

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱԳ. ԻՆՉՊԵՍ Է ԳԱ ԵՂԵԼ...

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
2011

ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱԴ. ԻՆՉՊԵՍ Է ԴԱ ԵՂԵԼ...

Խմբագիր Արտակ ՃԱՂԱՐՅԱՆ

Ս 246 Մանասյան Ալեքսանդր, Ղևոնդյան Ալեն

Լեոնային Ղարաբաղ. ինչպես է դա եղել... / Եր.: ՀՀ նախագահի աշխատակազմի «Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն» ՊՈԱԿ, 2010թ.– 120էջ:

Ներկայացվող հեռագրությունը նդասակ ունի դասնական, իրավական և փաստական նյութերի, աղբյուրների միջոցով օրյեկսիվորեն ներկայացնել Ղարաբաղյան հակամարտության նախադասությունը, գործընթացի ձևավորման արմասներն ու հիմները, ներկայիս հանգրվանը:

Աճխասանում հասկադես մեծ կարևորություն է սրվում բանակցային ներկայիս գործընթացում դասած կերդով չհաճվառվող այնդիսի կարևոր փաստարկների և հանգամանքների ներկայացմանը և վերլուծությանը, որոնք առավել արդյունավեճ կդարձնեն հակամարտության լուծման ընթացիկ գործընթացը:

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում դր-ն Ռ.Գալչյանին՝ սրամադրած խիստ արժեքավոր նյութերի, լուսանկարների և փառեզների համար:

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Հայաստանի ազգային արխիվի շնորեն դր-ն Ամասունի Վիրաբյանին՝ արխիվային նյութերի և անսիդ փաստաթղթերի վերաբերյալ տեղեկատվություն սրամադրելու համար:

Մեր խորի շնորհակալությունը հուճարձանագեճ Սամվել Կարադեսյանին արժեքավոր նյութերի և լուսանկարների սրամադրման համար:

ՍՈՒՏԹԻ ԽՈՍՔ	5
ԱՐՑԱՆ-ՂԱՐԱԲԱԴԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՐՑԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԲԵՐԴ	7
ԱՐՑԱՆ-ՂԱՐԱԲԱԴԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԸ	10
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՌԻՍԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ	13
ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՑՆՑՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՆԴՐՎՈԿԿԱՍՈՒՄ	16
ԻՆՉՈՒ՝ «ԱՐԻԲԵՉԱՆ», ՈՐՏԵՂԻՑ Է ԱՅԴ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ ԳԱԼԻՍ	19
ԹՈՒՔԱԿԱՆ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԵՎ ՆՈՐ ԹՈՒՔԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆՈՒՄԸ ԱՆԴՐՎՈԿԿԱՍՈՒՄ	24
ԻՆՉՈՒ՝ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀՈՎԱՆԱԿՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱԶՄԱԿՈՐԿԵՑ ՈՉ ԱԶԳԱՅԻՆ (ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ) ՏԻՊԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՐԻԲԵՉԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	28
ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱԴԻ, ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԵՎ ՆԱԽԻՉԵՎԱՆԻ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՔԱԿՏԵԼԻ ՄԱՍ	30
ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ԱՐԻԲԵՉԱՆԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳԱՂԱՓՈՐԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ՍՈՍԿԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ	35
ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱԴԻ ԲՈՆԱԿՑՈՒՄԸ. ՀԱՅԵՐԸ ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ԱՐԻՍԽՅՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆԱԿԵՐՑ ԱԶԳ	37
ԼԴԻՍ-Ը ՈՐՊԵՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԻՊԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄ	42
ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՑՆԱՑՈՒՄԸ. ԻՍԼԱՄԱԴԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԱՐԻԲԵՉԱՆԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	44
ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐԻԲԵՉԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՍԵՓԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՇԱՐՎՐԻՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՀԻՍՔ	48
ՋՈՒՂԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՑԻ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ	55
ՀԱՅ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼԴԻՍ-Ը ԱՐԻԲԵՉԱՆԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՈՒ ՃԵՇՈՒՄՆԵՐԻ ԳԼԽԱԿՈՐ ԹԻՐԱՆ	65
ՂԱՐԱԲԱԴՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԽՅՅՄ ԼՈՒՇԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	68
ՍՈՒԳԱՅԻԹՅԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԻՆՉՊԵՍ ԴԱ ՊԱՏԱՀԵՑ	71
ՀԱՅԵՐԻ ՈՒ ԱՐԻԲԵՉԱՆՑԻՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓՈՐԻ ՎԵՐՋՆԱՀԱՆԳՐՎԱՆԸ	79
ՀԱՏՈՒԿ ԿԱՌԱԿԱՐՈՒՄ ԼԴ ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՄԱՐԶՈՒՄ	81

ՀԽՍՀ զԽ ԵՎ ԼՂ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՎԵՐԱՄԻԱԿՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ	83
ՀԽՍՀ ԵՎ ԼՂԻՄ ՎԵՐԱՄԻԱԿՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ 1988թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1-ի ՀԱՄԱՏԵՂ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱԿՈՒՄԸԻ ԵՎ ԽՍՀՄ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԼՈՒՅԱԻ ՆԵՐՔՈՒ	84
ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՄՐՈՒՄԱԿՎՈՒՄ Է. ԲԱՔՎԻ 1990թ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ	91
1990թ. ԱՊՐԻԼԻ 3-ի ՕՐԵՆՔԸ ԵՎ ԽՍՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ	99
«ՕՂԱԿԸ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎԱՐՔԸ	102
ԱՂՐԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂՐԲԵԶԱՆԻ ԻՐԱԿԱՅԱԶՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	105
ԻՆՉՈՒՒ ԲԱՔՎՈՒՄ ՀՐԱԺԱՐԿԵՑԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂՐԲԵԶԱՆԻ ԻՐԱԿԱՅԱԶՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	107
ԼՂՀ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՍՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ	109
ՊԱՐՏԱՂՐՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. ԲԱՔՈՒՆ ՀԱՅԵՐԻՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆԵԼՈՎ՝ ՓՈՐՉՈՒՄ Է ԼՈՒԾԵԼ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽՆԴԻՐԸ	112
ԽՈՋԱԼՈՒԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ. ՄԻ՝Ֆ, ԹԵ՝ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	141
ՄԱՐԱՂԱ. ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՄՐՈՒՄԱԿՎՈՒՄ Է...	147
ԱՆԿԱՆ ԼՂՀ-Ն ՕՐԻՆԱԲԱՐ ԿԱՅԱՑԱԾ, ԲԱՅՑ ԴԵՌԵՎ ՉՃԱՆՉՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	152
«ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԵՎ «ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ» ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱԿՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ	1154
ԳԼՈԲԱԼ ՎՏԱՆԳՆԵՐ՝ ԿԱՊԿԱԾ ՀՕԳՈՒՏ ԲԱՔՎԻ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԽՆԴԻՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԵՏ	158
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՐՋԱՓՈՎՄԱՆ ՄԵՋ	162
ՓԱՆՍԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ	113
ՎԵՐԱԲԱՆԻ ՓՈՆՍԱՐԵՆ	164

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

Հետխորհրդային տարածքում Ղարաբաղյան հակամարտությունը միակն է, որ սկսվել և զինված առճակատման տեսք է ստացել դեռևս ԽՍՀՄ օրոք: Մինչ 1991թ. դեկտեմբերի 25-ին Մոսկվայում Կրեմլի վրայից կիջեցնեին ԽՍՀՄ պետական դրոշը, Սունգայիթում ու Բաքվում հենց խորհրդային զորքերի ներկայությամբ հայկական ջարդեր էին տեղի ունեցել, իսկ 1991թ. գարնանը գորբաչովյան Կենտրոնը խորհրդային զորքերի ակտիվ մասնակցությամբ փորձեց հայաթափել Լեռնային Ղարաբաղը: ԽՍՀՄ պատմության այդ վերջին տարին նրա տարեգրության մեջ մտավ որպես Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչության դեմ կազմակերպված «Կոլցո» («Օղակ») պատժիչ գործողության տարի: Դա խորհրդային կայսերապետության պատմության ամենախայտառակ էջերից է:

Բայց նույն այդ 1991 թվականը պատմության մեջ մտավ որպես Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման տարի: Միջազգային իրավունքի սկզբունքների և ԽՍՀՄ՝ որպես լուծարվող երկրի օրենքների տեսակետից միանգամայն օրինաբար կայացած երկիրն անմիջապես կանգնեց իր ինքնիշխանությունն ու ազատությունը զենքով պաշտպանելու խնդրի առջև: Ձենքի ուժով նորանկախ հանրապետությանը փորձում էր ծնկի բերել, նրա ազգաբնակչությանը ոչնչացնել միջազգային իրավունքի սկզբունքների և ԽՍՀՄ օրենքների խախտումով հռչակված Ադրբեջանական Հանրապետությունը, որը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ սանձազերծած պատերազմում՝ շարունակելով սունգայիթյան ցեղասպանության ռազմավարությունը, վարում էր ապրելու իր իրավունքը պաշտպանող ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականություն: Արցախն ընդունեց մարտահրավերը և, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, պատվով դուրս եկավ փորձությունից:

Պատմական թատերաբեմից ԽՍՀՄ հեռացումից հետո Ղարաբաղյան խնդիրը վերածեց միջազգային զինված հակամարտության: Չնայած 1994թ. կնքված զինադադարին, հակամարտությունը դեռևս չի հանգուցալուծվել:

Հաշվի առնելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հովանու ներքո ընթացող բանակցային գործընթացի բարդությունը՝ մինչ օրս հնարավոր չի եղել բա-

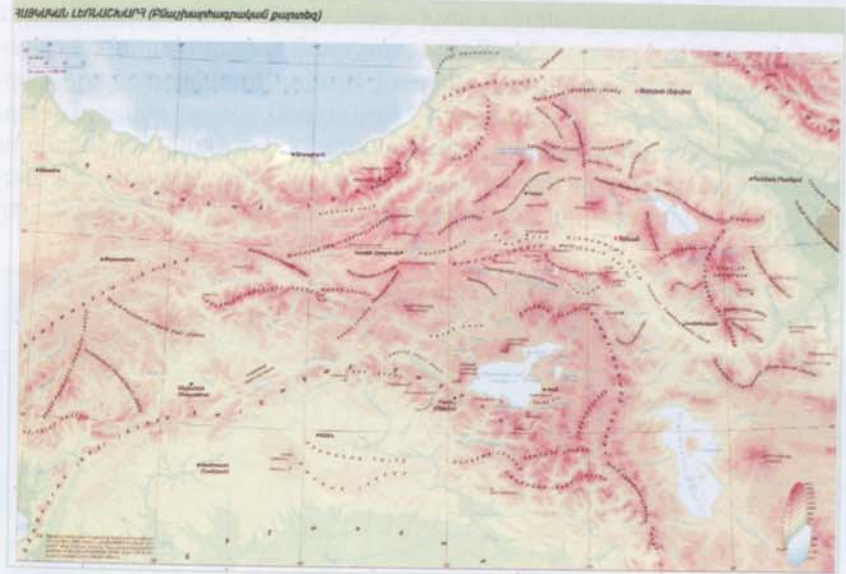
նակցությունների սեղանին դնել պատմական, իրավական ու քաղաքական փաստաթղթերի այն փաթեթը, որը կարող է ճշմարտության լույս սփռել Ղարաբաղյան հակամարտության իրական բովանդակության ու բնույթի վրա: Անտեսվում են նույնիսկ հարցին անմիջապես առնչվող և իրենց ուժը պահպանող միջազգային պայմանագրերն ու համաձայնագրերը: Անտեսվում են վերջին հարյուրամյակում Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանության՝ լայնորեն հայտնի փաստերը: Նման մոտեցումը հազիվ թե նպաստի հակամարտության խաղաղ ու համապարփակ կարգավորմանը և տարածաշրջանում կայունության հաստատմանը:

1991թ. իրեն իրավունքով չպատկանող տարածքներով Ադրբեջանական Հանրապետության ճանաչումը Բաքուն ընդունեց որպես Լեռնային Ղարաբաղի դեմ պատերազմ սանձազերծելու՝ միջազգային հանրության կողմից տրված թույլտվություն, ինչը դարձավ տասնյակ հազարավոր մարդկանց ողբերգության պատճառ: Ինքնին պարզ է, որ դեպի խաղաղություն ու համաձայնություն տանող ճանապարհն արդարությունն ու ճշմարտությունն են, որոնք այս դեպքում դժվար չէ գտնել: Դրանք կան հակամարտության պատմության փաստերում և լայնորեն հայտնի են: Մնում է տեսնել այն, ինչ դրված է աչքի առջև: Այս գիրքն այդ մասին է:

ԱՐՑԱՆ-ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐՑԱՆԸ ԸՆՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՐՄԱՆԱԲԵՐԴ

Հայկական լեռնաշխարհի հետ է կապված հայ ժողովրդի ողջ պատմությունը: Մարդն այստեղ բնակվում է հնագույն ժամանակներից: Նորագույն հետազոտությունները հաստատում են, որ Հայկական և հարևան Իրանական բարձրավանդակները հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքն են¹:

Հայկական լեռնաշխարհ, <http://www.armin.am/>

Հայկական լեռնաշխարհում է ձևավորվել հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանող հայոց լեզուն, այստեղ է հայ ժողովուրդը հիմնել իր առաջին պետությունները (Տե՛ս նկար): «Հայ» ինքնանվանումը մասնագետները կապում են մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի կեսերից քաղաքական վերելք ապրած Հայաստ ցեղային միության հետ: Հայկական առաջին թագավորությունների՝ Արարաղի երկրի և Այրարատյան թագավո-

¹ Տե՛ս Գամքրելիճե Կ.Վ., Իվանով Վյաչ. Վս. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, Изд. Тбил. Ун-та, 1984, Т. 1-2.

րության մասին հիշատակություններ կան և հնագույն արձանագրություններում, և Աստվածաշնչում²: Սուրբ գրքում Հայաստանը անվանվում է նաև Թորգոմայ տուն, քանի որ, ըստ ավանդության, հայերը սերում են Նոյ նահապետի Հաբեթ որդու ժառանգ Թորգոմից³: Ըստ ավանդության, Թորգոմի որդի Հայկից է սերում հայ ժողովուրդը:

Մ.թ.ա. առաջին դարում Տիգրան II Մեծ թագավորի (95-55 մ.թ.ա.) օրոք ոչ միայն ողջ հայկական լեռնաշխարհը, այլև հարակից շատ տարածքներ միավորված էին մեկ միասնական պետության մեջ, որի հյուսիս-արևելյան սահմանը, ինչպես հավաստում են անտիկ աղբյուրները, եղել է Քուռ գետը⁴:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան ճյուղավորումները և նրանցից արևելք տարածվող Քուռ-արաքսյան դաշտավայրը, որ պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է Ուտիք-Արցախ (սեպագիր արձանագրություններում՝ «Ուրտեխե», հունական աղբյուրներում՝ «Օրխիստենա») անունով, կազմել է հայկական պետության ռազմական ու մշակութային գլխավոր պատվարներից մեկը: Հենց Արցախում է Տիգրան Մեծը կառուցել իր բերդաքաղաքներից մեկը՝ Տիգրանակերտը (*Տե՛ս նկար*)

Տիգրանակերտի ռեզուսները մերօրյա Աղղամի մեծակայում

² Տե՛ս Թագավորությանց չորրորդ գիրք. գլ. ԺԾ, 36-37; Երեմիա, գլ. ԾԱ, 27

³ Տե՛ս Եզեկել, գլ. ԻԷ, 14

⁴ Տե՛ս Տրաբոն, XI, XIV, 4; Փլինի, *Եստե՛սնայնա իստորյա*, VI, 39; Փտլեմեյ, *Գեոգրաֆյա*, V, XII, 1; Փլուտարխ, *Տրամիտելնայնա յիզոնոսայնայնա*, տ. II, Մ., 1863 (Փոմպեյ, XXXVI)

Հատուկ է հայ ժողովրդի ու Հայաստանի տեղը քրիստոնեության պատմության ու մշակույթի մեջ: Ավանդության համաձայն, հայոց Արգար թագավորը Հայաստան այցելելու խնդրագիր է ուղարկել Հիսուսին, ով Արգարին հղած պատասխան նամակում խոստացել է իր աշակերտներից մեկին ուղարկել Հայաստան: Նոր հավատքը Հայաստանում տարածել են Հիսուսի աշակերտները՝ Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները, որի համար էլ հայոց եկեղեցին կոչվում է հայ առաքելական: 301թ. Հայաստանը դարձավ քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունած առաջին երկիրը:

Արցախը եղել է հայոց ազգային մշակույթի ու քրիստոնեության առանձնահատուկ օջախներից: Ամարասուն է 5-րդ դարում բացվել առաջին հայկական դպրոցներից մեկն այն բանից անմիջապես հետո, երբ 405թ. Մեսրոպ Մաշտոցն ստեղծել է հայոց գրերը և ձեռնամուխ եղել Ավետարանի թարգմանությանը:

Նկար 3. Արցախ-Ղարաբաղի XVII դարի Ավեսարան:

Արցախում են կառուցվել ճարտարապետական բազմաթիվ կոթողներ, որոնք դարձել են հայոց ազգային ինքնության խորհրդանիշերը: Արցախի խոսակցական լեզուն Արցախի (Ղարաբաղի) բարբառն է՝ անե՛նից տարածվածը հայերենի մերօրյա բարբառներում, այն հայոց հնագույն ժամանակներին վերաբերող պատմական ու մշակութային հարուստ տեղեկություններ ունի իր մեջ ամփոփած:

ԱՐՑԱՆ-ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԸԱՅՎԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԸ

Միասնական հայկական պետությունն ընկել է 428թ., երբ այն բաժանվեց Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև: Արցախում, որ Պարսկաստանին էր անցել, անմիջապես պայքար սկսվեց հայոց պետականության վերականգնման համար: Այն գլխավորում էին տեղի տոհմիկ հայկական իշխանական տները՝ առանշահիկները: Հինգերորդ դարի վերջերին նրանք Արցախ-Ուտիք իշխանապետությունը հռչակում են թագավորություն և թագավորական տիտղոս ստանում Պարսկաստանից: Արցախի թագավոր Վաչագանը ծավալեց եկեղեցաշինության ու դպրոցաշինության մի ամնախաղեպ գործունեություն, որի համար ստացավ Բարեպաշտ մականունը: Նրա օրոք է 5-6-րդ դարերի սահմանագծին ընդունվել Արցախի հոգևոր ու աշխարհիկ կյանքը կարգավորող օրենսգիրքը՝ «Կանոնական Սահմանադրությունը»:

Արաբների, թաթար-մոնղոլների, թուրք-սելջուկների՝ մեկը մյուսին հաջորդած ասպատակությունների ընթացքում հայկական մյուս նահանգներում իշխանական տները վերացան: Հայ պետականությանը հատկապես ծանր հարված հասցրին արաբները՝ 705թ. Նախիջևանի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցում ողջակիզելով հայ իշխաններին: Իսկ ահա առանշահիկներին հաջողվեց մնալ երկրամասի ժառանգական տերեր և ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը պահպանել հայ պետականությունը՝ Արևելքին բնորոշ անկախ ու կիսանկախ իշխանությունների ու մելիքությունների ձևով: Հատկապես հայտնի է Խաչենի իշխանության քաղաքական դերակատարությունը մոնղոլների տիրապետության ժամանակ, երբ այն միջնորդի դեր է կատարել մոնղոլների ու Կիլիկյան հայկական թագավորության միջև:

Արցախը զուգահեռաբար սկսել է «Ղարաբաղ» անվանվել միջնադարում, թաթար-մոնղոլների տարածաշրջան մուտք գործելուց հետո: Առաջին անգամ այդ անվանումը հանդիպում է «Քարթլիս ցխովրեբա» վրացական տարեգրության մեջ, որի՝ 14-րդ դարի 20-ական թվականներին վերաբերող շարադրանքում հայտնվում է, որ ոմն Ուլոխան մեկնել է ձմեռոց, «որ այժմ կոչվում է Ղարաբաղ»:

«Ղարաբաղ» անվանման ստուգաբանությունը հաճախ կապվում է «կարա բաղ» բառակապակցության հետ, որ թուրքերեն «սև այգի» է նշանակում: Հիմնավորված է նաև այն տեսակետը, որ «ղարա» նախա-

ծանցն ունի մոնղոլական ծագում և ունի «մեծ» բառի իմաստը, ինչպես դա առկա է Ղարադամ (մեծ տուն), Ղարաչինար (մեծ չինար), Ղարաքիլիսա (մեծ եկեղեցի), Ղարաբուլաղ (մեծ աղբյուր) և այլ բառերում⁵:

Թաթար-մոնղոլների ու դրան հաջորդած սելջուկ թուրքերի արշավանքները և Կոստանդնուպոլսի անկումը 1453թ. Առաջավոր Ասիայի ու Եվրոպայի պատմության մեջ սկիզբ դրեցին մռայլ ժամանակների: Ծանր էր հատկապես Հայաստանի վիճակը, որը դարձել էր Օսմանյան կայսրության և շահական Պարսկաստանի միջև մղվող անընդմեջ պատերազմների թատերաբեմ: 1639թ. ռազմական տեսակետից գրեթե միմյանց հավասար այդ երկու պետությունների միջև կնքված պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանը մնաց Օսմանյան կայսրության կազմում, իսկ Արևելյան Հայաստանը անցավ Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Բայց դա խաղաղություն չբերեց Հայաստանին: Պատերազմները շարունակվում էին, և Ղարաբաղի հայկական մելիքությունները դարձան Պարսկաստանը թուրքական արշավանքներից պաշտպանող առաջադիրքը: Նադիր շահի օրոք և նրա հովանավորությամբ 1735թ. հինգ հայկական մելիքություններ (Գյուլիստան, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ) միավորվեցին մեկ ռազմաքաղաքական ու վարչական միավորի մեջ, որ տարածաշրջանի պատմության մեջ հայտնի է Խամսայի մելիքություններ անունով («խամսա» արաբերեն նշանակում է «հինգ»): Հինգ մելիքություններ միավորած այս ինքնավար նահանգի սահմանները տարածվում էին Արաքսից մինչև Գանձակի մերձակայքը: 18-րդ դարում հայկական այդ մելիքությունները դարձան Պարսկաստանի նոր վարչաքաղաքական միավորի՝ Ղարաբաղի խանության հիմքը:

Ղարաբաղի մելիքությունները գոյատևեցին ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը, մինչև Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին՝ մնալով տարածաշրջանի քաղաքական կարևոր գործոններից մեկը: Եթե 13-15-րդ դարերում նրանք համագործակցում էին մոնղոլների հետ, իսկ 16-18-րդ դարերում դարձել էին պատնեշ դեպի Արևելք Օսմանյան կայսրության արշավանքների ճանապարհին, ապա նոր իրադրության մեջ նրանք ստանձնեցին տարածաշրջանում ռուսական կողմնորոշման ձևավորման գործը:

Արցախի հոգևոր առաջնորդ, Գանձասարի կաթողիկոս Եսային Ղարաբաղի մելիքների անունից 1718թ. ռուսական կայսր Պետրոս Մեծին ուղղված նամակում ռազմական աջակցություն առաջարկեց Ռուսական կայսրությանը՝ Անդրկովկասը Ռուսաստանի հովանու տակ մտցնելու գործում: Քաղաքական այդ վճիռը Արցախում կայացվեց այն հավատով,

⁵ Տե՛ս Փ.Օհանջանյան, Արցախ - Ղարաբաղ, Ստեփանակերտ, 1998թ.:

որ Ռուսաստանի հովանու ներքո Հայաստանն այլևս չի լինի պարսկաթուրքական պատերազմների թատերաբեմ: Ռուսական արքունիքը ոչ միայն գոհունակությամբ ընդունեց հայ մելիքների առաջարկը, այլև հայտնեց Ղարաբաղի մելիքությունների հիմքի վրա հայկական քրիստոնեական անկախ պետություն վերականգնելու իր մտադրության մասին: Հայկական մելիքությունների հիմքի վրա անկախ հայկական պետականության վերականգնման խոստումը տրվել է անձամբ կայսրուհի Եկատերինա II-ի կողմից⁶:

⁶ Տե՛ս «Нагорный Карабах в международном праве о мировой политике. Документы и комментарии. Т. 1, М., 2008» փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ օրինակ, «Наставление князя Г.Потемкина генералу П.Потемкину о цели Российской политики в Карабахе: отстранение хана Ибрагима и признание статуса Карабаха как «Независимой кроме России никому области (от 6 апреля 1783г.)» և «Рапорт князя Г.Потемкина Екатерине II о необходимости восстановить в населенном армянами Карабахе национальное правление и таким образом возродить армянскую государственность (от 19 мая 1783г.)» թիվ 79 և 80 փաստաթղթերը:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԸԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Առաջին առնչություններից հետո շուրջ մեկ դար անցավ, մինչև 1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանը ողջ Անդրկովկասն առավ իր տիրապետության տակ (Արևելյան Հայաստանը, որ մինչ այդ Պարսկաստանի ենթակայության տակ էր, գրականության մեջ հայտնի դարձավ նաև որպես Ռուսահայաստան): Բայց Ռուսական կայսրությունը ոչ միայն չկատարեց Ղարաբաղի մելիքությունների հիմքի վրա հայկական անկախ պետության վերականգնման խոստումը, այլև հայերի ու բնիկ մյուս ժողովուրդների համար անսպասելի ծեղով տեղի թուրքախոս տարրը, որին կովկասյան թաթար կոչեց, ընտրեց որպես տարածաշրջանի իր քաղաքական ծրագրերի հենարան: Եվ ահա թե ինչու: Կայսրությանը պետք էր բազմազգ երկրամասը «պոկել» Իրանի քաղաքական ու մշակութային ազդեցությունից, որը դարեր շարունակ առկա էր այնտեղ: Դրա համար նա պետք է հենվեր պարսիկների նկատմամբ առնվազն ոչ բարեկամաբար տրամադրված մի ժողովրդի վրա: Իսկ դա միայն տեղի թուրքերը կարող էին լինել, քանի որ թուրքերն ու պարսիկները մրցակցում էին տարածաշրջանում գերիշխելու համար: Երկրամասի իսլամադավան բնիկ ժողովուրդները (թալիշներ, լեզգիներ, թաթեր) քաղաքական չգոյության մատնվեցին: Կայսրությունը նրանց «միավորեց» «մահմեդականներ (мусульмане)» ընդհանուր անվան տակ: Եվ քանի որ «հայ»-ը դուրս էր մնում այդ ծրագրից, «մահմեդականներ ու հայեր» կադապարը դարձավ երկրամասի (Բաքվի ու Ելիզավետպոլի նահանգների) ժողովրդագրական ու քաղաքական գործընթացների նկարագրության հիմնական եզրը:

Արևելյան Անդրկովկասի իսլամադավան ժողովուրդներին հեռացնել իրանական մշակութային արմատներից և հեռանկարում նրանց ռուսաֆիկացնել՝ այսպիսին էր կայսրության քաղաքական ուղեգիծը Հարավային Կովկասում⁷: Սակայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին կապիտալիզմի զարգացումը խառնեց այդ հաշիվները: Արիեստներում ու արվեստներում հմուտ հայերը իսկույն առաջատար դիրքեր գրավեցին երկրամասում: Հիմնականում դեռ քոչվոր կյանք վարող կովկասյան թաթարը պատրաստ չէր պատմության այդ շրջադարձին: Բաքվի նավթային արդ-

⁷ Առավել մանրամասն տե՛ս Тадеуш Свентоховский. Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане // Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001:

յունաբերության սեփականատերերի խավը, տեխնիկական կառույցների և ենթակառուցվածքների ղեկավարությունը, բանվորական վերնախավը, քաղաքային մտավորականությունը ունեին առավելապես հայկական ու ռուսական դիմագիծ⁸: Բայց արդյունաբերության զարգացումը նաև սևագործ բանվորական ուժի մեծ պահանջարկ ծնեց: Սկսվեց թրքախոս բնակչության զանգվածային ներհոսք իրանական Ադրբեջանից: 19-րդ դարի վերջին քառորդում տարեկան 30-35 հազար թուրքախոս իրանցի է ներգաղթել երկրամաս (թվերը վերաբերում են միայն լեզալ ներգաղթածներին): Ռուսական աղբյուրներում դրանց կոչում էին օտխոդնիկներ (отходники)⁹: Այսպես, ավելի ուշ՝ 19-րդ դարի վերջերին, տեղի է ունեցել ժողովրդագրական բեկումն՝ բնակչության մեջ թուրքախոս զանգվածի մեծացման իմաստով: Նորեկները չունեին որոշակի ազգային ինքնություն: Նրանք հավատարմ շիա մահմեդական էին, լեզվով՝ թուրքախոս, ծագումով՝ իրանցի ժողովուրդների ու եկվոր թուրքական ցեղերի խառնուրդ: Ռուսական կայսրությունը սկզբում նրանց «ընկալեց» որպես պարսկաստանցիներ, իսկ ավելի ուշ նրանց կոչեց կովկասյան թաթարներ: Հակառակ դրան, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջը նորեկներն իրենց իրանական հասարակության մաս էին գիտակցում թե՛ իրենց ծագման, թե՛ մշակութային ինքնության առումով:

Կապիտալիզմը նոր ընթացք տվեց ոչ միայն երկրամասի էթնիկական, այլև սոցիալ-քաղաքական զարգացումներին: Եվրոպայից արդյունաբերական Բաքու սկսեցին թափանցել սոցիալական արդարության ու ազգային հավասարության հեղափոխական գաղափարները: Եվ դրանց կրողներն ու տարածողները երկրամասում հիմնականում հայ բանվորներն էին, որոնք «գլխավորում էին պրոլետարական հիերարխիան» Անդրկովկասում¹⁰: Ռուսական կայսրության հատուկ ծառայությունները վստահ էին, որ արդյունաբերական Բաքվում թաթարները չեն մասնակցելու բանվորական շարժումներին, հակակառավարական ընդվզումներին: Դեռևս 1904թ. քաղաքում տարածվել էր «Մահմեդականների միության» կոչը՝ ուղղված ոչ մահմեդական բնակչությանը, որում հայտնվում էր, թե մահմեդականները չեն մասնակցելու հակակառավարական ցույցերին, իսկ եթե ինչ-որ ուժեր փորձեն իրենց ներքաշ-

ել դրանց մեջ, ապա իրենք բացահայտ կանցնեն կառավարության կողմը¹¹: Դա բանվորական շարժումները ճնշելու ուղղությամբ կառավարության առաջիկա գործողություններին մասնակցելու կովկասյան թաթարների կողմից (բայց մահմեդականների անունից) ներկայացված հայտ էր: Կառավարությունը սոսկ ի գիտություն չընդունեց այն, այլ անհապաղ դրեց գործողության մեջ: Սոցիալական շարժումների թափը կոտրելու համար կայսրության հատուկ ծառայությունները 1905-07թթ. հրահրեցին հայերի ու թաթարների բախումներ և թիկունքից պաշտպանեցին վերջիններին: «...Թաթարները իրենց սոցիալական վիճակով և կրոնական հավատալիքներով ամենից շատ տարբերվում էին հայերից... Նրանց լրիվ ազատություն էր ընծեռվում սպանելու, բռնանալու, թալանելու»¹²: Հենց այդ տարիներին Քարվաճառի, Քաշաթաղի (Լաչինի) շրջաններում հրկիզվեցին ու դատարկվեցին բազմաթիվ հայկական գյուղեր: Կովկասյան թաթարների համար այդ բախումները համախմբման որոշակի ազդակ դարձան: Սակայն դա չէր կարող լուծել ինքնության անորոշության խնդիրը: Սեփական մշակութային բարձր արժեքների բացակայության պայմաններում ատելությունն ու անհանդուրժողականությունը բավարար չէին ինքնության կայացման համար: Ինքնության ճգնաժամն այդպես էլ մնաց չհաղթահարված: Հավատարմ շիա, լեզվով թուրք, ծագումով և գենետիկորեն խառնածին զանգվածին մի կողմից հրում էին ռուսաֆիկացման, մյուս կողմից՝ թուրքացման հունը: Վերջին մղումը ավելի ազդու գտնվեց: Ռուսական և եվրոպական կենտրոններում կրթություն ստացած և տուն դարձած կովկասյան թաթարի զավակները XIX և XX դարերի սահմանազլխին դարձան պանթուրքիզմի գաղափարախոսության կերտողները Ռուսաստանում և քաղաքական այդ ուղեգծում Արևելյան Անդրկովկասի թուրքացման ծրագրի հեղինակները: Ահա նման իրադրության մեջ Անդրկովկասը 1917թ. մտավ հեղափոխության հորձանուտը:

⁸ Առավել մանրամասն տե՛ս Խաչատուր Դադայան, «Հայերը և Բաքուն»: Երևան, 2006:

⁹ Առավել մանրամասն տե՛ս История Азербайджана (в 3-х томах), том 2, стр. 253 - 262. Баку, 1960:

¹⁰ Առավել մանրամասն տե՛ս Баберовский Й. Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье // Ab imperio: Новая имперская история постсоветского пространства. Казань, 2004, стр. 321 - 336:

¹¹ Տե՛ս «Кавказские мусульмане по материалам Особого отдела канцелярии наместника Кавказа (1912)» // Кавказский сборник. М., 2005, стр.170:

¹² Տե՛ս В.В.Ворвоский. Сочинения. Т. 3, М., 1933, стр. 106 - 107:

ՇԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՑՆՑՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Բուլշևիկյան հեղափոխությամբ սկսվեցին Ռուսական կայսրության փլուզումը և նրա ծայրամասերում նոր ազգային պետությունների ձևավորման գործընթացը: Քաղաքական գիտակցության մեջ հիմնականում թուրքական կողմնորոշման հակված կովկասյան թաթարները հայտնվեցին Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականության միջակայքում: Արդյունաբերական Բաքվում իրադրությունը դուրս էր նրանց հսկողությունից, և 1917թ. նրանք իրենց գործունեությունը կենտրոնացրին Գանձակում (Գյանջա): Բաքուն պատրաստ էր սոցիալական վերահաս շրջադարձին, և Պետրոգրադում հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո՝ հոկտեմբերի 31-ին, Բանվորական և զինվորական պատգամավորների Բաքվի խորհուրդը խաղաղ ձևով իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը¹³: Խորհրդային իշխանության ազգային հիմքը տեղի հայ և ռուս բնակչությունն էր: Այդ իմաստով օրինաչափ էր և այն, որ Բաքվի կոմունայի ղեկավարը հայազգի Ստեփան Շահունյանն էր: 1917թ. Բաքվի նահանգի հայության կողմնորոշումը դեպի Խորհրդային Ռուսաստան պարտադրված էր պատմական իրադրությամբ: **Ռուսաստանից պոկվելու այլընտրանքը Թուրքիայի ազդեցության ուղորտն ընկնելու վտանգավոր հեռանկարն էր: Այդ ընտրության ելքը, Թուրքիայում իրագործված Հայոց ցեղասպանության և դեռևս շարունակվող կոտորածների պայմաններում, դժվար չէր կանխատեսել:** Թուրքական վտանգն ավելի իրական դարձավ այն բանից հետո, երբ Ռուսաստանի Դումայի՝ Անդրկովկասից ընտրված և «տուն դարձած» պատգամավորները 1918թ. փետրվարին կազմավորեցին Անդրկովկասյան Սեյմը և երկրամասը հռչակեցին Ռուսաստանից անկախ դաշնային պետություն: Սեյմում հայերը, վրացիները և մահմեդականները ներկայացված էին նաև իրենց ազգային կուսակցություններով: Մահմեդականների մեջ գերիշխող էին կովկասյան թաթարների թուրքամետ մտավորականների կողմից 1911թ. հիմնված «Մուսավաթ» կուսակցության ներկայացուցիչները: Դաշնային պետության տեսքով Անդրկովկասի անկախացումը թուրքական պլաններում դիտվում էր որպես երկրամասում նոր թուրքական պետություն հիմնելու առաջին քայլը¹⁴: Միանգամայն

հասկանալի է, թե ինչու Բաքվի խորհուրդը նույն 1918թ. դուրս եկավ երկրամասը Խորհրդային Ռուսաստանից անջատելու դեմ:

Բաքվի հայության քաղաքական դիրքորոշումն իր ազդեցությունն ունեցավ երկրամասում ծավալված իրադարձությունների վրա: Մասնավորապես, երբ 1918թ. մայիսին Թուրքիայի հրահրմամբ մուսավաթականները խափանեցին Անդրկովկասյան Սեյմի գործունեությունը, և Թիֆլիսում հռչակվեցին երեք պետություններ (մայիսի 26-ին՝ Վրաստանի Հանրապետությունը, մայիսի 28-ին՝ Հայաստանի Հանրապետությունը (ՀՀ) և Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԱԴՀ)), պարզվեց, որ նորահռչակ Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կառավարությունը չի կարող ժամանել իր հռչակած մայրաքաղաք Բաքու, քանի որ քաղաքական իշխանությունն այնտեղ գտնվում էր հայերի կողմից պաշտպանվող, օրինաբար ընտրված և իրադրությունը լիիրավ վերահսկող Բաքվի խորհրդի ձեռքում: Կովկասյան թաթարները տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական բավարարներուժ չունեին Անդրկովկասի մահմեդական խորհրդի անունից հռչակված պետությանը իրական բովանդակություն տալու համար: Դա ակնհայտ դարձավ նաև այն բանից հետո, երբ 1918թ. հուլիսի 22-ին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների առաջին համագումարը հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր է և երբեք Ադրբեջանական Հանրապետության մաս չի կազմի: Համագումարի կողմից ձևավորված ժողովրդական կառավարությունը (հետագայում՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդ) նույն 1918թ. ամռանը Հյուսիսային Արցախի հայկական շրջանների բնակչության նախաձեռնությամբ ու խնդրանքով դրանք հայտարարեց իր իշխանության տակ գտնվող շրջաններ: Երկրամասի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարները սոսկ չէին մերժում զինաթափվելու և Ադրբեջանական Հանրապետության իշխանությունն ընդունելու թուրքական զորահրամանատարության վերջնագրերը: Բոլոր համագումարները, բացառությամբ յոթերորդի, անառիկ մնացած երկրամասը հայտարարում էին նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության մաս: Բացատրության կարիք ունի այն հարցը, թե ինչու երկրամասը հայտարարելով Հայաստանի Հանրապետության անկապտելի մաս՝ միաժամանակ տեղում ձևավորվում էին օրենսդիր ու գործադիր իշխանության մարմիններ: Ղարաբաղցիները լավ գիտեին, որ ցեղասպանության ու պատերազմի վերքերը չբուժած Հայաստանի Հանրապետությունն այդ պահին ի վիճակի չէ իր պաշտպանության տակ առնել Արցախը: Տեղում անհրաժեշտ էին համապատասխան լիազորություններով օժտված օրինական իշխանություններ՝ թուրքերի ու մուսավաթների վե-

¹³ Տե՛ս Ե.Ա.Токарежеский. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957:

¹⁴ Անդրկովկասյան Սեյմում ուժերի հարաբերակցության, «Մուսավաթ» կուսակցության թուրքամետ քաղաքականության մասին մանրամասն տե՛ս Մ.Волконский, В.Муханов. По следам Азербайджанской Демократической Республики. М., 2007:

րահաս հարձակումներից հայրենիքը պաշտպանելու համար: 1918-20թթ. Լեռնային Ղարաբաղը ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր էր՝ ինքնիշխանության բոլոր բնորոշիչներով:

Արևելյան Անդրկովկասի հսկայածավալ տարածքները, որոնց հավակնելու հայտ էր ներկայացրել ԱԴՀ-ն 1918-19թթ., դուրս էին նրա վերահսկողությունից: Մինչև թուրքական ռազմական ինտերվենցիան Բաքվում և Շուշիում իշխանությունների ազգային հենարանը հայերն էին, և բնական է, որ 1918-20թթ. Արևելյան Անդրկովկասի երկու գլխավոր համայնքների՝ հայերի ու կովկասյան թաթարների միջև բորբոքված էթնոքաղաքական վեճն ըստ էության ողջ երկրամասի ազգային-պետական կարգավիճակի շուրջ էր: Սա նշանակում է, որ **մինչև թուրքական ինտերվենցիան Ղարաբաղյան հակամարտություն, որպես այդպիսին, չկար:** Կար էթնոքաղաքական հակամարտություն կովկասյան թաթարների ու հայերի միջև ողջ Արևելյան Անդրկովկասի ազգային-պետական կառուցվածքի շուրջ: էթնոքաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը 1917թ. Արևելյան Անդրկովկասում բացառում էր այդտեղ կովկասյան թաթարների ազգային պետության ստեղծումը, եթե չլիներ արտաքին միջամտությունը: Այդ գործն իր վրա վերցրեց Թուրքիան. նոր թուրքական պետության համար Իրանի հյուսիս-արևմտյան նահանգի «Ադրբեջան» անվան սեփականումը թափանցիկ ակնարկ էր պարսկական այդ տարածքին հավակնելու Թուրքիայի պլանների վերաբերյալ (մինչ այդ Արաքսից հյուսիս ընկած Արևելյան Անդրկովկասի տարածքում «Ադրբեջան» անունով աշխարհագրական կամ վարչական տարածք չէր եղել):

ԻՆՉՈ՞ՒՄ «ԱԴՐԲԵՋԱՆ», ՈՐՏԵՂԻՑ Ե ԱՅՂ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ ԳԱԼԻՍ...*

20-րդ դարասկզբին Արաքսի հյուսիսում գտնվող ներկայիս Ադրբեջանի վերահսկողության ներքո գտնվող տարածքը կամ դրա մի մասը ստացավ անկախություն: Կանխավ որոշված էր, որ այն կոչվելու է «Արևելյան և Հարավային Անդրկովկասյան Հանրապետություն», սակայն «Մուսավաթը» կարողացավ այս որոշումը փոփոխել և երկիրը վերանվանել «Ադրբեջանի Հանրապետություն»¹⁵: Այս որոշմամբ տեղացի ժողովուրդները, որ մինչ այդ կոչվում էին թյուրքեր կամ կովկասյան թաթարներ ընդհանուր անուններով, արդեն երեսնական թվականներին դարձան ադրբեջանցիներ¹⁶: Այսպես ծնվեց ադրբեջանցի «ազգը»: Փաստորեն քաղաքական որոշմամբ մեկ ակնթարթում փոփոխվեց այս տարածքում բնակվող մեկ էթնիկ կոնգլոմերատի հավաքական անվանումը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Այսպիսով՝ մի անուն, որը դարեր շարունակ իրապես պատկանելով Արաքսի հարավում գտնվող Պարսկաստանի նահանգին, տրվեց 1918թ. ձևավորված մի երկրի, որը գտնվում էր նույն գետի հյուսիսային ափերին¹⁷: Սա բնականոն կերպով հարուցեց իրանական հասարակական գործիչների (Շեյխ Մուհամմադ Խիաբանի, Իսմայիլ Ամիրխիզի, Ահմադ Քասրավի) զարմանքն ու վրդովմունքը: Նրանք նշում էին, որ «**Կովկասի այս երկրամասը... ունի ուրիշ անվանում և երբևէ Ադրբեջան չի կոչվել**»¹⁸:

Մի կարևոր հանգամանք ևս. ադրբեջանական աղբյուրները և պատմագրությունը սովորաբար հայտարարում են, որ իրենք Կովկասի քրիս-

* Ենթազիխ պատրաստման ժամանակ բավական արժեքավոր ներդրում են ունեցել Ռ.Գալչյանի հեղինակած *The Invention of History: Azerbaijan, Armenia, and Theshowcasing of Imagination by Rouben Galichian, 2009; Countries of the Caucasus in Medieval Maps: Armenia, Georgia and Azerbaijan by Galichian and Rouben, 2007, Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage by Rouben Galichian, 2004.* հետազոտությունները:

¹⁵ Стів Бартольд В.В., Работы по истории Кавказа и Восточной Европы., М.1963, т.2 стр. 703:

¹⁶ Стів Алекперов А.К., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, стр. 71:

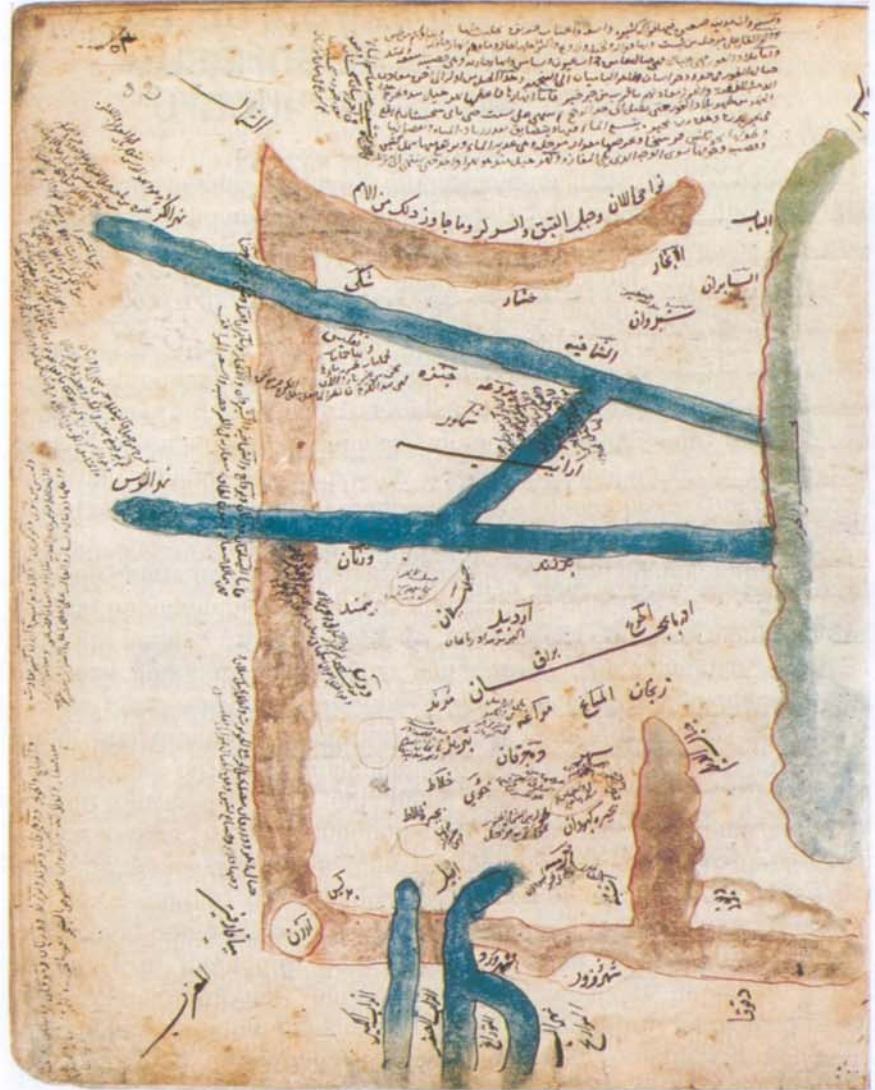
¹⁷ Стів Bayat, Kaveh. Storm Over the Caucasus: A Glance at the Iranian Regional Relationship with the Republics of Azerbaijan, Armenia and Georgia in the First Period of Independence 1917-1921 (Թեհրան. Արտ. Գործ. Լախարարություն, 2002), 45-47. պարսկերենով: (Փոթորիկը Կովկասում, 2002) հղումն ըստ *The Invention of History: Azerbaijan, Armenia, and Theshowcasing of Imagination by Rouben Galichian (2009)*:

¹⁸ Стів Moghaddam, Ahmad Khalilullah. Where is the Real Azebayjan. Bonn: Aseman, 2008. (Persian), p 38, հղումն ըստ *The Invention of History: Azerbaijan, Armenia, and of Imagination by Rouben Galichian (2009)*:

Карта 10. Арран, Азербайджан и Армения

Կովկասյան Արմինիայի (Աղվանի), Հայաստանի և Արրբեանի քարտը 1986թ. Բարևոն հրատարակած Իրն Խուրդարե-
հի գրի ռուսերեն բարձրագույնությունից: Բարեզոտմ Արրբեանը նվաճե՛տ Արախից հարավ, իսկ Աղվանը՝ Արախից հյուսիս
գտնվող սարածոն, սե՛ս Countries of the Caucasus in Medieval Maps: Armenia, Georgia and Azerbaijan by Galichian
Rouben, 2007:

Հայաստանի, Արրբեանի և Աղվանի քարտըն ըստ Իրն Հաուհալի, որը ցույց է ալիս
նրանց համեմատական դիրքը: Աղվանը Արախի և Կուր գետի հյուսիսում է, իսկ Ար-
րբեանը Արախի հարավում: Փարիզում դրսևիված Իրն Հաուհալի Ախարհի դասկերը
ձեռագրից: Փարիզի ազգային գրադարան, MS Arabe 2214, կց 58, 1145թ., սե՛ս
Countries of the Caucasus in Medieval Maps: Armenia, Georgia and Azerbaijan by
Galichian Rouben, 2007:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ԵՎ ՆՈՐ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇԻՆՈՒՄԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Ադրբեջանական Հանրապետությունն այդպես էլ կմնար «թղթի» վրա, եթե Թուրքիան չներխուժեր Անդրկովկաս և չմիջամտեր երկրամասի ազգային-տարածքային հարցերի շուրջ կովկասյան թաթարների ու հայերի միջև ծագած հակամարտությանը: Թուրքական բանակը Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակվեց մայիսի 28-ին՝ Հանրապետության հռչակման հենց առաջին օրը: Նպատակը պարզ էր՝ Հայոց ցեղասպանությունը շարունակել նաև Արևելյան Հայաստանում (Ռուսահայաստանում)՝ Արևելյան Անդրկովկասում հիմնելու թուրքական նոր պետություն: Սարդարապատի տակ նորանկախ Հայաստանի գինված ուժերին և աշխարհագրայիններին հաջողվեց խափանել Արևելյան Հայաստանում ցեղասպանության ծրագիրը, սակայն չհաջողվեց կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Բաքու:

Սարդարապատից հետո թուրքական ներխուժման գլխավոր թիրախները Բաքուն և Լեռնային Ղարաբաղն էին: Նրանց դիմակայող հիմնական ազգային ուժը թե՛ Ապշերոնում, թե՛ Ղարաբաղում հայերն էին:

1918թ. սեպտեմբերին թուրքական կանոնավոր զորքերը եռամսյա կատաղի մարտերից հետո գրավեցին Բաքուն և իշխանությունը տեղում հանձնեցին մուսավաթական կառավարությանը: Քաղաքը հանձնելու վերջնագիրը թուրքական զորքերի իրամանատար Նուրի փաշան ներկայացրեց Բաքվի հայոց Ազգային խորհրդին, չնայած հրաշալի գիտեր, որ տվյալ դեպքում խորհրդային Ռուսաստանն էր ներկայանում որպես պատերազմող երկիր: Վերջնագրերում անընդհատ հիշատակելով հայերին, որոնք քաղաքի հիմնական պաշտպաններն էին, Նուրի փաշան հող էր նախապատրաստում քաղաքը գրավելուց հետո այդտեղ հայկական ջարդեր իրագործելու համար: Թուրքական զորքերին ուղեկցող և նրանց աջակցող Գերմանական ծառայության՝ Բաքվի հայկական Ազգային խորհրդին ուղղված նամակներում առանց ավելորդ դիվանագիտական զգուշավորության էր ներկայացվում քաղաքում հայկական կոտորածներ կազմակերպելու թուրքերի մտադրությունը²³:

Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը Թուրքիայի

կողմից ռազմական ինտերվենցիայով այլ ժողովուրդների տարածքներում քսաներորդ դարում նոր թուրքական պետություն հիմնելու փորձ էր, որը նախորդել էր Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությանը: Վերջինս՝ որպես ապօրինի միջամտությամբ ստեղծված գոյակցություն, առ այսօր միջազգային ճանաչում չի ստանում: Սակայն 1918թ. համաշխարհային պատերազմի ու հեղափոխական ցնցումների խառնակ ժամանակներում Թուրքիային հաջողվեց հայերի կոտորածների միջոցով (Բաքվում կոտորվել է 30 հազար հայ) ասպարեզ հանել «ինքնիշխան» մի հանրապետություն, որը հենց Թուրքիայի հետ կնքած զաղտնի համաձայնագրով առանց վերջինիս թույլտվության այլ պետությունների հետ հարաբերվելու իրավունք չուներ: **Թուրք խաժամուժը և կանոնավոր զորքը Բաքվում կազմակերպեցին քաղաքի հիմնական պաշտպանների՝ հայերի եռօրյա սպանոց: Հայոց ցեղասպանության շարունակությունն էր դա՝ իրագործված թուրքական կանոնավոր բանակի մասնակցությամբ:** Բաքվում «վերջացնելով գործը» թուրքական բանակը և մուսավաթական զորամիավորումները շրջվեցին դեպի ետ՝ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ: Ճանապարհին իրկիզվեցին հայկական և ուղիական տասնյակ գյուղեր²⁴:

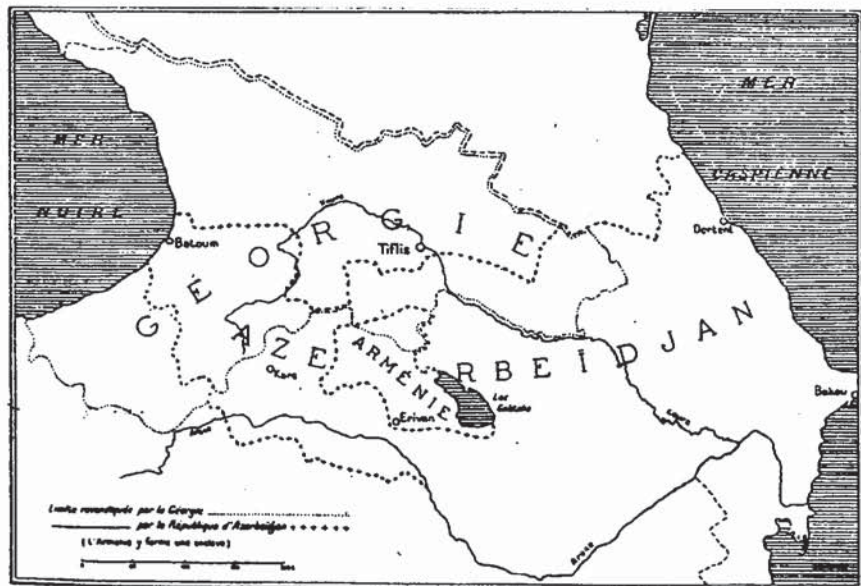
Մահացու վտանգ կախվեց Լեռնային Ղարաբաղի՝ Արևելյան Անդրկովկասի հայության գլխավոր ամրոցի վրա: Սակայն այստեղ նահանջած հայ կամավորականներին ու տեղի ինքնապաշտպանական միավորումներին հաջողվեց անառիկ պահել իրենց հայրենիքը:

Եթե 1918-20թթ. թուրքերին ու մուսավաթներին հաջողվեր հայերի դիմադրությունը կոտրել նաև Ղարաբաղում, այսօր Ղարաբաղյան հարց պարզապես չէր լինի, քանի որ արցախաբնակ հայերը ոչնչացված կլինեին: Այսօր այդ հարցը կա, որովհետև 1918թ. թուրքերը չկարողացան ծնկի բերել Լեռնային Ղարաբաղը, չկարողացան ոչնչացնել երկրամասի հայությանը, ինչպես ծրագրել էին: 1918թ. այդ հարցի էությունն այն էր, որ Լեռնային Ղարաբաղում չունենալով ո՛չ քաղաքական, ո՛չ վարչական, ո՛չ տնտեսական վերահսկողություն և ո՛չ էլ պատմական որևէ իրավունք, պանթուրքիզմի քաղաքական գործիք դարձած մուսավաթական Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդես եկավ բացարձակապես անհիմն տարածքային նկրտումներով (առ այսօր՝ 80 տարի անց, խնդրի էությունը մնում է նույնը)՝ միջազգային հանրությունից պահանջելով ճանաչել իր ինքնիշխանությունը նաև Լեռնային Ղարաբաղում: 1919թ. Ադրբեջանն Ազգերի լիգա ներկայացրեց հողային իր պահանջները:

²³ Տե՛ս 2003թ. Երևանում լույս տեսած «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուի թիվ 57, 69, 70 փաստաթղթերը:

²⁴ Մանրաման տե՛ս ԵՅՇ, Կ. I, 1926, ԿՄ. 642, ինչպես նաև՝ «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ., Երևան, 2003»:

Պաշտոնապես ներկայացրած քարտեզում նրանց կողմից հավակնվող տարածքները ձգվում էին Բաքվից մինչև Բաթում:

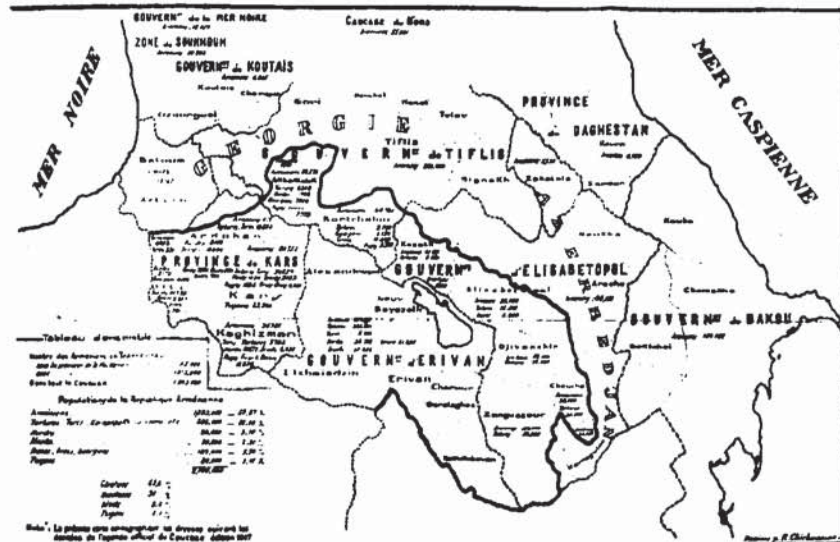

Ադրբեջանի կողմից Փարիզի խաղաղության կոնֆերանս ներկայացված սարածաօբջանային երկրների նկատմամբ Բաքվի սարածային հավակնությունների փառագ, որը ֆայլ է իրողություն դարձնելու Մեծ Ադրբեջան դանթուրի սահական գաղափարը,
(Տե՛ս *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике.* Ю.Г.Барсегов, М 2008г, стр. 545)

1920թ. մարտին մուսավաթները, որոնց զինել էր թուրքիան, խախտելով Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի հետ կնքված ժամանակավոր համաձայնագիրը, հրկիզեցին Արցախի պատմական մայրաքաղաք Շուշին և շրջակա հայկական գյուղերը, որի արդյունքում սպանվեց 30 հազար հայ: Ազգերի լիգան 1920թ. նոյեմբերի 20-ին մերժեց կազմակերպություն ընդունվելու Ադրբեջանի դիմումը հենց այն հիմնավորմամբ, որ այն հավակնում է իր կողմից չվերահսկվող և իրեն չպատկանող տարածքների²⁵: Միջազգային հանրությունն այդպես էլ չճանաչեց Բաքվի իշխանությունը Լեռնային Ղարաբաղում և հայկական այլ տարածքներում: Բայց

²⁵ Տե՛ս League of Nations. The Records of the First Assembly. Meetings of the Committees II. Geneva 1920; p. 173 - 174 //Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике (документы и комментарий). Том I, стр. 574. М., 2008.

RÉPUBLIQUE ARMÉNIENNE

Этнографический состав указан на основе официальных данных по изданию агентства Кавказ 1917 года.

Армянское население: на всем Кавказе - 1.863.000; В пределах Республики Армения - 1.293.000 (59,87 проц.)
Татар, турок, карабахцев, туркмен и др. - 588.000 (27,22 проц.); Курдов - 82.000 (3,79 проц.)
Русских, греков, грузин - 123.000 (5,7 проц.); Христианское население - 65,57 проц.
Мусульманское население - 31,01 проц.:

Հայաստանի սարածի փառագը՝ ներկայացված 1919թ. Փարիզյան համաժողովին
(Տե՛ս *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике.* Ю.Г.Барсегов, М, 2008г, стр. 544)

այդ հավակնությունների հետևանքով դրանք ճանաչվեցին վիճելի տարածքներ: Թուրքական ինտերվենցիայի արդյունքում ասպարեզում հայտնված, դե-յուրե չճանաչված, սահմաններ ձեռք չբերած մուսավաթական ԱԴԳ-ն թողեց պատմության թատերաբեմը, երբ 1920թ. ապրիլի 28-ին խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակը մտավ Բաքու, տապալեց խամաճիկային մուսավաթական կառավարությունը և «ապստամբած աշխատավորների անունից» այնտեղ հռչակեց խորհրդային իշխանություն: Ռուսական բանակը վերացրեց թուրքական բանակի հիմնած պետականությունը և ինքը հիմնեց նորը:

ԻՆՉՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱԶՄԱՎՈՐՎԵՑ ՈՉ ԱԶԱՅԻՆ (ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ) ՏԻՊԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՇԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորհրդային զորքերի Բաքու մտնելու հենց առաջին օրերից հասկանալի էր, որ ազգային հարցը լուծելու առկա հնարավորություններն արդյունավետ չեն, իսկ եղած խնդիրները հնարավոր չէ շրջանցել: Ուստի հարկավոր էր մի նոր մոդել՝ ինտերնացիոնալ, արտազգային (вне-национальный) Ադրբեջանի օրինակը, որտեղ պետք է իրագործվեր ժողովուրդների սոցիալիստական բարեկամության՝ մինչ այդ չտեսնված մի փորձ, որը, սակայն, քաղաքական նպատակահարմարության և ոչ թե պետականության նյութականացման բնականոն գործընթացի արդյունք էր:

1920թ. ամռանը, երբ խորհրդային XI Կարմիր բանակն առաջ էր շարժվում դեպի Հայաստան և Վրաստան, տարբեր ազգության բուլշևիկյան գործիչներ, այդ թվում՝ Ն.Նարիմանովը, Բաքվից հատուկ մի նամակով դիմեցին Կենտրոնին՝ հիմնավորելով Ադրբեջանում ուժեղ արտազգային կենտրոն ստեղծելու գաղափարը²⁶: Արտազգային այդ կենտրոնը պետք է դառնար սոցիալիստական հեղափոխության առաջադիրքն Արևելքում: Փաստորեն առաջարկվում էր ստեղծել երկրամասի ժողովուրդների ընդհանուր պետություն: Արևելյան Անդրկովկասում տեղի թուրքերի (կովկասյան թաթարների) ազգային պետության հիմնումն այդ տարիներին հնարավոր չէր դիտվում: **Երկրամասը տասնյակ բնիկ ազգերի ու ազգությունների (հայերի, լեզգիների, թալիշների, թաթերի, ուդիների և այլ ժողովուրդների) ընդհանուր հայրենիքն էր, իսկ Բաքուն նույնիսկ թուրքական զորքերի իրագործած ջարդերից հետո էլ ուներ ավելի շատ ռուսական ու հայկական, քան թուրք-թաթարական դիմագիծ:** Պատահական չէր, որ Բաքվի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո «Հողի դեկրետը» և պետաիրավական մյուս հիմնարար փաստաթղթերը հռչակվեցին երեք լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն ու թուրքերեն:

1921թ. Բաքվի գավառի գյուղական համայնքներում անցկացված մարդահամարը պաշտոնական վիճակագրության տեսքով արձանագ-

րել է հետաքրքիր տվյալներ գավառի գյուղերի ազգային կազմի մասին: Բնակչության 85,59 տոկոսը ազգային պատկանելության տեսակետից հաշվառվել է որպես ադրբեջանցի թուրքեր, այն դեպքում, երբ տոհմային պատկանելությամբ այդ նույն ազգաբնակչության 83,50 տոկոսը իրեն համարել է թաթ: Դա ինքնության անորոշության խնդիր ունեցող գյուղական այն զանգվածն էր, որը հետո պիտի հայտնվեր «թուրքացման աղացում»՝ փոփոխելով երկրամասի էթնիկական դեմքը և այն դարձնելով թուրքական քաղաքականության մաս²⁷:

Բուլշևիզմի ծրագրերում ԱդրիսՄՀ արտազգային բնույթին տրվում էր սկզբունքային բնույթ: Արևելյան Անդրկովկասում հայերի ու մահմեդականների ընդհանուր (ոչ ազգային) պետության ստեղծման վերջնական իմաստը բուլշևիկյան Կենտրոնը տեսնում էր դեպի Արևելք «կարմիր հեղափոխության» ծավալման հեռանկարում: Առաջին հերթին նշանառության տակ էր իրանական Ադրբեջանը, և այդ համատեքստում էլ պարզ է դառնում, թե ինչու բուլշևիկները, հետևելով թուրքերին, նոր հանրապետության անվանումը Ադրբեջան թողեցին: Բուլշևիկները թուրքերից վերցրին «Մեծ Ադրբեջանի»՝ արդեն պատրաստի գաղափարը՝ այն «կարմիր տարբերակով» իրագործելու համար: Մեկ այլ ձևով հսկայածավալ հայկական տարածքների օտարումը հօգուտ ԱդրիսՄՀ-ի «ընկալելի բացատրություն» չէր ստանա: «Ընդհանուր պետության» գաղափարը ամենից հարմարն էր:

²⁶ Տե՛ս «К истории образования Нагорно - Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР: документы и материалы». Баку, 1989, стр. 99 - 101

²⁷ Առավել մանրամասն տե՛ս Н.Г.Волкова. Этнические процессы в Закавказье // "Кавказский этнографический сборник, IV, М., 1969; "Известия Аз. ЦСУ" за 1921-1922гг.:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ, ՉԱՆԵԶՈՒՐԻ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՔԱԿՏԵԼԻ ՄԱՍ

1920թ. ինտերնացիոնալ սոցիալիստական Ադրբեջան ստեղծելու գաղափարը բոլշևիկները քաղաքական հրատապ օրակարգ չմտցրին ոչ միայն այն պատճառով, որ այն կարող էր վանել Երևանին ու Թբիլիսին: Ուղղակի վերջնական որոշում կայացված չէր: 1920թ. օգոստոսի 10-ին խորհրդային Ռուսաստանը և Հայաստանի Հանրապետությունը նախաստորագրեցին համաձայնագիր, որով բոլշևիկյան Կենտրոնը, հետևելով Ազգերի լիգային, Լեռնային Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Ջանգեզուրը ճանաչեց վիճելի տարածքներ: Այլ կերպ՝ խորհրդային Ռուսաստանն այդ տարածքները չճանաչեց խորհրդային Ադրբեջանի մաս: 1920թ. Հայաստանի ու Վրաստանի խորհրդայնացումն ամենից կարևոր հարցն էր Կենտրոնի համար, որը հրաշալի գիտեր, որ Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը հայկական հողեր են: Բարձուն նույնպես հրաշալի գիտեին այդ մասին: Եվ բնական է, որ 1920թ. նոյեմբերի 30-ին՝ խորհրդային իշխանության հաստատման հաջորդ օրը, Բաքուն դրանք ճանաչեց խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս²⁸:

Դեկտեմբերի 1-ին՝ Երևանում խորհրդային կարգերի հաստատման կապակցությամբ Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում նորից հրապարակվեց Ադրիեդկոնի հռչակագիրն այն մասին, որ Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը խորհրդային Ադրբեջանի կողմից ճանաչվում են խորհրդային Հայաստանի անկապտելի տարածքներ: Առավոտյան՝ դեկտեմբերի 2-ին, մամուլում հրապարակվեց Հռչակագրի փոփոխված տեքստ (Հռչակագրի բնագիրը Բաքուն մինչ օրս պահում է, ինչպես ասում են, յոթ փակի տակ): Նախիջևանը և Ջանգեզուրը, ինչպես և նախորդ օրը, ճանաչվեցին խորհրդային Հայաստանի անկապտելի տարածքներ: Փոխվեց Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող ձևակերպումը: Հռչակվեց, որ խորհրդային Ադրբեջանը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ազատ և լրիվ ինքնորոշման իրավունքը²⁹: Գիշերվա ընթացքում կատարված փոփո-

²⁸ Տե՛ս «Կոմունիստ» հայերեն օրաթերթ, 7 դեկտեմբերի 1920:

²⁹ Տե՛ս «Коммунист» (Баку), 2 декабря 1920:

Четверг - 2 декабря 1920 г.

В Советской Армении

Крестьянство и советская власть.
БАКУ, 30 ноября. Штаб Армии. Трудящиеся крестьянство Армении давно поняло, к чему ведет политика дашнаков, в составило сельские приговоры, в которых объявляло власть дашнаков извергнутой и требовало восстановления Советской власти.

Но эти разрозненные выступления крестьянства жестоко подавлялись дашнакским правительством. Теперь разрозненное движение крестьянства объединено, ставшей во главе его Коммунистической партией Армении.

Коммунисты в армии.
БАКУ, 30 ноября. Штаб Армии. Тотчас по объявлении Советской власти в Армении в Ревком стали поступать заявления от коммунистических ячеек, которые имелись в армянских войсках, во существовали подпольно. И сейчас же проводится группная работа и они уже давно имели за собой большинство солдат армянской армии.

Успехи трудового народа.
БАКУ, 30 ноября. Трудящиеся северной части Армении, видя предательство дашнакского правительства и его контр-революционную роль, решили выступить на борьбу с правительством маузеристов. Коммунистическая партия Армении немедленно постаралась придать партизанским выступлениям организационные формы.

Повстанцами заняты Делижан и Караван-Сарай. Имеющиеся там 400 человек армянских войск перешли на сторону повстанцев с пулеметами и офицерами.

Отношение комалетов.
БАКУ, 30 ноября. Штаб Армии. Перед лицом опасности, грозящей от наступления турок, рабочие Александрополя соорганизовались и установили там Советскую власть.

Турки, занимавшие во время, как армяне занимали город, признали Советскую власть, как единственную трудовую власть Армении.

Утверждение нового Бюро Исполкома Советов.

Завтра же, в войсках Советского Азербайджана вводится...
Зал Государственного театра 1 декабря...
С. ГЛУБЖАН

Торжественное заседание Бакинского Совета.

Зал Государственного театра 1 декабря 1920 года.

С глубоким вниманием приветская публика слушает о тех крупных событиях, которые происходят сейчас в Армении. С первой речью выступает глава азербайджанского правительства Н. Нарикьян, который после речи упоминает следующую декларацию:

«Правительство Советского Азербайджана с чувством глубокой радости приветствует те революционные успехи, которые происходят в данный момент трудовой армянской народ в борьбе с несправедливой дашнакской реакцией, и особенно с ослепшим лет доведшего Армению до полного разорения и отчаяния.

Период господства дашнаков — это период кровавой вакханалии, жидкоопаленный бойей во время которой истекла кровь армянский и мусульманский нации. Провозглашая Антанте, превратили на разе в слезы оружие в руках последней и в своих империалистических выделочных вакханалиях один народ на другой, создал карабахский, алашкурский, нахичеванский и другие территориальные проблемы, которые не могли быть разрешены усилиями дашнак-мусаватской реакции.

Сотни разрушенных сел и деревень, бесценные и сотни тысяч годовых, годовых, азиатских чужих родных очесов людей — вот живые свидетели недавнего прошлого, показывающего, что кушка авантюристов, лакаев мировой буржуазии и за личных своих интересов обрекала десятки и сотни тысяч людей на голод, разлад и смерти.

Советский Азербайджан, видя опасность борьбы братского армянского трудового народа против власти дашнаков, проливших и проливающих белую кровь из своих дуэльных территориально-сепаратистских армий в Армении и Закавказье, объявляет, что отныне никакие территориальные проблемы не могут стать причиной взаимной кровопролития двух вековых соседних народов: армян и мусульман; таковы были Закавказского и Нахичеванского уездных параллельной частью Советской Армении, а трудовому крестьянству нагорного Карабаха и доставляется полное право самоопределения, все возможные действия в пределах Закавказья предоставля-

ются им, а война Советского Азербайджана выводится.

Кроме того, Советский Азербайджан широко расширяет свои порты перед Советской Арменией и волеюхотельными отношениями: нефти, коренному и др. продуктам, которыми обладает Советский Азербайджан.

Помимо эти, которые выжидательски хитрили империалистическая, после которых устраивались кришме орны на территории Закавказья, отныне окончательно достояние трудящихся России, Советов, Азербайджана и Советской Армении, которые, объединившись, тем самым войдут на общительный рынок ита — мирового капитала.

Да здравствует братский союз трудящихся Советской Армении и Азербайджана!

Да здравствует мировая революция, несущая мир, братство и освобождение угнетенным мирам!

Четвертые декларации прерывается неодолимой необходимостью историческими русско-армянскими и мусульманскими войсками от сепаратизма, комитета Сов. Армении выступает тов. Бекламан. После выступления т. т. С. Орджабинского, Мухамедова (Решисового XI), Камисового (от Ц. К. А. К.), естественным образом сего дужина резолюция:

«Торжественное заседание Бакинского Совета, Азресокома со всеми рабочими и красноармейскими организациями, с чувством неподдельной пролетарской радости, отмечая факт победы Советской революции в Армении, приветствует и целиком одобряет историческую декларацию, оглашенную т. Нарима Новым, которая, устраивая раз навсегда вековые межнациональные распри и колониальные войны, между Арменией и мусульманским миром открывает новую страницу славидной жизни в истории народов Закавказья и всего Востока.

Да здравствует мир и братство трудящихся Закавказья!

Да здравствует союз Советских Республик Закавказья!»

ՎԱՅՐԵՎՈՒՄԻ ԵՂՆԱՅՐԵ
 Արդիք, բարիք, բարեբա...
 Ազրեյանի և արհաջի ու
 արհաջանի հարաբերակցության
 մեղմանը յուսուցիչն էր ժողովրդին
 Ազրեյանի Յեղիանի
 Նոյսրիքի 30-ին զայսքան հե-
 տեղի արդյունք.
 Ազրեյանի բանաբար-գրա-
 ժողովան կառավարիչներ ևտ-
 նազդ պալատարած գրադարիչ-
 քի մեղմնը Հայաստանը Սե-
 րաբյանիցի և Նարեյանիցի
 արհաջի (արդի, արդի նաև է
 երաշտկան ժողովրդի յարգա-
 րհիւր Ազրեյանից Հայաստանի
 և Ազրեյանի մէջ եղան սահմա-
 նակները յայտարարուած են
 վերացած: Կենսաբ. Գարաբա-
 ղը, Նահեպետը և Նարեյանը
 համարուած են Հայաստանի և
 Գրադարանի հարաբերակցան
 մարդ:
 Կիցէ արհաջի Հայաստա-
 նի և Ազրեյանի բանաբարի և
 գրադարանի երաշտիքին ու
 միւթիւնը:
 Ազրեյանի արհաջի Յեղ-
 ևանի և արհաջի Նարեյանի
 Ազրեյանի արհաջ ժող-
 վրդին կարգը
 Հոստիանի

ИЗВЕСТИЯ

Присоединение к Советской Армении спорных территорий

Полночьным предписанием
 от 2-го декабря
 от Кавказского
 бюро Ц. К. Р. К. П., что Азербай-
 джанское Советское правительство
 внесло постановление о присоеди-
 нении к Советской Армении спорных
 территорий Закавказья, Нахичевани и
 нагорного Карабаха.

«Коммунист» (Баку) 2 декабря 1920

«Կոմունիստ» օրաթերթ, 7 դեկտեմբերի 1920. հայերեն և րուսերեն տարբերակներ:

խությանը ոչ ոք նշանակություն չտվեց: Բոլորին հայտնի էր, որ երկրամասի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարներն արդեն մի քանի անգամ երկրամասը հռչակել էին Հայաստանի մաս: Վերջին անգամ դա արվել է իններորդ համագումարի կողմից հենց Բաքվում խորհրդային կարգեր հաստատելու օրը:

ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ԱՂԻՔԵՋԱՆԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

ԱղրեսՄՅ-ը հայկական տարածքների (Լեռնային Ղարաբաղ, Նախիջևան, հարակից շրջաններ) հաշվին «կարմիր հեղափոխության» արտահանման հենակետ դարձնելու գաղափարը օրակարգում հայտնվեց 1921թ. ծնունդը քեմալական թուրքիայի և բոլշևիկյան Ռուսաստանի գործարքի արդյունքում: Երբ խորհրդային իշխանությունը «պահեստային թղթապանակից» հանեց այդ ծրագիրը, պատմականորեն և փաստական հայկական Նախիջևանը, Ջանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղն արդեն հռչակված և ճանաչված էին (այդ թվում և Բաքվի կողմից) խորհրդային Հայաստանի մաս³⁰ (ՌՍՖՍՌ-ի արտաքին գործերի կոմիսարիատի 1920-1921թթ. տարեկան հաշվետվությունը նույնպես արձանագրեց այդ փաստը)³¹:

Բնական է, որ հօգուտ Բաքվի խորհրդային Հայաստանից տարածքների օտարումը չէր կարող ներկայացվել օրինական ակտի ձևով: Բռնությունն ու ապօրինությունը այսպես թե այնպես պետք է ուղեկցեին դրան: **Եվ դրա առաջին դրսևորումը Մոսկվայում 1921թ. մարտի 16-ին միջազգային իրավունքի կողմից խախտումներով կնքված Ռուս-թուրքական դաշմանագիրն էր, որով խորհրդային կենտրոնն ու թուրքիան որոշեցին երրորդ երկրի (խորհրդային Հայաստանի) անկառաջելի մաս ճանաչված տարածքը (Նախիջևանի երկրամասը)՝ սալ մեկ այլ երկրի (խորհրդային Ադրբեջանի) խնամակալությանը՝ առանց այդ երկրների համաձայնության:** Նախիջևանի մասով պայմանագրի իմաստը ավելի կոնկրետ հանգում է հետևյալին. խորհրդային Հայաստանի մաս հանդիսացող Նախիջևանի երկրամասը հանձնվում է խորհրդային Ադրբեջանին՝ պայմանով, որ վերջինս խնամակալությունը չի զիջի որևէ երրորդ պետության: Դա բացահայտ բռնություն էր միջազգային իրավունքի նկատմամբ: Այդ ապօրինությունը նույն տարվա հոկտեմբերին «շտկվեց» Կարսի պայմանագրով, որի տակ արդեն դրվեցին ոչ միայն Անկարայի ու Մոսկվայի, այլև Երևանի ու Բաքվի ստորագրությունները: Նախիջևանը ԱղրեսՄՅ հովանավորությանը հանձնելը «ստացավ» իրավական տեսք: **Հայաստանի նկատմամբ կասարված բռնությունը այնքան**

³⁰ Տե՛ս ՀԽՍՄ ժողկոմխորի Հռչակագիրը // «խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, 19 հունիս 1921թ.:

³¹ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. 4, М., 1960 стр. 711:

*բացահայտ էր, որ նույնիսկ արձանագրվեց փաստաթղթում: Ռուս-թուրքական մոսկովյան դաշմանագրի 15-րդ կետով խորհրդային Ռուսաստանը դարձավ որվում էր քայլեր ձեռնարկել, որոնցից անդրկովկասյան հանրապետությունները Թուրքիայի հետ կնքվելիք դաշմանագրերում դարձադիր ձևով ընդունեն Մոսկովյան դաշմանագրի կետերը: Այդ պարտադրանքը վերաբերում էր միայն Հայաստանին, քանի որ Բաքվի նկատմամբ որևէ պարտադրանք պետք չէր կիրառել Նախիջևանը նրա խնամակալությանը հանձնելու համար: **Կարսի դաշմանագրով Նախիջևանը սրվեց ԱդրեսՄՀ հովանավորությանը, այլ ոչ թե խնամակալությանը, ինչպես նախատեսված էր Մոսկովյան դաշմանագրով: Ընդամենը սրվեց հովանավորությանը, այլ ոչ թե որդես նրա անկախությանը:***

Կարսի պայմանագիրը ուժի մեջ է մինչ օրս: Բայց այն իրավական նոր բովանդակություն է ստացել այն բանից հետո, երբ 1991թ. օգոստոսին Բաքվում հրաժարվեցին խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից և վերականգնեցին 1918-20թթ. ընդամենը տասնհինգ ամիս գոյատևած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականությունը, որի կազմում ո՛չ Լեռնային Ղարաբաղ և ո՛չ էլ Նախիջևան է եղել, և որը պատմության բեմահարթակը թողել է առանց լեզգիտիմ կամ փաստացի հաստատված սահմանների: **խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից հրաժարվելու ակտի իրավական հետևանքը ակնհայտ է՝ մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը Կարսի պայմանագրի կողմ չէ և չունի որևէ իրավական առնչություն Նախիջևանի հետ:** Նա դարձել է այն երրորդ պետությունը, որին Մոսկովյան պայմանագրով չի կարելի գիջել Նախիջևանի խնամակալությունը: Կարսի՝ մինչ օրս գործող պայմանագրի տեսակետից Նախիջևանը 1991 թվականից ի վեր Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից օկուպացված հայկական տարածք է, որտեղ 1921-91թթ. իրագործվել է այդ երկրամասի բնիկ տերերի ցեղասպանություն:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲՈՆԱԿՑՈՒՄԸ. ՇԱՅԵՐԸ ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ԱՂՐԽԱՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆԱԿԵՐՑ ԱԶԳ

Ապօրինությանը պիտի ուղեկցվեր նաև Լեռնային Ղարաբաղը ԱդրեսՄՀ սահմաններ մտցնելը (այն, ինչպես նշվեց, նույնպես արդեն հռչակված էր խորհրդային Հայաստանի անքակտելի մաս): Եվ երբ ազգերի հավասարության ու ազատ ինքնորոշման մասին բոլշևիզմի կողմից հռչակված կարգախոսներին դեռևս հավատ ընծայող Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության Կովկասյան բյուրոյի (ՌԿ(բ)Կ Կովբյուրո) անդամները հուլիսի 4-ին Բաքվի պահանջով լսեցին արդեն իսկ լուծված Լեռնային Ղարաբաղի հարցը և այն վճռեցին հօգուտ ՉԽՄՀ-ի³², պահանջվեց Կենտրոնի ճնշումը, ինչը և իրագործեց Ստալինը:

Սակայն հուլիսի 5-ին նման հարցերի լուծման իրավասություն չունեցող երրորդ երկրի կուսակցական մարմինը որոշեց՝ ողջ Լեռնային Ղարաբաղը (ոչ թե միայն ԼՂԻՄ-ի տարածքը) թողնել ԱդրեսՄՀ-ին՝ նրան լայն մարզային ինքնավարություն տալու պայմանով³³: Կովբյուրոյի՝ այդ չընդունված (այն չքննարկվեց և չքվեարկվեց), բայց բռնությանը ստեղծված որոշումը ելնում էր ԱդրեսՄՀ-ի՝ որպես հայերի ու մահմեդականների ոչ ազգային (ինտերնացիոնալ) հանրապետության գաղափարից: Դա երևում է որոշման հենց առաջին բառերից, որոնցում տրված է նրա քաղաքական հիմնավորումը՝ «Ելնելով մահմեդականների ու հայերի միջև ազգային հաշտության անհրաժեշտությունից...»:

Դրանով արձանագրվում էր նաև այն փաստը, որ երկրատարածքի ազգային-պետական կառուցվածքի շուրջ նախկինում զինված, իսկ այդ պահին քաղաքական բնույթ ստացած հակամարտության կողմերը մնում են հայերը և մահմեդականները («մահմեդականներ» բառը քողարկում էր այն փաստը, որ հակամարտությունն իրականում բորբոքված էր մի կողմից՝ հայերի, մյուս կողմից՝ կովկասյան թաթարների միջև):

Իրավական տեսակետից դա նշանակում էր, որ՝ ա) ինքնավար մարզը հիմնվում է որպես խորհրդային տիպի պետականություն; բ) Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը ճանաչվում է որպես ինքնորոշման սուբ-

³² Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918 - 1923 гг. Сборник документов и материалов», Ереван, 1992. стр 649 - 650, док. N 450s

³³ Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918 - 1923 гг. Сборник документов и материалов», Ереван, 1992., Стр. 650, док N 451.

6. Об Абхазии доклад тов. Эмбе
о польской в Абхазии.

Принять в сведения
б) план реорганизации Наркома
тов одобрить;
в) предложить парткому ускорить
создание Совета в Абхазии;
г) партизанскую работу вести в на-
равлении об'единения Абхазии и
Грузии в форме автономной Рес-
публики, входящей в состав
ССР Грузии.

СЕКРЕТАРЬ КАБМ.РО ЦК РКП СИГАТНЕР

С подлинным верно:

/ Управдел ПОИТЬСЬ /С/ Раби.../:

ПЕЧАТЬ.

/Федеральной Коммунистической Партии
(Большинство), Цивильное бюро Централь-
ного Комитета/.

Делег. м.м.м.м.м.

ЦПА ЦК ВКП Б. Оп. № 16. Ед. № 58. л. 16.

А. А. А.
20/12/33.

յեկտ; գ) լայն իրավունքներով մարզի կարգավիճակ տրվում է ողջ Լեռ-
նային Ղարաբաղին, ինչը արտացոլված էր նաև մարզի անվան մեջ. հա-
յերեն՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, ռուսերեն՝ Автономная
Область Нагорного Карабаха(АОНК):

Կովբյուրոյի նիստից անմիջապես հետո Բաքուն տենդագին գործու-
նեություն ծավալեց այդ որոշումը խափանելու համար: Նպատակ էր դր-
ված ընդհանրապես ինքնավարություն չստեղծել հենց այն հիմնավո-
րումով, թե ԱդրեսԱՅ-ն ինտերնացիոնալ, ոչ ազգային հանրապետու-
թյուն է: Չհասնելով հաջողության և տեսնելով, որ արցախահայությունը
հրաժարվում է հանրաքվեով հավանություն տալ իր կամքին հակառակ
ընդունված Կովբյուրոյի որոշմանը՝ Բաքուն ընտրեց դրա ձախողման
մեկ այլ ուղի՝ այս անգամ այն մասնակիորեն կատարելու միջոցով: Եվ
դա նրան հաջողվեց: 1923թ. հունիսին, երկու տարի հարցը ձգձգելուց
հետո, հատուկ դեկրետով հռչակվեց ինքնավար մարզի ստեղծումը,

բայց արդեն Խորհրդային Հայաստանից Ադրբեջանին թողնված ողջ
Լեռնային Ղարաբաղի մի մասի վրա՝ մարզից դուրս թողնելով հարակից
Շահումյանի, Խանլարի (Կենտրոնական Արցախ), Քարհատի ու Շամքո-
րի (Հյուսիսային Արցախ), Քարվաճառի, Քաշաթաղի (Լաչինի) և Լեռնա-
յին Ղարաբաղի հարավային շրջանները:

1936թ. մարզի ռուսական անվանման մեջ կատարվեց փոփոխու-
թյուն՝ արձանագրելու համար ԼՂԻՄ-ի սահմաններից Լեռնային Ղարա-
բաղի մի շարք շրջաններ ապօրինաբար դուրս թողնելու փաստը:
«Автономная Область Нагорного Карабаха(АОНК)» անվան փոխա-
րեն մտցվեց «Нагорно-Карабахская Автономная Область (НКАО)»
անվանումը: Բոլոր բողոքներին Կենտրոնի ու Բաքվի պատասխանը
նույնն էր՝ հայերը անհանգստանալու կարիք չունեն, քանի որ, ըստ
իրենց, լուծել են ազգային հարցը՝ ԱդրեսԱՅ-ում հիմնելով իր բնույթով
աննախադեպ մեկ տիտղոսակիր ազգ չունեցող ոչ ազգային հանրապե-
տություն: ԱդրեսԱՅ-ի ոչ ազգային բնույթի մասին փաստարկների շար-
քում քսանական թվականներին մատնացույց էր արվում նաև այն, որ
Ադրբեջանի կոմկուսի առաջնորդները կովկասյան թաթարներ չէին: Եվ
իրոք, մինչև 1933թ. հանրապետության կուսակցական կազմակերպու-
թյան առաջին դեմքերը (դրանք էին՝ Կիրովը, Գիկալուն, Պոլունսկին, Ռու-
բենը) ռուս, հրեա կամ հայ էին: Եվ միայն 1933թ. հայազգի Ռուբենին փո-
խարինեց անձնագրով ադրբեջանցի համարվող Բագիրովը:

Արցախահայությանը հանգստացնելու համար ԼՂԻՄ-ի հիմնման մա-
սին դեկրետում հատուկ ընդգծվեց, որ մարզի արոտավայրերը, անտառ-
ները, այգիները, հողատարածքները և ջրերը մնում են իրենց տերերի
սեփականությունը³⁴: Այլ կերպ՝ ընդունվում էր, որ արցախահայությունն
իրեն պատկանող տարածքներով է մտցվում ԱդրեսԱՅ սահմանները:

³⁴ См. Декрет АзЦИК об образовании Автономной Области Нагорного Карабаха // Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов”, Ереван, 1992. док N 451, стр 650:

ԼՂԻՄ-Ը ՈՐՊԵՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԻՊԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄ

ԼՂԻՄ-ի ձևավորման մասին դեկրետը նույնպես համապատասխան ձևակերպումով անդրադառնում է ԱդրեսՄԳ-ի՝ որպես ոչ ազգային հանրապետություն հիմնված լինելու քաղաքական գաղափարին: ԱդրեսՄԳ-ն այդտեղ որակված է որպես մահմեդականների ու հայերի՝ եղբայրաբար համագործակցող երկու ժողովուրդների «միասնական պետական միություն»: Մամուլում ու կուսակցական համագումարներում անընդհատ ընդգծվում էր, որ ԼՂԻՄ-ի ստեղծման մասին որոշումները պետաիրավական վճիռներ են, որոնք «սահմանում են հայերի ու մահմեդականների՝ համակեցությունը Ադրբեջանի ողջ տարածքում», որի շնորհիվ «ստեղծվում է այն անսասան հիմքը, որի վրա կարելի է կառուցել եղբայրական համակեցությունը հայ աշխատավորության հետ ողջ Ադրբեջանական Խորհրդային Դանրապետության սահմաններում»³⁵: Քսանական թվականների բազմաթիվ փաստաթղթերում տեղ գտած և վերը բերված այդ ձևակերպումները հաստատում են այն իրողությունը, որ մահմեդականների հետ միասին հայերը դիտվել են ոչ ազգային (ինտերնացիոնալ) այդ հանրապետության պետականակերտ ազգերից մեկը: ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային տիպի ազգային պետականություն էր և դիտվում էր որպես ԱդրեսՄԳ հայերի պետական-իրավական պաշտպանվածության մասնակի երաշխիք: 1923թ. ընդունված պետական հաստատությունների ազգայնացման մասին դեկրետով ընդունվեց, որ ԼՂԻՄ-ի հետ հարաբերվելու լեզուն հայերենն է, իսկ նրա սահմաններից դուրս բնակվող հայերը (ինչպես և ԱդրեսՄԳ մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները) կարող էին պետական բոլոր հիմնարկներին դիմել իրենց մայրենի լեզվով, և դեկրետը վերջիններիս պարտավորեցնում էր քաղաքացիներին պատասխանել դիմումի լեզվով (1986թ. ընդունված ԼՂԻՄ-ի մասին օրենքում հայերեն բառը դուրս է մղվել օրենքի տեքստից և փոխարինվել տեղական լեզու բառակապակցությամբ):

Հայերի՝ օրենսդրորեն ամրագրված տեղը ԱդրեսՄԳ ազգային պետական կառուցվածքում, ինչի մասին խոսում էին նշված փաստերը, իրավական լուրջ բովանդակություն էր տալիս մահմեդականների ու հայերի «միասնական պետական միություն» քաղաքական և իրավական գաղափարին: Քսանական թվականներին ԼՂԻՄ-ը բոլոր պաշտոնական փաստաթղթերում ներկայացվում էր ազգային-պետական կազմավոր-

մանը բնորոշ բոլոր բաղադրիչներով: ԱդրեսՄԳ-ի բյուջեում և տնտեսական պլաններում ԼՂԻՄ-ը անվանվում է ազգային-պետական կազմավորում և առանձնացվում է հատուկ տողով: Ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի նախագահն ի պաշտոնե ԱդրեսՄԳ բարձրագույն օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալն էր, որը պետական պաշտոնների աստիճանասանդղակում երկրորդ պաշտոնն էր: Միութենական հանրապետության և ազգային ինքնավար մարզի՝ որպես խորհրդային տիպի պետականությունների համեմատությունը ԽՍՀՄ Սահմանադրության հիմքի վրա ցույց է տալիս, որ դրանք պետականության՝ իրենց վերապահված և իրենցից օտարված գործառույթների ու բաղադրիչների տեսակետից գրեթե նույնակարգ պետական գոյացություններ էին: Ինչպես ինքնավար մարզը, այնպես էլ միութենական հանրապետությունը չունեին սեփական բանակ, տարադրամ, զինված ուժերով պաշտպանվող սահմաններ: Այդ գործառույթները օտարված էին թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից: ԽՍՀՄ բոլոր բնակիչները ունեին մեկ քաղաքացիություն՝ նրանք բոլորը ԽՍՀՄ քաղաքացիներ էին: Ինչպես մարզի, այնպես էլ միութենական հանրապետության գլխավոր դատախազը նշանակվում էր ԽՍՀՄ դատախազության կողմից և ենթարկվում էր նրան: Միութենական հանրապետությունների սահմանադրությունները պարտադիր ձևով պետք է համապատասխանեին ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը: Ինքնավար մարզը և միութենական հանրապետությունը նույն կարգի կազմավորումներ էին նաև պետականության՝ իրենց թողնված մի շարք ինստիտուտների տեսակետից: Ինչպես միութենական հանրապետության, այնպես էլ ինքնավար մարզի սահմանները չէր կարելի փոխել առանց նրանց համաձայնության: Ինչպես միութենական հանրապետությունը, այնպես էլ մարզը իրենց պատգամավորներով ներկայացված էին ԽՍՀՄ բարձրագույն օրենսդիր մարմնում՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում (տարբեր էին միայն քվտաները):

³⁵ Տե՛ս Ադրկոմկուսի «Քակինսկի ուրուխի» պաշտոնաթերթ, 21 նոյեմբերի 1921թ.:

ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

ԻՍԼԱՄԱՂԱՎԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԱՂՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ազգային հարաբերությունների պրակտիկան հետագա տարիներին աստիճանաբար հեռանում էր «խորհրդային Ադրբեջանը՝ որպես ինտերնացիոնալ պետական կազմավորում» հռչակված գաղափարից ու դրա մարմնավորման իրավական սկզբունքներից: Կովկասյան թաթարների ձեռքում հայտնված Բաքուն խորհրդային բոլոր տարիներին հետևողականորեն իրագործում էր ԱդրԽՍՀ-ի՝ որպես հայերի ու մահմեդականների միասնական պետության գաղափարի արժեգրկման ու հանրապետության հետևողական ադրբեջանականացման (իրականում՝ թուրքացման) գիծը:

Երկրամասն այդ ուղղությամբ կերպափոխելու առաջին քայլերից մեկը կովկասյան թաթարների նոր ինքնանվանումն էր: Կովկասյան թաթարները, «դառնալով» ադրբեջանցիներ, մեխանիկորեն ստացան տիտղոսակիր ազգի կարգավիճակ: «Ինտերնացիոնալ» սկզբունքի վրա հիմնված հանրապետությունը 20-րդ դարի 30-ականներին քաղաքական այս հնարքով «դարձավ» ազգային հանրապետություն: Իսկ մախաձեռնությունը խորհրդային Կենտրոնին էր: Մարքսիզմ-լենինիզմ և աթեիզմ որդեգրած նոր կայսրապետության համար երկրամասի ժողովրդագրական ու քաղաքական կերպարը այլևս չէր կարող ներկայացվել «մահմեդականներ-հայեր» կաղապարով: «Մահմեդականներ» եզրն ակնհայտորեն անցանկալի էր, քանի որ իսլամադավան բոլոր ժողովուրդների միավորման վտանգ ուներ իր մեջ: Կենտրոնն այս կերպ ազգային ինքնության ու ազգային պետականությունների հիմքի վրա որոշեց մասնատել ԽՍՀՄ մահմեդական հավատացյալների համայնքը: Արդեն իսկ 20-ական թվականներին ումման ազգերի տրոհելու քաղաքական ուղեգծում Կենտրոնը որդեգրեց, այսպես կոչված, արմատականացման քաղաքականությունը (политика коренизации), որի իմաստը նոր ստեղծված ազգային հանրապետությունների համար ազգային կադրերի պատրաստումն ու պետական կառավարման ապարատը նրանց հանձնելն էր: Ի տարբերություն միջինասիական թուրքմենստանի, որի ազգաբնակչության մեջ համեմատաբար հեշտ էր իրենց տարածքներով առանձնացնել թուրքմենների, ուզբեկների, դրոզների համասեռ ու ամբողջական բեկորները, խորհրդային Ադրբեջանում դա ակնհայտորեն դժվար էր: Նախ, հանրապետությունը տարբեր «քաղա-

քական առիթներով» հայտարարված էր ինտերնացիոնալ: Կովկասյան թաթարը, որ գերակշիռ էր հանրապետության թուրքախոս բնակչության մեջ, իր զանգվածի մեծ մասով տեղում ընդամենը 40-50 տարվա «բնակության գրանցում» ուներ և, ի տարբերություն բնիկների, ազգային ինքնության պատմական ու մշակութային հիմքեր չունեցր: Որոշվեց թալիշներից, լեզգիներից, քրդերից, թաթերից, կովկասյան թաթարներից բաղկացած իսլամադավան տարաբնույթ հավաքականությանը, որին մինչ այդ կոչում էին մահմեդականներ, տալ նոր էթնանուն՝ ադրբեջանցիներ: Այդ «գլխարկի» տակ հայտնվելիք զանգվածի հիմնական մասն արդեն պանթուրքիզմով վարակված կովկասյան թաթարներն էին, և բնական է, որ հանրապետության ադրբեջանականացումը հեռանկարում պիտի տաներ դեպի նրա թուրքացմանը: Թալիշները, թաթերը, լեզգիները պետք է դրան դիմադրեին, և հանրապետության ադրբեջանականացումը պիտի ընդուներ նրա թուրքացման և բնիկ այդ ժողովուրդների բռնի ծուլման տեսք: Բուլշևիկյան Կենտրոնը մատների արանքով էր նայում ազգային հարցում ԱդրԽՍՀ-ում սովորական դարձած կամայականություններին: Այնտեղ հուսով էին, որ ադրբեջանցի նոր «ազգ»-ի ձևավորումը ոչ միայն օրակարգում կպահի իրանական Ադրբեջանին հավակնելու և սոցիալիստական Մեծ Ադրբեջան ստեղծելու հարցը (ինչը քիչ էր մնում իրագործվեր երկրորդ աշխարհամարտի վերջում), այլև տեղում կզսպի «թուրքացման հակումները» և կհեշտացնի ռուսաֆիկացման ընթացքը (թուրքացման այլընտրանքը ռուսականացումն էր, և բնիկ ժողովուրդների շատ ներկայացուցիչներ, հատկապես քաղաքացույցները, հայերի պես նախընտրում էին իրենց երեխաներին տալ ռուսական դպրոցներ, ինչին խորհրդային իշխանությունները բնավ էլ դեմ չէին):

Երեսնական թվականներին արվեցին «նոր ազգը» երկրատարածքի պատմության հետ կապելու և նրա համար սեփական պատմություն ձևավորելու առաջին քայլերը: Եվ քանի որ ազգի «պատմամշակութային թղթապանակը» դատարկ էր, որոշվեց այն լցնել ուրիշների մշակութային ժառանգության հաշվին:

Պարսկական պոեզիայի դասականներ Նիզամին, Խաքանին և ուրիշները հայտարարվեցին ադրբեջանական պոեզիայի դասականներ: Հայկական ու արևելյան ժողովրդական պարարվեստի ու երգարվեստի բազմաթիվ նմուշներ նույն հեշտությամբ ներկայացվեցին որպես ադրբեջանական ժողովրդական երգեր ու պարեր: Երկրատարածքի պատմական իրադարձությունները սկսեցին նկարագրվել որպես Ադրբեջանի և ադրբեջանական ժողովրդի պատմության դրվագներ՝ հակառակ այն բանի, որ նկարագրվող հեռավոր անցյալում այդտեղ՝ Արաքսից հյուսիս, «Ադրբեջան» անունով ոչ տարածք է եղել, ոչ պետություն, ոչ էլ ժողովուրդ:

Հասկած Սենենի՝ կասսից ծովի 1742թ. ֆարեզից, ուր Արթրեանը նշված է մանուսկրպուլոյն, արբեր խանութունները նշված են կանաչ, Հայասանը նշված է դեղին, իսկ Կրասնայը՝ կարմիրով: Կասովա Արթրեանի Հանրապետության գրաված տարածքը ներառում է դերբնդի խանության մի մասը, ինչպէս նաև Համանին, Գլանջան և Շիրվանը: Արթրեանը տեղակայված է Արաքսի հարավում, Պարսկաստանի սարածում: (Ռ. Գալչիանի հավաքածու, Լոնդոն, Երևանի պետական համալսարանի տպագրչութիւն, 2009):

Արթրեանականացման քաղաքականության հաջորդ քայլերից էր այն, որ իսլամ դավանող բնիկ ժողովուրդների ծուլումն արագացնելու նպատակով 30-ական թվականներից նրանց համար մտցվեց հատուկ հարկատեսակ, որ ժողովուրդը կոչեց լեզգի փուլու: Այդ հարկը նրանք պետք է վճարեին երեխաներին իրենց մայրենի լեզվով կրթություն տալու համար: Հարկից խուսափելու համար շատ քրդեր, լեզգիներ, թալիշներ «դառնում էին» արթրեանցիներ և իրենց երեխաներին (հատկապես գյուղական բնակավայրերում) տալիս արթրեանական դպրոցներ:

Վիճակագրությունն արտացոլել է հազարամյակներով իրենց հողերում ապրող ժողովուրդներին «ընդհատակ քշելու» փաստերը և մեր օրերում այնտեղից դեռևս վախվորած դուրս գալու փորձերը: Ահա թալիշների հետ կապված տվյալները: 1926թ. մարդահամարի տվյալներով հորիրդային Արթրեանում ապրում էր 77,3 հազար թալիշ: 1939թ. այդ ցուցանիշը նվազել է մինչև 3,0 հազարը: Հետագա տարիներին կատարված մարդահամարները ԱդրիսՄՀ-ում ընդհանրապես թալիշ ազգության մարդ չեն գրանցել: 1989թ. «հանկարծ պարզվել է», որ հանրապետությունում թալիշներ, այնուամենայնիվ, կան և նրանց թիվը 21,0 հազար է: Ուղիղ տասը տարի անց անցկացված մարդահամարը «հայտնաբերել է» արդեն 80 հազար թալիշ: Եվ, իհարկե, սա թալիշների իրական քանակն արտացոլող ցուցանիշը չէ: Դեռ բոլոր թալիշները չեն համոզված, որ ազգային ընդհատակից դուրս գալն անվտանգ է այժմ արդեն «Եվրոպայի հսկողության տակ գտնվող» Արթրեանական Հանրապետությունում: Եվ դա միայն թալիշներին չի վերաբերում:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՍԵՓԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԱՇԱՐԱԴՐՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԸԽՄՔ*

Ադրբեջանցիների՝ որպես հնագույն և բնիկ ազգի մասին մի քիչ հիմնավորման նպատակով «Ադրբեջան» կոչվող պետությունն ինչպես իր գոյության մուսավաթական, խորհրդային, այնպես էլ ներկա ժամանակաշրջանում ամեն ջանք գործադրում է վերաշարադրելու իր երկրի և «ադրբեջանցի» կոչվող ազգի պատմությունը: Իսկ չունեցած պատմությունը «կերտելու» համար անհրաժեշտ է կամ յուրացնել ուրիշի պատմամշակութային արժեքները, կամ ոչնչացնել դրանք: Չենց այս ճանապարհին էլ ընտրեց Ադրբեջանն ինչպես մուսավաթական, այնպես էլ խորհրդային և հատկապես ժամանակակից փուլում:

Չենց այս համատեքստում Բաքուն սկսեց լայնածավալ մշակութային յուրացման և ոչնչացման գործընթաց, որի զոհը դարձան հայերի, աղվանների, քալիշների մշակութային արժեքները, խաչքարերը, վանքերն ու եկեղեցիները:

Այժմ փորձենք մի քանի անդրադարձ կատարել բազմաթիվ օրինակներից մի քանիսին, որոնք փաստում են, թե ինչպես են Ադրբեջանական պետության կողմից պետական քաղաքականության մակարդակով ոչնչացվում հայկական մշակութային կոթողները:

2007թ. մարտին Ֆ.Բերլեմոնի կատարած լուսանկարներից պարզվեց ադրբեջանական իշխանությունների գործադրած մշակութային վանդալիզմի երկու նոր փաստ: Ադրբեջանցիների կողմից պայթեցվել է Ազատ գյուղի Սբ.Յովհաննես եկեղեցին (17-րդ դար) և հիմնահատակ քանդվել է Կամո գյուղի Սբ.Ամենափրկիչ եկեղեցին (17-րդ դար): Նման մշակութային ցեղասպանության գործողությունների ծավալներն առավել հստակ ընկալելու համար ներկայացնենք 1989 և 2007թթ. մշակութային մի շարք կոթողների լուսանկարների համեմատությունը:

Ազատ գյուղի Սբ. Յովհաննես եկեղեցի (17-րդ դար)

1989

2007

* Գլուխը պատրաստվել է հուշարձանագետ Ս. Կարապետյանի տրամադրած արժեքավոր նյութերի և լուսանկարների օգտագործմամբ:

Կամո գյուղի Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցի (17-րդ դար)

1989

2007

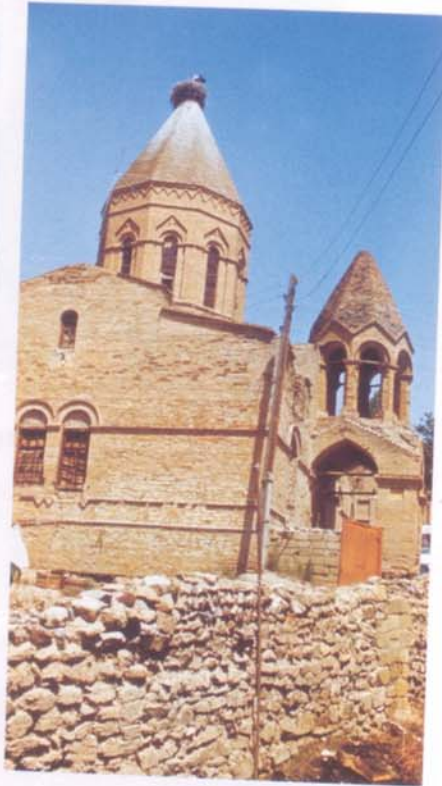

Ատրակունիս գյուղի եկեղեցին 1987 թվականին:

Ոչնչացված Ատրակունիս եկեղեցու տեղը, 2006թ.
(Լուսանկարը՝ Սթիվըն Միմի):

Նախիջևանի հայկական Ալիապատ եկեղեցին լիովին ոչնչացվել է:
Google համակարգի լուսանկարներում երևում է, որ երբեմնի եկեղեցու տեղում այսօր դատարկ տարածք է:

ՋՈՒՂԱՅԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՈՑԻ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախիջևանի ԻՅ տարածքում մինչև 11-րդ դարը հաշվառվել են 218 հայկական-քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցներ (վանք, եկեղեցի, մատուռ), 41 բերդ, 26 կամուրջ, 86 քաղաքատեղի և գյուղատեղի, շուրջ 4500 խաչքար և 23000 տապանաքար*, ինչպես նաև նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող մոտ 30 մահմեդական (պարսկական, սելջուկյան, թուրք-թաթար-աղբբեջանական) ծագում ունեցող հուշարձաններ: Վերջիններս, սակայն, քանակական առումով ավելի սակավաթիվ են, իսկ ժամանակագրորեն դրանց մեծ մասը վերաբերում է 20-րդ դարին:

1990-ականներից Ադրբեջանում և նրա խնամակալության ներքո գտնվող Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության տարածքում պետական մակարդակով իրականացվում է հայկական մշակութային հուշարձանների ոչնչացման քաղաքականություն, որի նպատակը պատմության սրբազրումն է և այդ տարածքի հայկական պատկանելության բոլոր հետքերի վերացումը:

1998-2006թթ. ընթացքում նախիջևանյան իշխանությունները, գործակից դարձնելով երկրի զինված ուժերին, հիմնահատակ ոչնչացրին 5-17-րդ դարերով թվագրվող Ջուղայի աշխարհահռչակ գերեզմանոցի շուրջ 3000 գեղաքանդակ և արձանագիր խաչքարերն ու ավելի քան 5000 տապանաքարերը: Պայթեցվեցին և ծանր բեռնատար տեխնիկայով հողին հավասարեցվեցին Ագուլիսի, Ապրակունիսի, Շոռթի, Քոնաղի, Ցղնայի վանքերն ու եկեղեցիները:

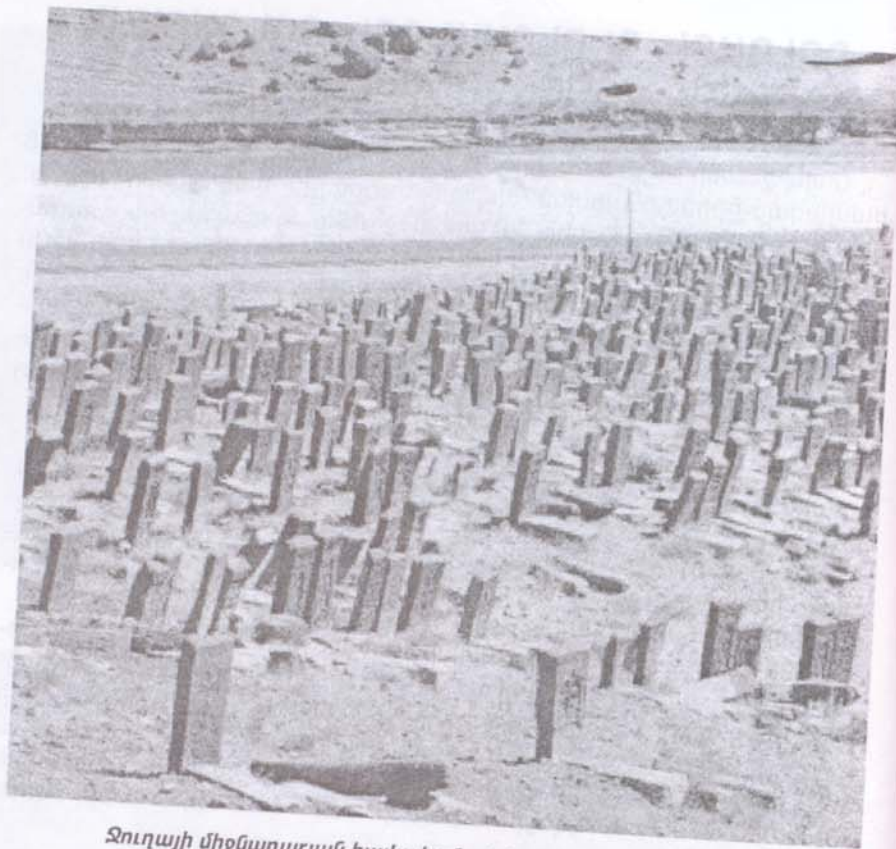
* Այվազյան Արզամ, Նախիջևանի ԻՍՄՀ հայկական հուշարձանները, Երևան, 1986, էջ 11:

Նախիջևանի Շորոս գյուղի եկեղեցին 1980 ականներին
(Լուսանկարը՝ Արզամ Այվազյանի):

Տեղը, ուր կանգնած է եղել Շորոս գյուղի եկեղեցին
(Լուսանկարը՝ Սթիվըն Սիմի, 2006)

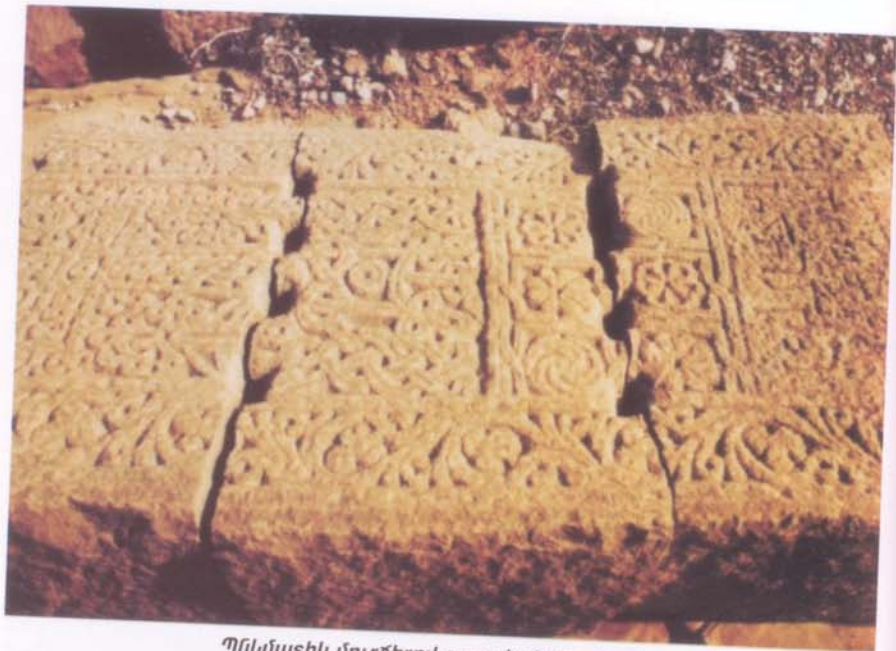
Ջուղայի միջնադարյան հայկական գերեզմանոցի տեսքը 1915թ.՝ դիտված հյուսիսից:

Գերեզմանոցը 1980-ական թվականներին

Երկու խաչքար, 1980-ական թվականներ

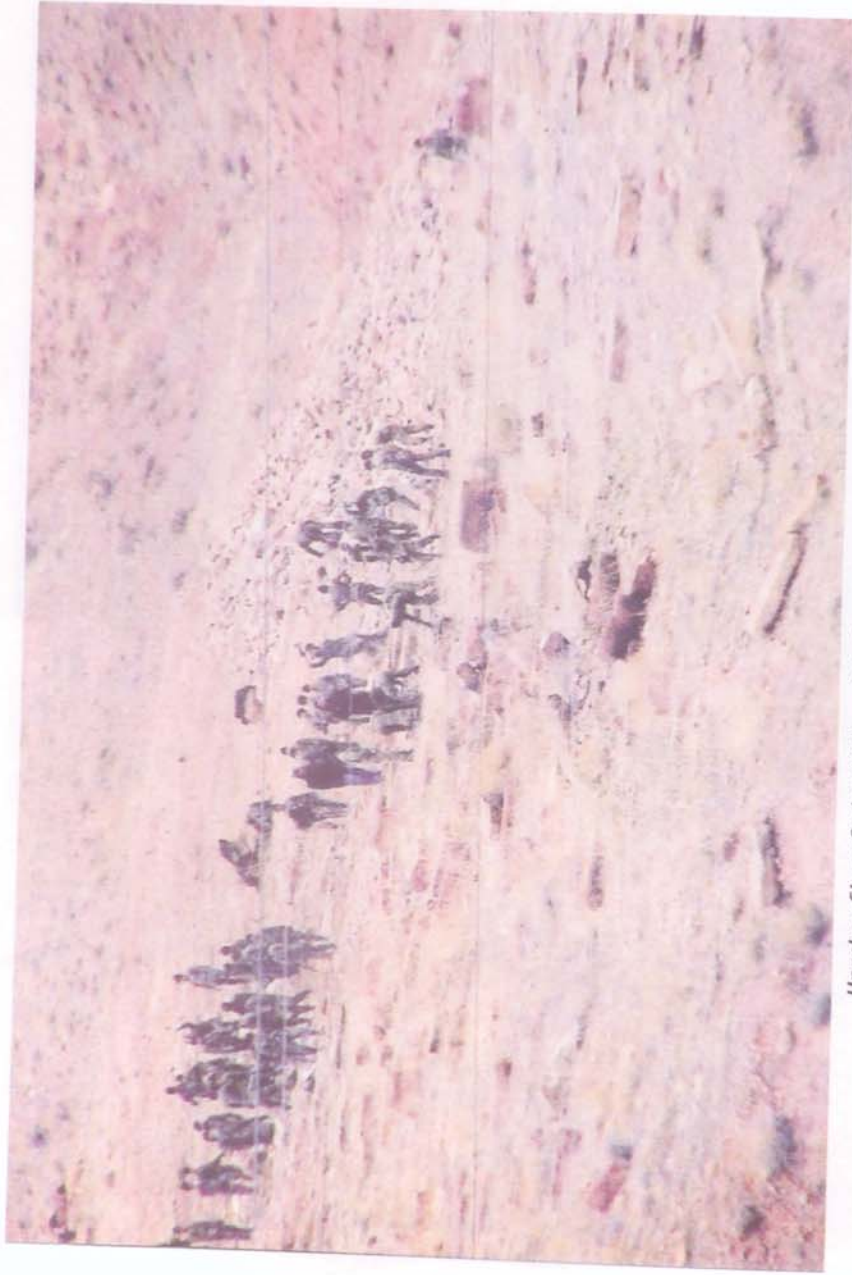
Պննմասիկ մուրճերով ջարդված խաչքարեր

Ջարդված խաչքարերի դաճը

Գնացի բաց վազոնները Պասրաս են սեղափոխել խաչքարերը:
Լուսանկարված է Իրանի սահմանից, 1998թ.

Արբեջանի բանակախիճները մեծ մուրճերով ջարդում են խաչքարերը

Բանակի բեռնասարներից բեռնաթափված ջարդված խաչքարերի բեկորները քափում են Արախի մեջ

Նույն վայրը խաչքարերի ցարդելուց հետո

Ջուղայի միջնադարյան հայկական գերեզմանոցի տեղում կառուցված զինվորական փորձարարաբն, մյուս 2006թ.

ՀԱՅ ԱՋԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼՂԻՄ-Ը ՈՐՊԵՏ ԱՂՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱՆՔՆԵՐԻ ՈՒ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՉԼԻՏԱԿՈՐ ԹԻՐԱՆ

Որպես հանրապետության հիմնադիր, պետականակերտ ժողովուրդ՝ հայերը Աղրբեջանում ազատված էին «լեզգի փուլու» հարկից: Բայց ակնհայտ էր, որ նրանք իրենց կարգավիճակով, ազգային կայացած ինքնությամբ, դավանանքի ու մշակույթի ինքնատիպությամբ հանրապետության աղրբեջանականացման (թուրքացման) գործընթացի գլխավոր արգելքն էին: Բաքվում իշխանությունն իր ձեռքը վերցրած և «աղրբեջանցի դարձած» կովկասյան թաթարը հանրապետության աղրբեջանականացումն իրագործում էր մի կողմից՝ իսլամադավան ժողովուրդներին՝ թալիշներին, լեզգիներին, թաթերին ծուլելու և, մյուս կողմից, հայերին տնտեսական ու քաղաքական հետապնդումներով դուրս մղելու քաղաքականության միջոցով: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հայերին «գնդակի բերան» ուղարկելու, երկրամասը հայաթափելու այդ հանցագործ քաղաքականության վերաբերյալ պաշտոնական վիճակագրությունը փաստում է հետևյալը. **Աղրբեջանում հակահայ քաղաքականության յուրահատուկ դրսևում էր այն, որ դեռևս երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ռազմաճակատ ուղարկվեց հանրապետության յուրաքանչյուր երրորդ հայը, որը ամենաբարձր ցուցանիշն էր ԽՍՀՄ-ում:** Բարձր բնական աճի պայմաններում ԼՂԻՄ-ը միայն 1970թ. կարողացավ վերականգնել բնակչության թվաքանակի 1939թ. ցուցանիշը՝ 150.000 մարդ: Ընդ որում, այդ «վերականգման» ընթացքում հայերի թվաքանակը մարզում նվազեց, այն դեպքում, երբ աղրբեջանցիներինը գրեթե կրկնապատկվեց՝ 14,1 հազարից հասնելով 27,2 հազարի: Մարզի բնակչության թվաքանակն այդ՝ ավելի քան երեսուն տարիների ընթացքում մնաց նույնը, երբ հանրապետության բնակչությունն այդ նույն ժամանակահատվածում 3,2 միլիոնից հասավ 5,2 միլիոնի:

Հայաթափման նույն այդ նպատակն էր հետապնդվում, երբ մարզի վրա իջեցվում էին ծանրագույն տնտեսական պլաններ: Ոչինչ չստանալով՝ ԼՂԻՄ-ը ութսունական թվականներին արտադրում էր ավելի միս (14.000տ), խաղող (170.000տ) ու կաթ (50.000), քան Անդրկովկասի մյուս չորս ինքնավարությունները (Նախիջևան, Աբխազիա, Աջարիա, Օսեթիա) միասին վերցրած, այն դեպքում, երբ դրանք ունեին բնակչիմայական ավելի լավ պայմաններ:

Աղբբեջանում ունեին վիճակագրությամբ արձանագրվող ցուցանիշների մեկնաբանության իրենց «տրամաբանությունը»: Աշխատատեղերի պակասի պատճառով երիտասարդության արտահոսքը մարզից վիճակագրության մեջ արտացոլվում էր բնակչության միջին տարիքի բարձր ցուցանիշով: Բաքուն դա ներկայացնում էր «ղարաբադյան երկարակեցության» մասին ականջ շոյող, բայց իրականում հիմարացնող մեկնաբանությամբ: Նույն «գովազդը» կատարվում էր մեկ շնչին ընկնող բնակելի տարածքի, հիվանդանոցային մահճակալների և այլ համանման ցուցանիշների դեպքում:

Մարզը ոչ միայն ԱդրեսՄՅ-ից ու ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից, այլև եվրոպական շատ երկրներից առաջ էր անցել մեկ շնչին հասնող բնակտարածքի ցուցանիշով: Բայց ոչ թե լայնածավալ բնակչինարարության, այլ արտահոսքի հետևանքով: Դա հայության ներքին գաղութացման ու շահագործման քաղաքական գիծն էր գործողության մեջ՝ քողարկված ժողովուրդների բարեկամության մասին լոզունգներով:

80-ականներին նախորդած «խաղաղ տարիներին» իրականացված ազգային ու տնտեսական հետապնդումների արդյունքում արդեն դուրս էր մղվել նախիջևանահայության մեծ մասը (խորհրդային տարիներին ԱդրեսՄՅ-ից դուրս եկած և այլ հանրապետություններ տեղափոխված հայերի թիվը գերազանցում է մեկ միլիոնը): Նույն այդ տարիներին հանրապետության էթնիկական քարտեզից ու պաշտոնական վիճակագրության հաշվետվություններից անհետացան իսլամադավան բոլոր ժողովուրդները:

Ազգային անարդարությունը ընդունել էր ցինիկ բնույթ: Բողոքողները մեղադրվում էին ազգայնականության մեջ և հետապնդվում: Եվ, չնայած դրան, Ստեփանակերտը և Երևանը 1945, 1966, 1967, 1977թթ. բարձրացրել են ԼՂԻՄ-ի կարգավիճակի փոփոխության հարցը:

1945թ. Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Հարությունովը պաշտոնապես դիմել է Մոսկվային՝ Լեռնային Ղարաբաղի և ՀԽՍՀ-ի վերամիավորման առաջարկով: Նույնպիսի առաջարկով ԽՄԿԿ կենտկոմին և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին 1966թ. դիմեցին Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա.Քոչինյանը և Նախարարների խորհրդի նախագահ Բ.Մուրադյանը: Իրենց նամակում խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները մատնացույց էին անում այն անբնական իրավիճակը, որ փոքրաթիվ հայ ժողովուրդը ԽՍՀՄ կազմում ունի աշխարհագրորեն միմյանց կպած երկու պետականություն՝ միութենական հանրապետությունը և ինքնավար մարզը: Հայկական մարզը խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու պահանջ-առաջարկով 1967թ. դիմեցին մարզի մի խումբ մտավորականներ (այդ դիմու-

մը, որի նախածեռնողը ԼՂԻՄ Գրողների միության նախագահ, բանաստեղծ և պատմաբան Բ.Ուլուբաբյանն էր, հայտնի է «13-ի դիմում» անունով): Խնդիրը, թվում էր, մոտ էր լուծման: Սակայն Բաքվին հաջողվեց խափանել այն: Մի քանի անգամ կազմակերպվեցին զանգվածային ստորագրահավաքներ (1987թ. ավելի քան 80 հազար արցախցի է մասնակցել ստորագրահավաքին, որն ըստ էության ընդունել էր հանրաքվե-ի բնույթ):

70-ականներին, երբ Աղբբեջանը գլխավորում էր Հեյդար Ալիևը, Բաքուն տնտեսական ու քաղաքական լծակներից բացի գործի դրեց նոր գործոն՝ ժողովրդագրական գրոհը: Արցախում հիմնվում էին աղբբեջանաբնակ նոր գյուղեր: Հայկական գյուղերից խլվում էին հողատարածքներ: Աղբբեջանական բնակչության քանակը 1970-1979թթ. 27 հազարից (24%) հասավ 37 հազարի (36%): Ահա այսպիսի պայմաններում վրա հասան գորբաչովյան վերակառուցման՝ «գլաստնոստի» քաղաքականության փոթորկալից տարիները: Արցախահայության պայքարը մտավ նոր փուլ:

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՃԱՐԺՈՒՄԸ ԽԱՇՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ՎԱՍԱՏԵՔՍՈՒՄ

1985թ. ԽՍՀՄ ապրիլյան պլենումի կողմից «գլխատնոստի» գորբաչովյան ուղեգծի հռչակումից հետո պահանջվեց ընդամենը վեց տարի, որպեսզի միջազգային քաղաքական ասպարեզում Արևմուտքին հակակշռող ԽՍՀՄ-ը և նրա հովանու տակ ստեղծված սոցիալիստական ճամբարը կազմաքանդվեն ու դադարեցնեն իրենց գոյությունը:

Հրապարակայնության ու վերակառուցման կարգախոսները 1985թ. շատերի մեջ հույսեր արթնացրին, թե ԽՍՀՄ-ը մտնում է ժողովրդավարական զարգացման մի փուլ, երբ վերջ կդրվի ԽՍՀՄ քաղաքական մենաշնորհին, հնարավոր կդառնան տնտեսական ազատությունները և կուղղվեն ազգային հարցում բուլշևիզմի անարդարությունները: Հենց այդ հույսերով էլ ԼՂԻՄ-ում սկիզբ առավ մարզը Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու շարժումը՝ Ղարաբաղյան շարժումը: Կենտրոնը «վարագույրի հետևից» նպաստում էր Շարժման ծավալմանը: Ղարաբաղյան շարժման առաջնորդներից մեկը՝ Վազգեն Մանուկյանը, հավաստում է, որ Երևանում Շարժման ակտիվիստներն այն տպավորություն ունեին, թե Կենտրոնը բարյացակամ է տրամադրված հարցին արդար լուծում տալու խնդրում:

1987թ. ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու պահանջով ստորագրահավաքին մասնակցեց մարզի ավելի քան 80 հազար բնակիչ: Մինչ այդ նման ստորագրահավաքները կազմակերպվում էին գրեթե գաղտնի, ահ ու սարսափի մթնոլորտում: Այս անգամ նույնիսկ թվում էր, թե այն «արտոնված է վերևներից»: Դա յուրօրինակ հանրաքվե էր: Կենտրոնը ըմբռնումով լսում էր գերագույն իշխանություններին տեսակցության եկած մարզի պատվիրակներին և ճանապարհ էր դնում հուսադրող խոստումներով: Արցախցիներին հուսադրում էին, իսկ Բաքվին (ինչպես հավաստում է Ջարդուշտ Ալիզադեն իր «Աղրբեջանական էլիտան և զանգվածները ԽՍՀՄ տրոհման շրջանում» հոդվածում)՝ «Ոչինչ չծեռնարկել, չմիջամտել»³⁶:

Ահա նման իրադրության մեջ ՀԽՍՀ-ի հետ մարզի վերամիավորման հարցը 1988թ. փետրվարի 20-ին մտցվեց ԼՂԻՄ ժողպատգամավորների մարզային խորհրդի արտակարգ նիստի օրակարգ: Հակառակ Կենտրոնից ստացվող «Չմիջամտել» հրահանգներին, Բաքուն, այնուամենայնիվ, մարզային իշխանություններին «ներքին կարգով» սպառնում էր հաշվեհարդարով: Անտեսելով այդ սպառնալիքները՝ մարզխորհրդի նիստը կայացավ: Այն ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Ընդառաջելով

ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին՝ խնդրել Աղրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խոր ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղծերին և լուծել ԼՂԻՄ-ը Աղրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ը Աղրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը»³⁷: Թե՛ մարզի բնակչությունը, թե՛ իշխանությունները, թե՛ պատգամավորները պատրաստ էին վճռական այդ գործողությանը և գիտակցում էին, որ գնում են ԽՍՀՄ պատմության մեջ աննախադեպ մի քայլի:

Ի դեպ, մինչ 1988թ. ԽՍՀՄ-ում արձանագրվել էր ազգային ինքնավարությունները մեկ հանրապետությունից մյուսին փոխանցելու կամ նրանց կարգավիճակը փոխելու մի շարք դեպքեր: Բայց դրանք բոլորը կատարվել են վերևից՝ Կենտրոնի որոշմամբ: Ղարաբաղյան դեպքի առանձնահատկությունն այն պիտի լիներ, որ ինքնավարության կարգավիճակը պիտի փոխվեր ներքևների ցանկությամբ՝ ժողովրդավարության ոգուն ու տառին համապատասխան: Տվյալ դեպքում այդ ցանկությունը ներկայացված էր նույնիսկ ոչ թե պահանջի, այլ խնդրանքի ձևով: Թվում էր, թե ամբողջատիրության դաժան տասնամյակներից հետո ժողովրդավարության կարգախոսներ որդեգրած Կենտրոնը պիտի քաղաքակիրթ ընթացք տար բարձրացված հարցին: Սակայն հաջորդ իսկ օրը ԽՍՀՄ քաղբյուրոն իր նիստում մարզխորհրդի որոշումը պիտակեց որպես ծայրահեղականություն³⁸:

Հետագա իրադարձությունները եկան հաստատելու, որ մինչ այդ չեզոք կեցվածք ընդունած Կենտրոնը բնավ էլ հակված չէ հարցը ժողովրդավարության սկզբունքով լուծելու: Ավելին, պարզվեց, որ հենց Կենտրոնի գիտությամբ փետրվարի 22-ին «Ստեփանակերտում կարգ հաստատելու նպատակով» Աղդամից դեպի Ստեփանակերտ շարժվեց մի ամբոխ, որի զգալի մասը այդ «միջոցառման» համար բանտերից բաց թողնված անձինք էին: Բացառվում է, որ Բաքվում նախապատրաստված այդ քայլի մասին մոսկովյան ՊԱԿ-ը անտեղյակ լիներ, մանավանդ, որ կուսակցության մարզային կոմիտեի նիստերում փետրվարի 13-ին ու 14-ին նման երթով սպառնացել էին Արկղմկուսի կենտկոմի քարտուղար Օրուջևը և բաժնի վարիչ Ասադովը³⁹:

Ստեփանակերտ տանող ճանապարհը անցնում է Ասկերան շրջկենտրոնով, և ասկերանցիները դուրս եկան մայրուղի՝ կանգնեցնելու դեպի մարզկենտրոն շարժվող ամբոխին: Նախատեսված ընդհարումը տեղի

37 Տե՛ս «Խորհրդային Ղարաբաղ», 21 փետրվարի 1988:

38 Տե՛ս «Правда» от 21 февраль 1988г.:

39 Տե՛ս В. Б. Арутюнян. События в Нагорном Карабахе. Хроника, часть 1. Ереван 1990, стр. 35-36:

36 Տե՛ս «Азербайджан и Россия: общества и государства.» М 2001:

չունեցավ, բայց երբ ամբողջը սկսեց ցրվել՝ կրակոցներ լսվեցին: Երկու երիտասարդ աղդամցիներ սպանվեցին: Հաջորդ օրը պարզ դարձավ, որ սպանված Ալի Հաջիևի հետ վեճի բռնվել ու նրա վրա կրակել է աղդամցիներին անծանոթ մի աղբրեջանցի ոստիկան, որին դեպքի վայրից փախցրել է արդեն տեղացի մեկ այլ ոստիկան⁴⁰: Ստեփանակերտում դա հայտնի դարձավ սպանված Ալի Հաջիևի հորեղբոր վկայությամբ: Կուսակցության մարզային կազմակերպության նորընտիր քարտուղար Հենրիխ Պողոսյանն այդ մասին տեղեկացրեց ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի տեղակալ Կատուսևին (նա Մոսկվայից ժամանել էր իր իրավասության սահմաններում կանխելու դեպքերի սրացումը)՝ խնդրելով, որ դեպքի մասին հաղորդագրություն տալու դեպքում ասվի ճշմարտությունը կամ գոնե չհայտնվի սպանվածների ազգությունը: Կատուսևը խոստանում է, բայց չորս օր հետո ինքն է հայկական ու աղբրեջանական հեռուստատեսությամբ ելույթ ունենում և դեպքի մասին ասում միայն, որ Ասկերանի մոտ տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ սպանվել են երկու երիտասարդ աղբրեջանցիներ: Եվ ոչ մի խոսք այն մասին, որ հայերը կապ չունեն դրա հետ: Դա հակամարտության կայծը ազգամիջյան մեծ հրդեհի վերածելու Կենտրոնի առաջին և ոչ վերջին խոշոր սադրանքն էր:

1988թ. փետրվարին մարզխորհրդի որոշման ընդունման հաջորդ օրը Խորհրդային Հայաստանի Ղափան քաղաքից, որտեղ ազգամիջյան ոչ մի կոնֆլիկտային դեպք չէր գրանցվել, աղբրեջանցիները կազմակերպված ցուցադրական սկսեցին զանգվածային կերպով դուրս գալ: Նման զանգվածային գործողությունները ԽՍՀՄ պայմաններում ինքնաբուխ ձևով չէին կարող տեղի ունենալ: Եվ իրոք, հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ դա մանրակրկիտ պատրաստված սադրանք էր: Ուրիշ առաջադրանք էին կատարում խաղաղ Ղափանը լքած և Բաքու ժամանած աղբրեջանցիները, որոնք «հայրենի իշխանություններին» պետք է տեղյակ պահեին իբր իրենց նկատմամբ Ղափանում կիրառված անարդարությունների մասին: Բայց, ինչպես հավաստում է բաքվեցի քաղաքագետ Ջարդուշտ Ալիզադեն, նրանք տարօրինակ ձևով չներկայացան իշխանական մարմիններին՝ Նախարարների խորհուրդ կամ կուսակցության կենտկոմ, այլ սկսեցին այցելել բանվորական և ուսանողական հանրակացարաններ⁴¹: Բաքվից նրանց ուղարկեցին Սումգայիթ, որտեղ կազմակերպված հանրահավաքներում հակահայկական ելույթներ էին ունենում: Տեղաբնակ հայերը չգիտեին, թե այդ ելույթները ինչի համար են հող նախապատրաստում:

40 Դեպքի մանրամասն նկարագրությունը տես Александр Василевский. «Туча в горах» // журнал «Аврора», 10, 1988г.:

41 Տես «Азербайджанская элита и массы в период распада СССР» // Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001, стр., 179s

ՍՈՒՄԳԱՅԻԹՅԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԻՆՉՊԵՍ ԴԱ ՊԱՏԱՐԵՑ...

Սումգայիթը Բաքվի արբանյակ քաղաքն է, ուր ապրում էր 18 հազար հայ: 1988թ. փետրվարի 26-29-ը Սումգայիթում կատաղած աղբրեջանական ամբոխը, բաժանվելով խմբերի, շարժվեց դեպի հայերի տները: Քաղաքի ելունուտը փակված էր, համապատասխան տեղերում թափված էին քարակույտեր, ամբոխին զինելու համար նախապես մետաղյա ձողեր էին պատրաստված: Հայերի տներում հեռախոսներն այդ օրերին անջատված էին: Քաղաքի աղբրեջանցի բնակիչները ջարդերի ժամանակ իրենց բնակարաններում մարել էին լույսերը, որպեսզի ջարդարները հավելյալ հեշտությամբ գտնեն հայերի բնակարանները: Այս ամենը խոսում էր մեկ հանգամանքի մասին, որ դա լավ կազմակերպված հատուկ գործողություն էր՝ ուղղված քաղաքի հայ ազգաբնակչության ֆիզիկական ոչնչացմանը: Հետագայում, երբ ԽՍՀՄ իշխանությունները սումգայիթյան ոճրագործների նկատմամբ ձևական դատական գործընթաց նախաձեռնեցին, վկաներից մեկի ցուցումներում նշվում էր հետևյալը. «ես կարծում եմ, որ նրանք (ջարդարարները) հայերի հասցեները գիտեին: Այդ հետևությունը ես արեցի, քանի որ ջարդարները անսխալ մուտք էին գործում հենց այն բնակարանները, որտեղ հայեր էին ապրում: Փետրվարի 28-ին քաղաքի փողոցներում քարերի կույտեր էին լցված, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա փախչել»: «Այդ բոլոր գործողությունները չէին բխում խուլիգանական նկատառումներից, այլ ուղղված էին կոնկրետ մեկ ազգի դեմ՝ հայերի դեմ: Ոչ թե ռուսների, կամ այլ ազգերի, այլ հենց հայերի դեմ: Նրանք փնտրում էին հայերին»: «Ստեղծվեց մեր թաղամաս»՝ նրանք միանգամից մտան այն մուտքեր, որտեղ հայեր էին բնակվում: Իսկ բարձրախոսների օգտագործումը ձևականություն էր, զանգվածային հոգեբանության վրա ազդելու միջոց: Իրականում հայերի հասցեները նրանք գիտեին և գործում էին անթերի»:

Ըստ պաշտոնական տվյալների, Սումգայիթում սպանվել է 32 հայ. մինչդեռ հարյուրավորները անհետ կորել են, ենթարկվել ամենատարբեր բռնությունների, տասնյակ հազարավորները արտագաղթել են՝ թողնելով իրենց գույքը, բնակարանները, ամեն ինչ:

Միջազգային մամուլն իր ամենատարբեր հրապարակումներում անդրադարձավ Սումգայիթում տեղի ունեցած ոճրագործությանը, սակայն Խորհրդային Կենտրոնի արձագանքը համաչափ չէր տեղի ունեցած իրողություններին:

Սումգայիթյան ցեղաստղանությունից փրկվածներ

Սումգայիթյան ջարդարության զոհեր և վիրավորներ

Սումգայիթյան ոճրագործության օրերին Բաքվում էին գտնվում Մոսկվայից տարածաշրջան գործուղված ԽՄԿԿ քաղբյուրոյի անդամության թեկնածուներ Գ. Պ. Ռազունովսկին և Պ.Ն.Դեմիչևը: Սումգայիթից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող «Նաստսնի» բնակավայրում տեղակայված էին խորհրդային զորքեր, որոնք այդպես էլ դեպքերին միջամտելու որևէ հրաման չստացան: Ամիսներ հետո, երբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստում քննարկվում էր հարցը, Մ. Գորբաչովը պիտի արդարանար, թե իբր զորքն ընդամենը

երկու ժամով է ուշացել դեպքերից, այնինչ կան բազմաթիվ վկայություններ, որ նույնիսկ քաղաք մտնելուց հետո զորքը կարգի չի հրավիրել վայրենի ամբոխին ու չի պաշտպանել հայերին:

Soviet trial begins for ethnic riots

MOSCOW (AP) — An Azerbaijan metalworker went on trial for murder Wednesday in connection with ethnic riots that killed at least 32 people in February, Pravda reported. He was the first of more than 80 people charged to stand trial.

The Communist Party newspaper said the defendant, identified as T. Ismailov, was accused of participating in the riots in the Azerbaijan city of Sumgait and intentionally killing someone for "hooligan motives." Ismailov is an employee of a pipe plant.

Ethnic violence broke out Feb. 28 in Sumgait during a territorial dispute between Azerbaijan and the republic of Armenia.

Panel: Shift NATO

At
ge
to

Gorbachev: Reforms aren't to blame for ethnic unrest

Սումգայիթյան ջարդարարության զոհեր

Սոււնգալիոյան ջարդարութեան զոհերի մահական վկայականներ

Սոււնգալիոյան ոճրագործութեան «հերոսներ»

Կենտրոնը չհապաղեց իր դրական վերաբերմունքը դրսևորել մեկ այլ ձևով՝ ոճրագործ Սոււնգալիոյ հաղթող ճանաչելով երիտասարդ սերնդի կոմունիստական դաստիարակութեան համամիութենական մրցույթում:

«Սոււնգալիոյան»-ի մեղավորներին հերոսացնելու պետական քաղաքականութեան արդյունքում էր, որ հետագայում Ադրբեջանը տվեց Զուլֆարիայում ՆԱՏՕ-ի կազմակերպած համատեղ կրթական ծրագրերի օրերին քնած վիճակում հայ սպային կացնահարած Ռամիլ Սաֆարովի պես ցեղասպան «հերոսներ»:

ՐԱՅԵՐԻ ՈՒ ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՎԵՐՋՆԱՎԱՆՔՐՎԱՆԸ

1988թ. (ինչպես և այսօր) ադրբեջանցիները էթնիկապես տարասեռ այն հանրությունն էին կազմում, որը 20-ականներին ներկայանում էր մահմեդականներ հավաքական անվան տակ և որի քառասյին զանգվածում իշխող դիրքեր ունեին կովկասյան թաթարները: Բնական է, որ այն բանից հետո, երբ կովկասյան թաթարները անվանափոխվեցին և «դարձան» ադրբեջանցիներ, «մահմեդականների ու հայերի ընդհանուր պետություն» քաղաքական բանաձևը պետք է վերածակերպվեր և փոխարինվեր «ադրբեջանցիների ու հայերի ընդհանուր պետություն» բանաձևով: Թե Բաքուն, թե Կենտրոնը ԱդրիսՄՅ-ի ոչ ազգային, ինտերնացիոնալ բնույթի մասին հիշում էին միայն հանդիսավոր նիստերում և ընդունելություններում՝ «բաժակածառերի ձևաչափով»: Ղարաբաղյան շարժումը ստիպեց գաղափարը վերհիշել նորից:

1988թ. հուլիսի 13-ին ԱդրիսՄՅ ԳԽ նախագահությունը, քննարկելով հարցը, որոշեց ԼՂԻՄ ժողովրդական դեպուտատների 20-րդ արտահերթ նստաշրջանի որոշումը մարզը ԱդրիսՄՅ-ից ԶԽՄՅ-ի կազմ փոխադրելու մասին «...անընդունելի համարել, քանի որ նրա իրագործումը հակասում է **հանրապետության ադրբեջանցի և հայ ազգաբնակչության** (ընգծումը մերն է - Ա.Մ.) շահերին»⁴³: Ձևակերպման մեջ տեսանելի էր ԱդրիսՄՅ-ը որպես հայերի ու մահմեդականների (որոնք 1988թ. արդեն ներկայացվում են որպես ադրբեջանցիներ) ընդհանուր պետություն հիմնելու՝ 20-ական թվականներից եկող գաղափարը, որը դրված էր նույն 1988թ. մարտի 24-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի և Նախարարների խորհրդի ընդունած «ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին» որոշման հիմքում: Չորս օր հետո (հունիսի 17-ին) ԱդրիսՄՅ Գերագույն խորհուրդը փոխեց նախագահության ձևակերպումը հետևյալ կերպ՝ ԱդրիսՄՅ Գերագույն խորհուրդն անընդունելի է գտնում բարձրացված հարցի դրական լուծումը, քանի որ «...դա հակասում է **մարզի ու հանրապետության ադրբեջանցի ու հայ ազգաբնակչության, այլ ազգերի ու ազգությունների** (ընդգծումը մերն է - Ա.Մ.) շահերին...»: Իսկ այն բանից հետո, երբ զանգվածային բռնություններով ու ջարդերով հայերը հանվեցին գրեթե ողջ հանրապետությունից, Բաքուն սկսեց խոսել միայն մարզի հայ և ադրբեջանցի (երկու համայնքների) շահերի մասին:

⁴³ Տե՛ս газета "Бакинский рабочий", 14 июня 1988г.:

այլևս չտալով ինտերնացիոնալ, ոչ ազգային Ադրբեջանի անունը: 1998թ. Մինսկի խումբը, այնուամենայնիվ, Բաքվին հիշեցրեց այդ մասին՝ «ընդհանուր ղեկավարություն»-ը առաջարկելով որպես հակամարտության լուծման ելք: Ողջ Արևելյան Անդրկովկասում հայերի ցեղասպանությունն ավարտած Բաքուն կտրականապես մերժեց այն:

ՀԱՏՈՒԿ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ ԼՂ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԶՈՒՄ

Կենտրոնի ընտրած քաղաքական ուղեգծի շրջանակներում 1989թ. ԼՂԻՄ-ում մտցվեց հատուկ կառավարում: Շրջանառվում էր նաև մարզում նախագահական կառավարում մտցնելու գաղափարը: Այդ դեպքում խնդրի կարգավորման ծախսողումների և մարզի նկատմամբ կիրառվող բոլոր ապօրինությունների պատասխանատվությունը պիտի ընկներ Մ.Գորբաչովի վրա, ինչից նա ակնհայտորեն խուսափում էր: Հատուկ կառավարման մասին որոշումն ինքնին ներքուստ հակասական էր: Կենտրոնը դադարեցրեց ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի գործունեությունը՝ վերջինիս գործառույթները հանձնելով այնտեղից նշանակված Հատուկ կառավարման կոմիտեին (իր այդ մասով մարզում հատուկ կառավարում մտցնելու ԽՍՀՄ ԳԽ որոշումը հակասահմանադրական էր, ինչը 1991թ. նոյեմբերի 28-ին իր թիվ 28 որոշմամբ հաստատեց ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեն): Արցախցիներին հանգստացնելու համար կատարվեց դրան արտաքուստ հավասարակշռող քայլ: 1989թ. մարզի բոլոր վարչական կառույցները, հիմնարկներն ու ձեռնարկությունները, արհմիություններն ու ստեղծագործական միությունները դուրս բերվեցին Բաքվի ենթակայությունից ու դրվեցին Մոսկվայի ու Երևանի ենթակայության տակ: Փաստորեն մարզը դե-ֆակտո հանվեց ԱդրխՍՀ-ից: Արցախում ճիշտ կռահեցին Կենտրոնի քայլը: Բաքվի ենթակայությունից ձեռնարկություններն ու հիմնարկները դուրս բերելը ժամանակավոր էր և Ղարաբաղյան շարժման թափը կտրելու, մարզը գլխատելու և հետագայում այն նորից Բաքվին հանձնելու համար էր արվում: Սահմանադրական կարգը պահպանելու համար և հենվելով 1918-20թթ. ինքնակառավարման փորձի վրա՝ մարզի քաղաքական շրջանակները 1989թ. օգոստոսի 16-ին վերականգնեցին ժողովրդաիշխանությունը՝ այն հանձնելով մարզի ազգաբնակչության Լիազոր ներկայացուցիչների համագումարին և նրա կողմից ընտրված Ազգային խորհրդին՝ «վերակառուցմամբ ու ժողովրդական զանգվածների ստեղծագործությամբ» ծնված այդ ժողովրդական ինքնակառավարման մարմնին: Համագումարը որոշեց իր գործունեության մեջ առաջնորդվել ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ և օրենքներով՝ դրանով իսկ հաստատելով իր որոշումների սահմանադրական բնույթը: Սա եզակի դեպք է ԽՍՀՄ պատմության մեջ, երբ «վերևները» խախտում են երկրի Հիմնական օրենքը, իսկ «ներքևները»՝ պաշտպանում այն:

Հատուկ կառավարման կարգավիճակը վերացվեց 1989թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ ԳԽ որոշմամբ: Պարզվեց, որ Արցախում ճիշտ էին կանխատեսել իրադարձությունների ընթացքը: Հակառակ այն եզրակացությունների, որոնց հանգել էին մարզ ժամանած ԽՍՀՄ ժողպատգամավորները (Ազգությունների խորհրդի ազգային հարցերի գծով հանձնաժողովի նախագահ Գ. Ս. Տարազևիչի գլխավորած պատգամավորական հանձնաժողովը 1989թ. ամռանը տեղում խնդիր ուսումնասիրելուց հետո առաջարկել էր մարզը դուրս բերել ԱդրեսՍՀ կազմից), հակառակ նախօրյակին ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունում հարցի քննարկման ոգուն, որտեղ ընդգծվել էր հատուկ կառավարման կոմիտեի իրավասությունների ընդլայնման անհրաժեշտությունը, գորբաչովյան ապարատը ԽՍՀՄ ժողպատգամավորների երկրորդ համագումարին առաջարկեց մի որոշում, ըստ որի մարզում վերացվում է հատուկ կառավարման ինստիտուտը և հավասար ներկայացուցչության սկզբունքով մարզային իշխանությունների վերականգնման համար Ադրկոմկուսի կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վ.Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ ստեղծվում է Կազմկոմիտե (ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեն իր վերը նշված որոշմամբ հակասահմանադրական որակեց այդ փաստաթուղթը ևս): Դա մարզը նորից Բաքվի ենթակայությանը հանձնելու որոշում էր, որ ընդունվեց հայ պատգամավորների բացակայությամբ, որոնք ի նշան բողոքի թողել էին նիստերի դահլիճը: Կազմկոմիտեն, որի հետ արցախցիները կապի մեջ չմտան, անկարող եղավ կատարել իր վրա դրած հանձնարարությունը: Եվ երբ 1991թ. ԽՍՀՄ-ը լուծարվեց, պարզվեց, որ հատուկ կառավարման կարգավիճակը, որով ԼՂԻՄ-ը դե-ֆակտո հանվել էր Բաքվի ենթակայությունից, ժամանակագրորեն եղել է մարզի վերջին կարգավիճակը խորհրդային տարիներին:

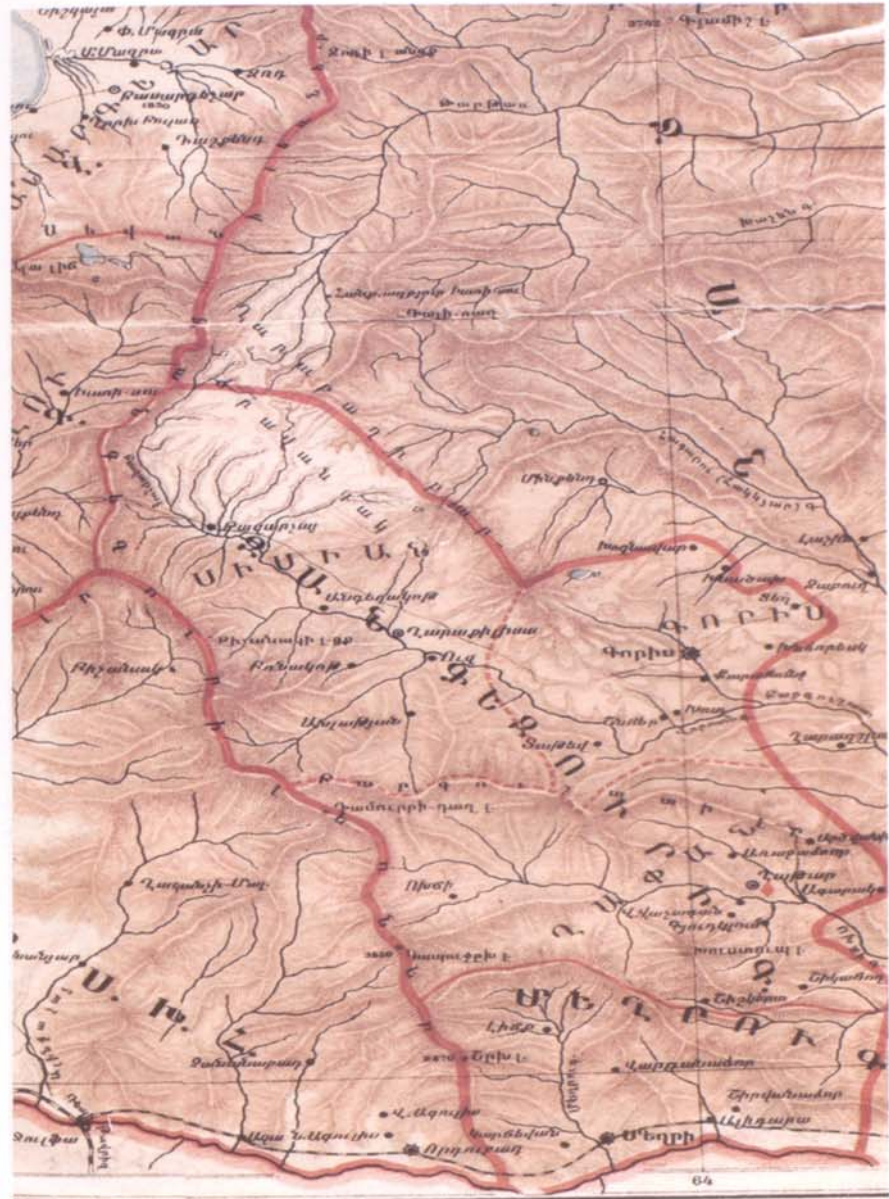
ՀԽՍՀ ԳԽ ԵՎ ԼՂ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՇԱՍԱՏԵՂ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԿԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

1989 թվականը հատուկ է Ղարաբաղյան շարժման պատմության մեջ՝ մի կողմից ԱդրեսՍՀ-ում հայերի նկատմամբ բռնարարքների սաստկացման, Բաքվի կողմից ԼՂԻՄ-ի և ՀԽՍՀ-ի շրջափակման և, մյուս կողմից, միջազգային հանրության կողմից Ղարաբաղյան շարժման նկատմամբ համակրանքի ու աջակցության տարբեր դրսևորումների տեսակետից: 1989թ. ԱՄՆ Սենատը երեք անգամ անդրադարձել է հարցին: Նոյեմբերի 19-ին ընդունած բանաձևում Սենատը հորդորում էր Ս. Գորբաչովին հարցին տալ այնպիսի լուծում, որը «կհամապատասխանի մարզի բնակչության հայացքներին»: Դա, ըստ էության, հարցը «ազգերի ինքնորոշման» սկզբունքի հիման վրա լուծելու հորդոր ու կոչ էր: Վստահ, որ իրենց պահանջը արդար ու օրինական է թե՛ միջազգային իրատահ, որ իրենց ԽՍՀՄ օրենքների տեսակետից, վերջնականապես համոզված, որ Կենտրոնը պատրաստակամ չէ հարցը լուծել ժողովրդավարության ու ժողովուրդների հավասարության հիմքի վրա, Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ Կազմկոմիտե ստեղծելու մասին որոշումը գնահատելով որպես մարզը նորից Բաքվի ենթակայությանը հանձնելու փորձ և հավատարիմ խնդիրը խաղաղ ու քաղաքակիրթ միջոցներով լուծելու ընտրված ուղեգծին՝ 1989թ. դեկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը իրենց համատեղ նիստում միաձայն ընդունեցին ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ վերամիավորման մասին որոշումը⁴⁴: Միացումը, որի կարգախոսի տակ բարձրացել էր Ղարաբաղյան շարժումը, կայացավ: Կենտրոնի բացասական արձագանքը սպասելի էր, և այդ կապակցությամբ սկզբունքային բնույթ է ստանում Միացման մասին որոշման՝ որպես իրավական ակտի լեգիտիմության և դրա դեմ Կենտրոնի բերված փաստարկների վերլուծությունը:

ՀԱՍՏ ԵՎ ԼՂԻՄ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ 1988թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1-ի ՀԱՄԱՏԵՂ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԵՎ ԽԱՏՄ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈՒ

Չկա միջազգային իրավունքի որևէ սկզբունք, որի տեսանկյունից ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ վերամիավորման մասին ընդունված «Համատեղ որոշումը» դիտվի ոչ օրինական: Հայտնի է, որ միջազգային իրավունքի՝ «ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման» սկզբունքը ՄԱԿ-ը հռչակել է որպես պետությունների ու ազգերի հարաբերությունների կարգավորման համապարտադիր սկզբունք: «Համատեղ որոշման» պարագայում այն կիրառվել է անբասիր ձևով: Թե՛ հորհրդային Հայաստանը, թե՛ ԼՂ ինքնավար մարզը դեռևս 20-ական թվականներին ԽՍՀՄ կազմավորման գործընթացներում արդեն իսկ ճանաչված էին որպես ինքնորոշման իրավունքի սուբյեկտներ⁴⁵: Միացման ակտը միջազգային իրավունքի տեսակետից որևէ առարկություն չի հարուցում, մանավանդ, որ խոսքը ոչ թե ինքնորոշման առաջնային ակտի, այլ արդեն ինքնորոշման սուբյեկտ հանդիսացող պետական երկու կազմավորումների մասին է: Որևէ արգելք չկար նաև ԽՍՀՄ օրենքներում, որտեղ նախընթաց տարիներին հանրապետությունների ու ազգային պետական կազմավորումների սահմանների փոփոխության գրեթե երկու տասնյակ դեպք էր արձանագրված (Կարելոֆիննական միութենական հանրապետություն, օրինակ, վերակազմավորվել է ինքնավար հանրապետության, իսկ Ռուսաստանի Դաշնության Ղազախստանի ինքնավար հանրապետությանը Կենտրոնից սրվել է միութենական հանրապետության կարգավիճակ): ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միասնական պետության ներսում տարբեր ազգային կազմավորումների սահմանների փոփոխությունները երբեք չէին կապվել սահմանների անխախտելիության ու տարածքային ամբողջականության սկզբունքների հետ: Դրանք դիտվել են որպես միութենական դաշնային պետության ներքին գործը նաև իրավական այն հիմքով, որ նման վերակազմավորումներն ու վերանախարկումները չէին կապվում ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միասնական պետության սահմանների փոփոխության կամ նրա տարածքային ամբողջականության խախտման հետ: Բայց ԼՂԻՄ դեպքում խորհրդային Կենտրոնը «հանկարծ հիշեց», որ առանց հանրապետության համաձայնության նրա սահմանները փոփոխել չի կարելի, երբ խորհրդային տարիներին ավելի քան 500 քառ. կմ տարածք է ՀԽՍՀ-ից անցել ԱդրիսՄ-ին՝ սահմանների ճշգրտման մտացածին փաստարկումով:

⁴⁵ Առավել մանրամասն տե՛ս Ю. Г. Барсегов. Народ Нагорного Карабаха - субъект права на самоопределение. М., 1993:

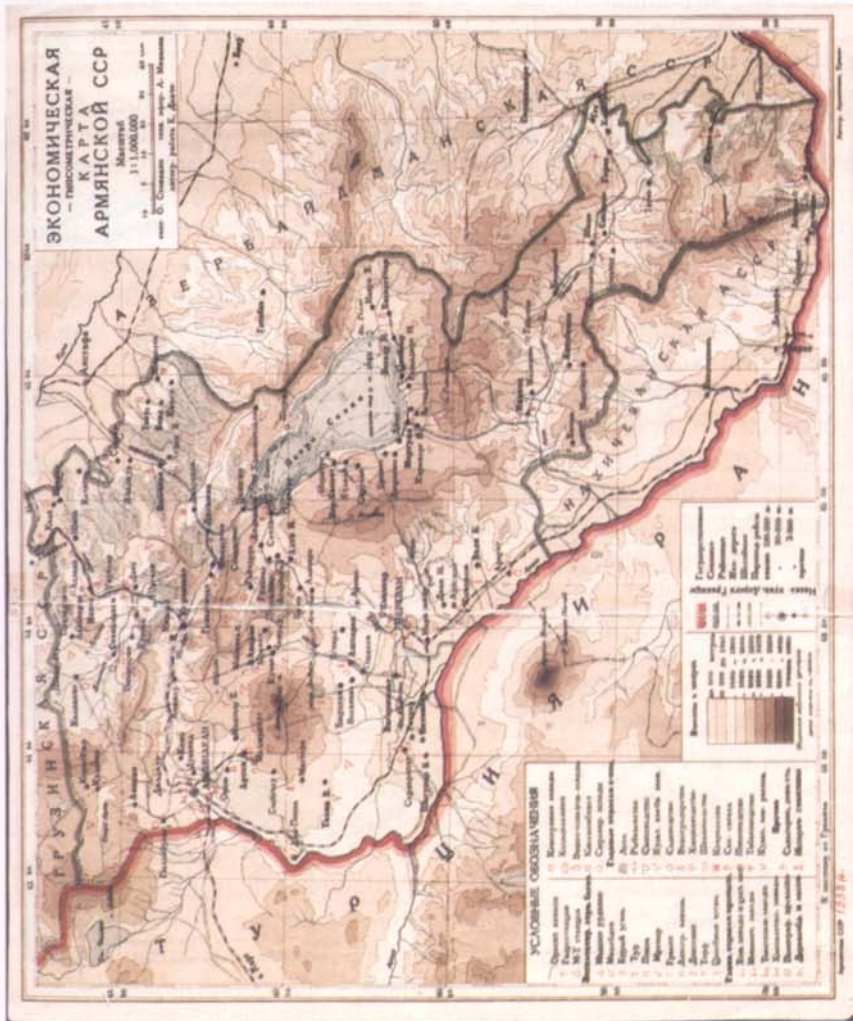

ՀԽՍՀ-ի 1928թ. բարեկի հարավ-արևելյան հասկածը

1928թ. և 1938թ. Հայաստանի քարտեզների համեմատություն:

ՀԽՍՀ-ի 1938թ. քարտեզի հարավ-արևելյան հատվածը

Բավական է նշել, որ 20-ական թվականների քարտեզներում ԼՂԻՍ-ը Լաչինի մասով սահմանակցություն ուներ Խորհրդային Հայաստանի հետ (մարզը երեսնական թվականներին դարձրին առանձնատարածք (անկլավ)) (Տե ս նկար 30):

ԱՄՆ-ի ղեկավարած աշխարհագրական դեմոստրացիաների փորձերում է, թե ինչու 1930թ. հետ առանց հավի առնելու ՀԽՍՀ-ի կամքը՝ փոփոխվել են Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ինքնավարության սահմանները

(Տե ս Nagorny Karabakh in international law and world politics.

Ю.Г.Барсегов, М, 2008г, стр. 654)

«Տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը, որը մինչ այդ լրջորեն չէր կիրառվում հանրապետությունների ու ինքնավար կազմավորումների նկատմամբ, հանկարծ ձեռք բերեց սկզբունքային նշանակություն հենց ԼՂ դեպքում, երբ հայտնի էր, որ այն բռնությամբ է մտցված ԱդրիսՄՀ կազմ և երբ ակնհայտ էր, որ ԱդրիսՄՀ-ում իրագործվում է հանրապետության հայ ազգաբնակչության ցեղասպանություն: Բայց եթե միութենական հանրապետությունների տարածքային ամբողջականությանը նույնիսկ տրվեր նման սկզբունքային բնույթ, ապա սահմանադրական արգելք դարձյալ չէր առաջանում, քանի որ խոսքը ինքնորոշման իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող և ԽՍՀՄ ազգային-պետական կառուցվածքի երկու կազմավորումների մասին է: ԼՂԻՍ-ի վերամիավորումը ՀԽՍՀ հետ չէր հակասում ԽՍՀՄ Սահմանադրության 78 հոդվածին, որ արգելում էր փոփոխության ենթարկել միութենական հանրապետության սահմաններն առանց նրա համաձայնության: Մարզը ՀԽՍՀ ենթադասությանը (юрисдикция) տալը չէր նշանակի, թե խախտվում է ԱդրիսՄՀ տարածքային ամբողջականությունը: Հենց դրա հաշվառումով էլ 1988թ. փետրվարին ժողպատգամավորների մարզային խորհուրդը բարձրացրել է ՀԽՍՀ հետ միայն մարզի վերամիավորման հարցը, չնայած բոլորը գիտեին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հսկայական տարածքներ, որոնք Կովբյուրոյի որոշմամբ պետք է լինեին ԼՂԻՍ կազմում, կամայականորեն դուրս են թողնվել նրա սահմաններից: Ժողպատգամավորների մարզային խորհուրդը չբարձրացրեց մարզից ապօրինաբար խլված տարածքների հարցը: Շարժման առաջնորդները մտածում էին, որ պետք է փրկել գոնե այն, ինչ հնարավոր է փրկել առանց ԽՍՀՄ օրենքների տեսակետից շեղվելու առումով նվազագույն կասկածներ հարուցելու:

Գորբաչովյան Կենտրոնը, սակայն, այլ ուղի բռնեց: Սխալ մեկնաբանելով «ազգերի ինքնորոշման» ու «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքները, դրանք միմյանց հակադրելով և առաջինը ստորադասելով երկրորդին՝ Կենտրոնը հարցը մտցրեց փակուղի, որտեղ հակամարտությունը կարող էր միայն ավելի բորբոքվել և հանգուցալուծում չստանալ: Պետության քաղաքական առաջնորդը հենց ղարաբաղյան հակամարտության կապակցությամբ հանրապետությունների սահմանների վերաբերյալ Սահմանադրության 78 հոդվածի հիշատակումով սկսեց հանրապետությունների ինքնիշխանությանը վերագրել բացարձակ իմաստ (եթե երկրի ղեկավարը տանում էր ԽՍՀՄ-ը կազմաբանող երկրաքաղաքական ուղեգիծը, ապա միութենական հանրապետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքի նման աննախադեպ բա-

ցարծակացունը կարող էր լինել այդ ծրագրի կարևոր կետերից մեկը): Բնական է, որ հարցադրումը շահեկան էր միութենական հանրապետությունների համար, որոնց ներկայացուցիչները 1988թ. հուլիսի 18-ին Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության նիստում պիտի արտահայտվեին հոգուտ Բաբվի: Եթե նման հարցադրումը կենտրոնախույս միտումներն ուժեղացնելու ազդակ էր միութենական հանրապետությունների համար, ապա Բաբվի համար դա նաև հանրապետությունը հայաթափելու անուղղակի թույլտվություն էր:

Սարգի և ՅԽՍՀ բարձրագույն իշխանությունների կողմից վերամիավորման մասին «Չամատեղ որոշմանը» Բաբուն պատասխանեց շրջափակման ու բռնությունների սաստկացմամբ: Սովորական երևույթ էին դարձել մարդկանց առևանգումները, սպանությունները: 1989թ. արդեն հայաթափվել էին հյուսիսային Արցախի հայկական շրջանները: Կենտրոնական Արցախի Շահումյանի շրջանը և Խանլարի շրջանի Գետաշենի ենթաշրջանը ծանրագույն պայմաններում շարունակում էին դիմակայել: Խորհրդային բանակը սումգայիթյան եղեռնից սկսած անճարակ դիտորդն էր ԱդրիսՍՀ-ում մոլեգնող բռնությունների, և նրա այդ կեցվածքում երևում էր երկրի փաստական ղեկավարի՝ ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղարի կողմնորոշումը: «Չամատեղ որոշման» ընդունումից հետո՝ 1990թ. հունվարին, դա հատկապես ակնհայտ դարձավ:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է. ԲԱԲՎԻ 1990թ. ՇԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ...

1988թ. հուլիսի 18-ին, երբ ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության հատուկ նիստում քննարկվում էր Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղարը անակնկալ կերպով հայ պատգամավորներին դիմեց խնդրի հետ կապ չունեցող հարցով՝ իսկ ինչպե՞ս վարվել Բաբվի հայության հետ: Չարցադրումը երկակի իմաստ ուներ: Թվում էր, թե մարզի խնդրանքը մերժելու համար Կենտրոնը անուղղակի հիշեցնում էր, որ ԱդրիսՍՀ-ը հիմնվել է որպես հայերի ու մահմեդականների (1988-ին՝ արդեն ադրբեջանցիների) ընդհանուր պետություն: 1988թ. մարտին ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված «ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին» որոշումն այդ ոգով էր ընդունվել: Չնայած վերնագրում հիշատակվում էր միայն ԼՂԻՄ-ը, որոշմամբ նախատեսվող սոցիալ-տնտեսական ծրագրերը վերաբերում էին հանրապետության ողջ հայաբնակ շրջաններին:

Բաբվում՝ ԱդրիսՍՀ-ի մայրաքաղաքում, 1988թ. դրությամբ բնակվում էր 217 հազար հայ: Քաղաքի ավանդական կենտրոնից բացի առավելապես հայկական էին Արմենիքենդ, Մոնտին, Վորովսկի, Ջավոկզալնայա քաղամասերը: Բաբվի հայությունը Ղարաբաղյան շարժմանը որևէ մասնակցություն չէր ցուցաբերել: Չաշտության ու խնդրի խաղաղ կարգավորման կոչերից ու հորդորներից բացի նրանք ոչինչ չէին ձեռնարկել: Ինչ-որ չափով նրանք արդեն ռուսաֆիկացված էին (նրանց գերակշիռ մասը այդ պահին ռուսախոս էր) և խորապես հավատում էին, որ Խորհրդային հզոր իշխանությունը ունակ է պաշտպանել իրենց ֆիզիկական անվտանգությունն իրենց իսկ ձեռքերով կառուցված քաղաքում: Սակայն նրանց մի մասը սումգայիթյան եղեռնից հետո, Կենտրոնի նկատմամբ իրենց հավատը կորցրած, բնակարանափոխանակությամբ տեղափոխվել էր ՅԽՍՀ:

1990թ. հետամանորյա օրերը (հունվարի 13-15-ը) մղձավանջային դարձան Բաբվում մնացած հայ ազգաբնակչության համար⁴⁶: Սումգայիթը կրկնվեց ավելի զարհուրելի ու լայն մասշտաբով, և նորից հաստատվեց, որ Կենտրոնը ադրբեջանամետ է: Ի դեպ, շաբաթ օրը՝ 1990 թ. հունվարի 13-ը, հենց այնպես չէր ընտրվել: Այդ տարիներին հայերի նկատմամբ բոլոր սադրանքները ծրագրավորվում և իրականացվում էին ուրբաթ և շաբաթ օրերին, քանի որ առջևում հանգստյան օրեր էին, իսկ դա նշանակում էր, որ Կենտրոնի բարձր ղեկավարությունը անհասանելի է:

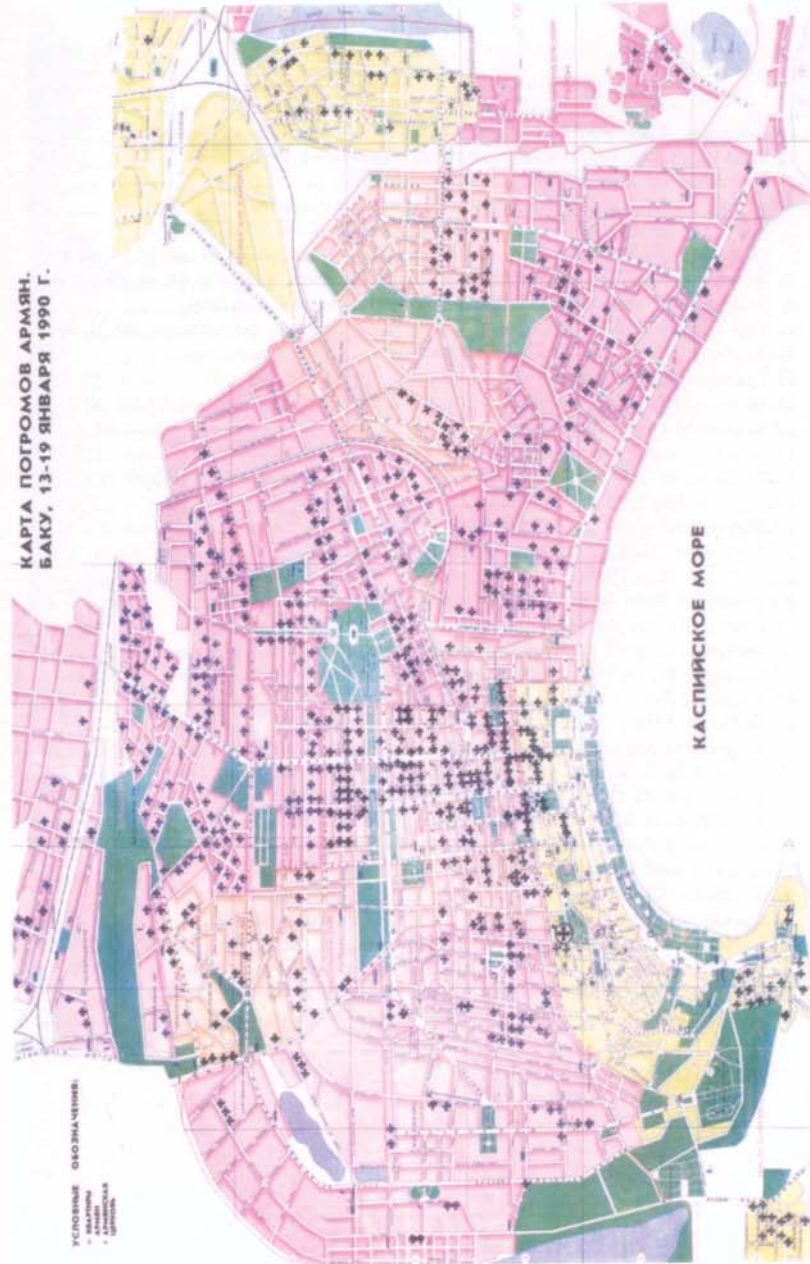
⁴⁶ Տե՛ս Ի. Мосесова, А. Овнанян. «Вандализм в Баку». Ереван, 1991:

Այդպես էր և Սունգայիթում, Կիրովաբադում, Գետաշենում, Ստեփանակերտում, Բաքվում և շատ այլ վայրերում:

Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատին հայկական կոտորածների հարցում քաջալերող Ադրկոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Վեզիրովը հունվարի 13-ի իր հեռուստաելույթում որպես ջարդերն սկսելու ազդանշան ուղղակի տեքստով նշեց՝ «Կենտրոնը մեր ձեռքերում է»: Բայց հարցը միայն Վեզիրովի հայտարարությունը չէ:

Ի դեպ, Բաքվում սպանում էին ոչ միայն հայերին, ռուսներին, հրեաներին, այլ ազգությունների ներկայացուցիչներին, այլ նաև այն ադրբեջանցիներին, ովքեր փորձում էին օգնել հայերին: Բազմահարկ բնակարանների պատուհաններից ջարդարարները դուրս էին նետում ոչ միայն գույքը, այլ նաև մարդկանց: Մինչդեռ այդ ժամանակ Կրեմլում դեռ որոշում էին՝ զորամիավորումներ մտցնել Բաքու, թե՛ ոչ: Ջարդերի նախօրեին խորհրդային զորքերի հատուկ ստորաբաժանումներ էին բերված Բաքվի «Բինա» օդանավակայան՝ իբրև թե արտակարգ դեպքերի համար: Սակայն կոտորածների օրերին Մոսկվայից միջամտության հրաման չստացվեց: Ջորքերը քաղաք մտան միայն այն բանից հետո, երբ ջարդարարները «վերջացրել էին գործը»: Միայն հունվարի 19-ին Մ. Գորբաչովը հրամանագիր ստորագրեց «Բաքվում արտակարգ իրավիճակ հայտարարելու» մասին, որը հրապարակվել էր «Պրավդա» թերթում հունվարի 21-ին: Շատ բան կփոխվեր և կդասավորվեր այլ կերպ, եթե ԽՍՀՄ զինված ստորաբաժանումները Բաքու մտնեին հունվարի 13-ին կամ մեկ շաբաթ առաջ: Սակայն այդպես չեղավ: Ամեն դեպքում հունվարի 19-20-ը Բաքու զորամիավորումների մուտքով կանգնեցվեցին գազագած և մինչև ատամները զինված ամբոխի հետագա վայրագությունները: Ավելի քան 30 զինվոր և սպա իրենց կյանքով վճարեցին դրա դիմաց:

Բաքվի ցեղասպանությանը զոհ է դարձել 300-400 հայ, տարբեր աստիճանի մարմնական վնասվածքներ է ստացել մի քանի հազարը, Ադրբեջանից արտագաղթել է մի քանի հարյուր հազարը, գույքային վնասը, որ կրել են հայերը, գնահատվում է մոտ 10 մլրդ դոլար:

1990թ. հունվարի 13-19-ի որոշյա՞մբ Բաքվում արող հայերի բնակարանները հաշերով ներկայացնող քարտեզ: Նմանօրինակ քարտեզներ բաժանվել են ադրբեջանական ջարդարաներին Բաքվում ցեղասպան գործողություններից առաջ

НЕПОЛНЫЙ СПИСОК ЛИЦ, ПОГИБШИХ
В ХОДЕ ПОГРОМОВ В БАКУ В ЯНВАРЕ 1990 г.

1. Гаврошин Александр Михайлович, русский, убит 13.01.90 г. 40 лет.
2. Минасян Гурген Саруханович, 62 года. Убит 13.01.90 г.
3. Балаян Рачик, за 40 лет, убит 13.01.90 г.
4. Мирабабян Замен Акопович, 1910 г.р., убит 13.01.90 г.
5. Аракелов Георгий Васильевич, 62 года, убит 14.01.90 г.
6. Шарифов Георгий Архадьевич, 1917 г.р. Убит в ночь с 13.01. на 14.01.90 г.
- ФС 7. Мелик-Пашаева Евгения Арташесовна, 1937 г.р. Убита в ночь с 12 на 13.01.90 г.
8. Пашаян Зарвард Агаджановна, 1912 г.р. Скончалась в больнице.
9. Тер-Симонян Долита Рафаиловна, 1968 г.р. Скончалась в больнице. 20.01.90
- ФС 10. Дадалова Елена Архадьевна, 53 года. Убита 13.01.90 г.
11. Григорян Степан Макарович, 66 лет. Убит 13.01.90 г.
- ФС 12. Саруханов Михаил Андроникович, 1930 г.р. Скончался в больнице 17.01.90 г.
13. Налбандян Галуст Сергеевич, 1926 г.р. Скончался в больнице 17.01.90 г.
14. Саркисян Володя, 45 лет. Скончался в больнице 23.01.90 г.
15. Мирзоева Лося Аванесовна, 79 лет. Скончалась в больнице 29.01.90 г.
16. Торосян Аршадуйс Ваганович, 1922 г.р. Убит 13.01.90 г.
17. Телуци Сатеник Сергеевна, 1903 г.р. Убита 13.01.90 г.
18. Арутюнова Такуи, 1925 г.р. Убита 13.01.90 г.
19. Григорян Норя Григорьевна, ж.р. Убита 13.01.90 г.
20. Качатуров Иван Саркисович, 1928 г.р. Убит 13.01.90 г.
21. Григорян Григорий Семенович, 1901 г.р. Убит 13.01.90 г.
22. Газарянц Георгий Архадьевич, 78 лет. Касабова Мария январских погромов.
23. Касабова Мария Тиграновна, более 70 лет. Убита 13.01.90 г.
24. Андриянц Гайк, около 60 лет. Убит 13.01.90 г.
25. Петросян Ашкен, лет 30-40. Убита 13.01.90 г.
26. Арзуманова Арусян Нерсесовна, 1905 г.р. Убита 15.01.90 г.
27. Шакарян Варвара, 1924 г.р. Убита 15.01.90 г.
- Ф 28. Тер-Арутюнова Ирина Андреевна. Убита 13.01.90 г.
- Ф 29. Тер-Арутюнов Борис Григорьевич, 1928 г.р. Убит 13.01.90 г.
- Ф 30. Погосбеков Григорий Семенович, 1919 г.р.
- ФС 31. Хачикян Эмма Осиповна, 1916 г.р.
- Ф 32. Манцриян Софья Осиповна, 1905 г.р.
33. Авакимова Варсеник Икртычевна, 1913 г.р. Убита 13.01.90 г.
34. Петросян Александр Ашотович, Убит 14 января 1990 г.
- Ф 35. Шаген Абагян. Убит 13 или 14.01.90 г.
- Ф 36. Багдасаров Михаил Согмонович, 1930 г.р. Убит 13.01.90 г.
37. Каграманов Вартан Аракелович, 1926 г.р. Убит 18.01.90 г.
- Ф 38. Шахназарян Сашик Назарович, 1930 г.р. Скончался в больнице 16.01.90 г.
39. Оганов Герман Суменович, лет 55. Убит 20 января. 1990 г.

-2-

40. Арустамян Сергей Гукасевич, 1942 г.р. Убит 11 января 1990 г.
41. Аванесов Аркадий Гарегинович, 1960 г.р. Убит 15.01.90 г.
42. Маркосян Арусян, 76 лет. Скончалась в больнице 17.01.90 г.
43. Арутюнян Григорий, 66 лет. Скончался в больнице 19.01.90 г.
44. Багирян Э.А., 70 лет, Скончался в январе в больнице.
45. Арутюнов Петрос, 78 лет. Скончался в больнице 17.01.90 г.
46. Саркисян Сатеник, 82 года. Скончалась в больнице 20.01.90 г.
47. Саркисова Анна. Скончалась в больнице 22.01.90 г.
48. Петросян Икртыч, 78 лет, Скончался в больнице 24.02.90 г.
49. Бадалян Софья, 90 лет. Скончалась в больнице 29.01.90 г.
50. Айрапетов Заритак, 86 лет. Скончался в больнице 29.01.90 г.
51. Шуванов Анатолий, 53 года. Скончался в больнице 29.01.90 г.
- ФС 52. Габриелян Анна, 74 года. Скончалась в больнице 31.01.90 г.
53. Кусаянц Ашот, 72 года. Скончался в больнице 2.02.90 г.
54. Казарбекова Варвара. Скончалась в больнице 14.01.90 г.
55. Варсегов П.Н., 78 лет. Скончался в больнице 14.01.90 г.
56. Лалаян Амбарцум, 80 лет. Скончался в больнице 15.01.90 г.
57. Караогланов Сергей, 67 лет. Скончался в больнице 5.02.90 г.
58. Сармакalian Лусик, 86 лет. Скончалась в больнице 5.02.90 г.
59. Минацканова Сатеник, 63 года. Скончалась в больнице 6.02.90 г.
60. Маркосян Татьяна, 66 лет. Скончалась в больнице 14.02.90 г.
61. Манухова Сарануш, 78 лет. Скончалась в больнице.
62. Меликян Л.М., 78 лет. Скончался в больнице 20.02.90 г.
63. Додохян Варвара, Скончалась в больнице 26.02.90 г.
64. Григорян Роберт Асатурович, 60 лет. Скончался в больнице 5.03.90 г.
65. Каспарова Инна Арменаковна, 70 лет. Скончалась в больнице 13.03.90 г.
66. Икртычян Араксия, 65 лет. Скончалась 15.03.90 г.
- ФС 67. Хачиян Леонид Завенович, 1954 г.р. Скончался в больнице 2.02.90 г.
68. Макарова Софья Бабабековна, 70 лет. Скончалась 18.03.90 г.
69. Осипян Анна Тиграновна, 52 года. Скончалась в больнице 27.03.90 г.
70. Товмасова Анна, 18 лет. Скончалась в больнице 16.01.90 г.
71. Погосова Анна, 65 лет. Скончалась в больнице в январе.
72. Паремузян Арсен, 75 лет. Скончался в больнице в январе.
73. Аракелова Сарануш, 75 лет. Скончалась в больнице в январе.
74. Сашик Маргарита, 81 год. Скончалась в больнице в январе.
75. Налбандян Рантик, 1927 г.р. Скончался в больнице в январе.
76. Аванесова/Авакова/ Надежда Лазаревна, 1912 г.р. Убита 13.01.90 г.
77. Асриян Р. Около 50 лет, Убит в январе 1990 г.
78. Асриян Брай, 1966 г.р. Убит в августе 1990 г. /Приехал за документами о гибели отца Асрияна Р./
- Ф 79. Григорян Суран Бахтиевич, 1929 г.р. Убит 20 января 1990 г. ^{Взр.} Вырваны золотые протезы /зубная/. Баку, ул. 40 лет Сов. Армии, д. 69, кв. 4. /есть фото после смерти /

- 79. Абджян Сергей Санасарович /есть фото/, 1937 г.р. Исчез 13.01.90 после погрома. Жил в Баку, пос. Ахмедлы, ул. Саревская, д. 18, кв. 104. Сообщил сын Абджян Владимир Серолович.
- 80. Налбандян Ваа Ованесовна, 1912 г.р. Исчезла 16.01.90 г. Проживала по адресу: Баку, ул. Островского, д. 25, кв. 13. Сообщила дочь Налбандян Амали Левонян.
- 81. Саркисов В.Н., 1938 г.р. Проживал по адресу: Баку 7, ул. Шабрицуси, д. 24, кв. 8. Пропал без вести в январе 1990 г.
- 82. Яширян Грант Ншанович, уведен из дома после погрома и избития 16 января 1990 г. Проживал по адресу: Баку, 8-й микрорайон, ул. Мамедова, д. 3, кв. 192. Заявила жена Саруканова Венера Батраковна.
- 83. Айрумова Элла Айрумовна. В январские дни 1990 г. квартира была разгромлена. Пропала без вести. Проживала по адресу: Баку, ул. Мамедалиева, д. 4, кв. 60. Сообщила жена сына пропавшей
- 84. Кочаров Григорий Армякович, 1924 г.р. Пропал без вести. 13.01.90г. Увели в неизвестном направлении. Сообщила жена Кочарова Роза Армяковна.
- 85. Арустамова - жена Арустамова Ашота Лазаревича. 13.01.90г. выбросили из окна (Показания очевидца)
- 86. Две похищенные женщины скончались на пароме. Одной было 88 лет. Личность не установлена. 15.01.90 г. Показания очевидца.
- 88. Убито 6 армян 13.01.90 г. в доме по ул. Кяллара, 24, кв. 44. Показания жильца дома.
- 93
- 94. Аршавир, лет 60. Убит 14.01.90, жил ул. Осипяна, д. 35^Б /сообщил сосед /
- 95. Ахиян, армянка, парализованная. Убита на глазах у мужа Ахияна Петра Аршавирича. Муж 1932 г.р. 1990г в январе.
- 96. Михаил, армянин около 50 лет. Убит в Баку на ул. Р.Ахундова, 17.01.90. хоронил русский в сосед, жена с дочкой в Ереване.
- 97. Валера, 35 лет, полуармянин-полурусский. Истязали в штабе НКД Кировского района Баку. Убит 20.01.90 /показания нескольких очевидцев-заложенников/
- 98. Вартан, зав. клубом электроучастия им. Якобсона, выброшен с 3 этажа дома 14 января 1990г.
- 99. Армянин /старческого возраста/ = скончались на пароме Баку 14.01 -
- 100 Армянин / старческого возраста/ = 15.01. Красноводск. Один старик
- 101 Армянка /старческого возраста/ = азерб. командой парома выброшен за борт /очевидец, справка № 20 /
- 102. Армянин /старик/ = Скончались на пароме "Сов. Грузия", 15.01. Баку -
- 103. Армянка /старая/ = 15.01. Красноводск. Выбросить за борт не дали беженцы.
- 104. Армянин /старик/ = Убит в штабе НКД Кировск. р-на, 13.01.90/очевидцы/

- 105. Айрапетян Мелик Талевосович, 1927 г.р., Умер 14 февраля 1990 г. 14 января во время погрома в Баку подвергся нападению и был избит.
- 106. Айрапетова Роза Петровна, 1926 г.р., адрес: Баку, ул. Ага-Неймантула, 20, кв. 60. Убита 13 января 1990 г. на улице 28 апреля.
- 107. Шафурова Арфенин Армяльевна, 1914 г.р., адрес: Баку, 4-ий микрорайон, ул. Давидова, 20А, кв. 69. Пропала без вести во время погрома.
- 108. Майлов Сергей Григорьевич, 1894 г.р., слепой. Адрес: Баку, ул. Солнцева, 79, кв. 5. Избит до смерти 13 или 14 января 1990 г.
- 109. Евгения Арпетовна Мовсесян, 1922 г.р., адрес: Баку, ул. 28 апреля, д. 60, кв. 107. Убита 15-16 января после избитий.
- 110. Варлазарян Шуманик /мать/, адрес: Баку, Икромский пер., 61. Убита в январе 1990 г.
- 111. Варлазарян Сергей /сын/, убит в январе.
- 112. Тамразян Эдгард Григорьевич, 1956 г.р., адрес: Баку, п. Юрлова, ул. Баграмян, д. 33, 20 января совершено нападение, в результате телесных повреждений умер 30 января в больнице им. Семашко в Баку.
- 113. Мурадян Легош, убит и сброшен с балкона, затем растерзан толпой у своего дома на пересечении улиц Первомайской и Розы Люксембург.
- 114. Нерсесова Анна Викторовна, 1927 г.р., убита в январе, пр. Ленина угол улицы Кешиселли.
- 115. Армяне мужчина и женщина избиты и сожжены на вокзале 14 января 1990 г. примерно в 19.00 .
- 116. Стажик армянин убит на ж.-д. вокзале.
- 117. Армянин 80 лет погиб в кинотеатре "Шадаг" во время погрома, 17 января 1990 г.
- 118. Армянин 21 года повешен на улице Торгован недалеко от магазина "Военторг", 14 января 1990 г.
- 119. Армянин лет 40 сожжен заживо на вокзале при большом скоплении народа, толпа смеялась и хлопала. 14 января 1990 г.
- 120. Армянин 50 лет, подполковник мелдушан, содержался в качестве заложника в штабе НКД Кировского р-на. Убит 15 января 1990. Труп выброшен из окна.
- 121 Армянская семья, муж, жена и дети - мальчик и девочка 15 лет, сброшены под поезд на вокзале 13 января 1990 г. примерно в 20.00 ч.
- 122. Армянин Карен
- 123. Григорян Анна Асауровна
- 124. Петросян Асаур Аветисович
- 125. Варлазарян Владимир Армякович

Հետագայում, երբ 1990թ. մարտի 5-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում քննարկվում էր Բաքվում տեղի ունեցածը, Ներքին գործերի նախարար Վ.Բակատինը հայտարարեց, թե Ադրբեջանական ԽՍՀ ղեկավարությունը ազատ է արձակել Բաքվի հայկական ջարդերի բոլոր կազմակերպիչներին, որոնք կալանավորվել էին, և նրանց նկատմամբ հարուցված գործերը ընթացքի մեջ են. «Մասնավորապես ազատության մեջ է հայտնի Պանախովը, որին մենք փնտրում ենք և որը կազմակերպել էր ջարդերը»: Ավելին, Բակատինի խոսքերով՝ իրենց հաջողվել է բացահայտել առնվազն 300 հանցագործություններ, որոնց բացահայտման գործընթացին ամեն կերպ խոչընդոտում էին ադրբեջանական տեղական իշխանությունները: Ի հավելումն Բակատինի խոսքերի՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Դ.Յազովն իր զեկույցում բավական կոնկրետ նշեց, որ Բաքվի դեպքերի նախօրեին հանցագործները կողոպտել են սահմանապահ զորամիավորումների մի ամբողջ զորամաս: Մեկ այլ վայրում նրանք ձեռք են բերել 155 ինքնաձիգ, 500 ական, մեծ թվով այլ զինատեսակներ:

Այսօր ադրբեջանական քարոզչամեքենան աղմկում է, թե Բաքվի, Սումգայիթի ջարդերը մի՞ք են, որ ստեղծվել են Ադրբեջանի «բարի» անունն ու հեղինակությունը վարկաբեկելու համար: Սակայն լիովին այլ պատկեր է բացվում, երբ դիտարկում են ադրբեջանական ժամանակակից քաղաքական վերլուծաբանների գրագրությունը: Մասնավորապես ադրբեջանական «AzerTAG» գործակալության Բեռլինյան թղթակից Վուզար Սեիդովը կարծիք է հայտնում, թե «ժողովրդական ճակատն» իրոք ուներ սադրիչներ (օրինակ՝ Նայմատ Պանախովը և նրա խումբը): Ըստ Սեիդովի, չլինելով դասական կուսակցություն՝ ԺԿ-ի ղեկավար հատվածն ազատական էր, մյուս հատվածը՝ ազգայնական, որոնք հայերի նկատմամբ բռնության գործադրման կողմնակից էին: Սեիդովը նշում է, որ տեղյակ է, թե ինչպես Պանախովի մարդիկ իրենց շտաբ Սաթարխանի (նախկին Շմիդտի) անվան գործարան էին տեղափոխում հարիստահարված և սպանված հայերի բնակարանների գույքը: Իսկ այդօրինակ ջարդերի համար պատճառ կարող էր հանդիսանալ ամեն հարմար առիթ. օրինակ՝ հայ ընտանիքի փորձը պաշտպանվել ադրբեջանական ջարդարար խմբերից, որոնք մտել էին բռնաբարելու, կողոպտելու և սպանելու: Սեիդովի խոսքերով, հենց այս միջադեպից հետո ջարդարարների թիվը բազմապատկվեց, և նրանք ուղղվեցին հայկական թաղամասերը բնաջնջելու:

1990թ. ԱՊՐԻԼԻ 3-Ի ՕՐԵՆՔԸ ԵՎ ԽՍՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

1990թ. ապրիլի 3-ին Կենտրոնի նախածեռնությամբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Միութենական հանրապետության» ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման մասին» օրենքը, որը կոչված էր օրենսդրոեն կարգավորել ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու գործընթացը: Այն ակնհայտորեն ուներ երկակի բնույթ: Մի կողմից միութենական հանրապետության՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու գործընթացն այդ օրենքով կարծես թե բարդացվում էր այն աստիճան, որ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու նրանց մղումը մարի, քանի որ օրենքն արտոնում էր միութենական հանրապետության կազմի մեջ մտնող ինքնավար կազմավորումներին՝ ԽՍՀՄ-ից վերջինիս դուրս գալու դեպքում ինքնուրույն որոշել իրենց կարգավիճակի հարցը: Օրենսդրոեն ամրագրվում էր դուրս եկող հանրապետության կազմում մնալու և նրա հետ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու, ԽՍՀՄ կազմում մնալու կամ անկախ պետություն ստեղծելու նրանց իրավունքը: Օրենքը համանման իրավունք էր վերապահում հանրապետության սահմաններում հավաք ապրող, բայց ինքնավարություն չունեցող ազգություններին: ԱդրխՍՀ-ի պարագայում դա նշանակում էր, որ ԽՍՀՄ-ից նրա դուրս գալու դեպքում այդ երկիրն իրավունք չունեի բռնությամբ «իր հետ տանել» ԼՂԻՄ-ը և նրա հարակից հայկական շրջանները (դեռևս հայաբնակ Շահումյանի և Խանլարի շրջանները), ինչպես նաև Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունը (վերջինիս խնդիրը փոքր-ինչ այլ է, որին մենք արդեն իսկ անդրադարձել ենք՝ ընդգծելով, որ այդ երկրամասի կարգավիճակի հարցը հետխորհրդային շրջանում չի կարող կարգավորվել Կարսի բազմակողմ միջպետական պայմանագրի շրջանցումով): Օրենքը փաստորեն վերահաստատում էր խորհրդային տիպի պետական կազմավորումներ ունեցող ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սուբյեկտ լինելու փաստը և ամրագրում միութենական հանրապետության՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու պարագայում ինքնիշխան պետականություն հիմնելու նրանց իրավունքը: Այն փաստորեն ինքնորոշման իրավունք էր տրամադրում նաև հավաք ապրող ազգություններին:

Այսինքն, ԼՂ-ի ինքնորոշման իրավունքը հանրաքվեի միջոցով իրացնելը ԽՍՀՄ օրենսդրության տեսանկյունից անթերի էր:

Թվում էր, թե օրենքը հղացվել է ԽՍՀՄ կազմաքանդումը կանխելու համար, քանի որ բազմազգ և հատկապես ինքնավար կազմավորումներ ունեցող հանրապետությունները հազիվ թե համարձակվեին դուրս

գալ ԽՍՀՄ-ից: Սակայն այն կարելի է նաև մեկնաբանել որպես գերտերության լուծարման խթանիչ: Պատահական չէ, որ բոլոր հանրապետությունները և ինքնավար կազմավորումները ներկայացնող ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորները միաձայն ընդունեցին այն: Բանն այն է, որ ԽՍՀՄ լուծարումը կարող էին սկսել այն հանրապետությունները, որոնք իրենց կազմում ինքնավարություններ չունեին: «Առանց գլխացավանքի» այդ քայլին կարող էին դիմել մերձբալթյան ու միջինասիական հանրապետությունները (բացառությամբ Ղազախստանի, որտեղ ռուսները կազմում էին բնակչության գրեթե 40 տոկոսը և որը վերջինը հռչակեց իր անկախությունը), Բելառուսը, Չայաստանը, ինչը անկասելի կդարձներ լուծարման գործընթացը: Որոշ ժամանակ է պետք, որպեսզի վկայություններով ու փաստաթղթերով պատմությանը հայտնի դառնա, թե որ մի գաղափարն է դրվել օրենքի հիմքում՝ ԽՍՀՄ լուծարումը կանխելու, թե խթանելու: Բայց արդեն իսկ տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների հիման վրա կարելի է արձանագրել, որ օրենքն արագացրեց ԽՍՀՄ լուծարումը:

1988 թվականից ի վեր Բաքուն խորհրդային Կենտրոնին ահաբեկում էր, թե ինքնավար մարզի խնդրանքի (իսկ հետագայում նաև պահանջի) կատարումը կհանգեցնի ԽՍՀՄ փլուզմանը: 1991թ. պարզվեց հակառակը՝ մարզի արդարացի պահանջի մերժումը և սումգայիթյան ոճրագործության պարտակումը ի վերջո դարձան ԽՍՀՄ լուծարման ներքին գլխավոր շարժիչները, քանի որ նրանք երկրի մեծ ու փոքր ժողովուրդներին ցույց տվեցին, որ պետությունն անկարող է ապահովել նույնիսկ նրանց ֆիզիկական անվտանգությունը, և ուժեղացրեցին ԽՍՀՄ-ից անվտանգ ձևով դուրս գալու վստահությունը:

Առաջինը, ինչպես և սպասելի էր, ԽՍՀՄ-ը օրինականորեն լքելու քայլեր ձեռնարկեցին մերձբալթյան հանրապետությունները: Մայիսի 4-ին Լիտվայի Գերագույն խորհուրդն ընդունեց պետության անկախության մասին հռչակագիրը: Մայիսի 8-ին Խորհրդային Էստոնիայի Գերագույն խորհուրդը հռչակեց անկախ Էստոնական Հանրապետությունը: 1991թ. մարտի 3-ին Էստոնիայում և Լատվիայում կանխատեսելի ելքով տեղի ունեցան անկախության մասին հանրաքվեներ: Մերձբալթյան հանրապետությունների անկախությունը ԽՍՀՄ-ը, ի դեմս նրա Պետական խորհրդի, ճանաչեց 1991թ. սեպտեմբերի 6-ին: 1991թ. ընթացքում միութենական բոլոր հանրապետությունները շքերթով դուրս եկան ԽՍՀՄ-ից. որոշները՝ պետական անկախության վերականգման իրավական ակտով, մյուսները՝ ուղղակի անկախության հռչակման ձևով, ինչպես, օրինակ, միջինասիական հանրապետությունները, որոնք մինչև ԽՍՀՄ կազմավորումը ինքնիշխան պետություններ չեն եղել: Վերջինը

ԽՍՀՄ-ը լքեցին Ուկրաինան և Ղազախստանը: 1991թ. դեկտեմբերի 6-ին Ուկրաինայի Գերագույն խորհուրդը անվավեր հռչակեց 1922թ. դեկտեմբերի 30-ի միութենական պայմանագիրը և որոշեց, որ հանրապետությունը այլևս ԽՍՀՄ մաս չէ: 1991թ. միութենական հանրապետությունների թափ առած անկախացման գործընթացում այլևս խստորեն չէին պահպանվում 1990թ. ապրիլի 3-ի օրենքում ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու ընթացակարգի համար նախատեսված բոլոր կետերը: Կենտրոնը ուղղակի չէր հետևում դրան:

«ՕՂԱԿ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՄՆԵՐԸ

Լավ գիտակցելով ապրիլերեքայան օրենքի հնարավոր ազդեցությունը «կայսրության» փլուզման գործընթացում՝ խորհրդային Կենտրոնի համար արդեն կարևոր էր, որպեսզի մյուս հանրապետություններում նշյալ օրենքի հիմքով ինքնորոշման հաջողված նախադեպեր չլինեն: Ամենախրական թեկնածուն, որ կարող էր օգտվել օրենքից, Լեռնային Ղարաբաղն էր, որտեղ ծավալված ազատագրական շարժումը մինչ այդ խրախուսվում էր Արևմուտքի կողմից: Փաստորեն Ղարաբաղին զսպելն առաջին հերթին Կենտրոնին էր ձեռնտու, քանի որ պայթյունի «ապրիլերեքայան ականը» ամենից շատ Ռուսաստանին էր սպառնում: Պետք էր Լեռնային Ղարաբաղին հնարավորինս արագ «կոտրել», որպեսզի չդառնա օրենքի կիրառման նախադեպ: ԽՍՀՄ վրա հասնող վախճանի նախօրյակին Մ. Գորբաչովը, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, հաշվեհարդար էր ուզում տեսնել Արցախի հետ: 1991թ. ապրիլից մինչև հուլիս Կենտրոնը ադրբեջանական իշխանությունների հետ ձեռք ձեռքի տված իրականացրին Արցախը հայաթափելու «Օղակ» («Կոլցո») պատժիչ գործողությունը:

Ադրբեջանում տեղակայված խորհրդային 23-րդ դիվիզիան դրվեց Ադրբեջանի կառավարության ենթակայության տակ: Խորհրդային զինված ուժերը մասնակցում էին Խանլարի շրջանի՝ դեռևս հայաբնակ գյուղերի բնակչության բռնի տեղահանությանը: Ապրիլի 30-ին Գետաշենից ու Մարտունաշենից ստացվեց փրկության խնդրանքով ռադիոգիր, որտեղ ասվում էր. «Սովետական բանակը բնաջնջում է սովետական մարդկանց. կրակում են ցամաքից ու երկնքից, հրանոթներից ու ավտոմատներից... Մենք անկարող ենք որսորդական հրացաններով դիմակայել բանակին: Աշխարհի մարդիկ, օգնեցեք»: ԱդրխՍՀ ներքին գործերի նախարարի առաջին տեղակալ Ռ.Մամեդովը և 23-րդ դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ Ե.Միշինը մայիսի 1-ին, ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության հետ համաձայնեցված, վերջնագիր ներկայացրին Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակչությանը:

Զրահատեխնիկայով շրջապատված գյուղի վրա ուղղաթիռներից թափվող թերթիկներում հայտնվում էր, թե իբր տեղահանությունը կատարվում է գյուղի բնակչության խնդրանքով: Խանլարի շրջանից հայաթափության «Օղակ» գործողությունը տեղափոխվեց Շահումյանի շրջան: Դուլիսի 4-ին Գորբաչովը հրամանագիր ստորագրեց շրջանում արտակարգ դրությունը վերացնելու մասին: Նույնիսկ արտակարգ դրու-

թյան պայմաններում ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ի կողմից անընդհատ կազմակերպվող հարձակումների ետնապատկերին մնան հրամանագիրը կարող էր միայն շրջանի բնակչության բռնի տեղահանության ազդանշան լինել: Հրամանագիրն այլ նպատակ էլ էր հետապնդում՝ հանել պատասխանատվությունը անմիջապես Կենտրոնին ենթարկվող խորհրդային զորքերից, որոնց խնդիրն էր շրջանը պաշտպանել ադրբեջանական հարձակումներից: Արտակարգ դրությունը վերացվեց, սակայն խորհրդային զորքերը մնացին՝ այս անգամ ադրբեջանական միլիցիայի ու ՊԱԿ-ի զորքերի հետ մեկտեղ հայ բնակչության դեմ արդեն հուլիսի 6-ին սկսված բռնություններին ու տեղահանությանը մասնակցելու համար: Իրենց տներն ու ընտանիքները որսորդական հրացաններով պաշտպանող ինքնապաշտպանական ուժերը անկարող էին դիմակայել ժամանակակից տանկերով գյուղ մտած խորհրդային զորքերին ու ավտոմատներով զինված ադրբեջանական զինյալ խմբերին: Ուժերն անհավասար էին:

Գեաշեն գյուղի բնակիչ Սեյրոն Չիլինգարյանը:
«Ամենագրային ստուգման» արդյունում հեռացվել էր
նրա գլխամաշկի մի մասը:

Հունիս - հուլիս ամիսներին Բաքուն և Կենտրոնը բռնությունների ու տեղահանությունների օղակը սեղմում էին մաս Գաղութի ու Շուշիի շրջաններում: Շուշիի շրջանի Բերդաձորի ենթաշրջանի և Գաղութի շրջանի հարավային հատվածի գյուղերի բնակիչներն անգոր էին դիմակայել ժամանակակից զինտեխնիկայով հագեցած խորհրդային զորքերի ստորաբաժանումներին: Նրանք զինված էին որսորդական հրացաններով, ինքնաշեն ատրճանակներով և սկաններով: Հայրենի օջախը լքելու պահանջին նվազագույն դիմադրությունը ցանկացած բնակչի համար ունենում էր մահացու ելք: Հաշված օրերի ընթացքում դատարկվեցին, ապա հիմնահատակ կործանվեցին ավելի քան երկու տասնյակ հիմնավորց հայկական գյուղեր: Ղարաբաղի բնակիչներին դեռևս անհայտ «Օղակ» կոչվող այդ գործողության նախնական փուլում զոհվեց

41. վիրավորվեց անլի քան 70 անգն գյուղացի, կանայք, երեխաներ: Անհայտ ուղղությամբ պատանդ տարվեց 335 հայ, որոնցից ազատ արձակվեց ընդամենը 189-ը: Հայտնի տվյալներով պատանդներից 3-ը գազանաբար հոշոտվել են ադրբեջանական բանտերում:

«Օղակ» գործողությունն իրականացվեց ոչ միայն Ղարաբաղի կազմի մեջ մտնող Շուշիի շրջանում, այլ ԼՂԻՄ-ի ողջ տարածքով մեկ՝ բազմաթիվ հայկական այլ գյուղերում: Խանլարի, Հադրութի, Շուշիի, Ասկերանի շրջանների Բուզլուխ, Մանաշիղ, Գետաշետ, Մարտունաշեն, Ջրաբերդ, Քուշի-Արմավիր, Ազատ, Կամո, Քարինգ, Արաքյուլ, Բանագուր, Կարմրաքար, Սարալանջ, Արևշատ, Քարագլուխ, Մյուլքուդարա, Պետրոսաշեն, Սպիտակաշեն, Ցամձոր, Ցոր, Խանձածոր, Մեծ Շեն, Կիրով, Եղծառի, Արցախաշեն, Բադարա գյուղերը և մի շարք այլ՝ ընդհանուր թվով մոտ 40 գյուղեր դարձան հայաթափման ադրբեջանական և խորհրդային տեղական հրամանատարական կազմի գործողությունների թիրախը: Եվ գուցե մարզն ընդհանրապես հայաթափվեր, եթե վրա չհասներ օգոստոսյան խռովությունը: Մոսկվան այլ հոգսերով սկսեց ապրել: Խռովության ծախսողումից հետո կայսրության լուծարումը մտավ ավարտական փուլ: Արդեն օգոստոսի 30-ին Բաքվում հրապարակվեց «Պետական անկախության վերականգնման մասին» հռչակագիրը:

Բուզլուխ և Մանաշիղ գյուղերի բնակիչները, ահաբեկված ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ի զորամիավորումներից, լինում են իրենց բնակավայրերը:

Ի հավելումն վերագրյալի՝ նշենք, որ «Մեմորիալ» իրավապաշտպան կազմակերպության տվյալներով՝ «Օղակ» գործողության ընթացքում առնվազն 5000 հայ բնակիչ է դարձել փախստական:

ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԸՆԴՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԺԱՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՐԱՎԱԸԱՋՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

1991թ. օգոստոսին Բաքվում որոշեցին հրաժարվել խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից և վերականգնել 1918թ. թուրքական կանոնավոր բանակի կողմից հիմնված Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականությունը: Մեկուկես ամիս անց՝ հոկտեմբերի 18-ին, Ադրբեջանական Հանրապետության Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտը, որում բավականին ծավալուն տրվում էին ԱդրեսՄՀ-ի իրավահաջորդությունից հրաժարվելու քաղաքական հիմնավորումները: Օգոստոսի 30-ի «Պետական անկախության վերականգնման մասին» հռչակագիրը և հոկտեմբերի 18-ի «Պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտը խորհրդային Ադրբեջանի (նախօրյակին կատարված անվանափոխությամբ այն փաստաթղթերում ներկայանում էր՝ Ադրբեջանական Հանրապետություն)՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու գործընթացի իրավական ձևակերպումն էին: Սահմանադրական ակտում 1920թ. ապրիլին խորհրդային XI բանակի կողմից Բաքվի գրավումը և տեղում «օրինական իշխանությունների տապալումը» (նկատի է առնվում թուրքական բանակի կողմից Բաքու բերված խան Խոյսկու կառավարությունը) դիտվում էր որպես Ադրբեջանի բռնազավթում: Ակտն ապօրինի և ուժից զրկված էր հայտարարում ԽՍՀՄ կազմավորումից ի վեր Ադրբեջանի վերաբերյալ բոլոր ակտերը և Ադրբեջանական Հանրապետությունը սահմանադրորեն հայտարարում էր 1918-1920թթ. գոյատևած, միջազգային հանրության կողմից դե-յուրե չճանաչված և առանց սահմաններ ձեռք բերելու պատմությունից հեռացած ԱԳՀ-ի իրավահաջորդ: Այն, որ ԱԳՀ-ը փաստացի հաստատված ու ճանաչված սահմաններ չի ունեցել, պարտավորեցնում էր Բաքվին հռչակել, որ ինքը հրաժարվում է այն տարածքներից, որոնց հավակնում էր ԱԳՀ-ը և որոնք 1991թ. արդեն գտնվում էին Թուրքիայում (խոսքը Կարսի մարզի մասին է), Վրաստանում (խոսքը Բաթումի մասին է) ու Հայաստանի Հանրապետությունում (խոսքը Չանգեզուրի մասին է): Ադրբեջանը պարտավոր էր անդրադառնալ նաև Նախիջևանի հարցին՝ 1920թ. խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչված այն երկրամասին, որը Կարսի բազմակողմ և ցայսօր ուժի մեջ գտնվող պայմանագրով 1921թ. հանձնվել է ԱդրեսՄՀ-ին: Բաքվում սակայն նախընտրեցին լռել

այդ բոլորի մասին և «Պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտում տարածքային հարցին անդրադառնալ իրավունքի տեսակետից անհիմաստ հետևյալ ձևակերպումով՝ «Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը պատմականորեն ձևավորված սահմաններում միասնական է...»: Միջազգային իրավական այնպիսի արգելք, որպիսին կար ԱդրեսՄՀ սահմաններում Ադրբեջանական Հանրապետության անկախացման ճանապարհին, չուներ և ոչ մի խորհրդային միութենական հանրապետություն: Բանն այն է, որ Կարսի պայմանագրով Նախիջևանը չի տրվել Խորհրդային Ադրբեջանի ինքնիշխանությանը: Պայմանագրով Նախիջևանին ընդամենը հովանավորվող տարածքի կարգավիճակ էր տրվում, և անկախ նրանից՝ կմնար Ադրբեջանական Հանրապետությունը ԱդրեսՄՀ-ի իրավահաջորդը, թե՛ ոչ, 1991թ. Կարսի պայմանագիրը արգելում էր նրան իր ինքնիշխանության տակ վերցնել Նախիջևանը: Նման արգելք ոչ մի այլ միութենական հանրապետություն չուներ, և այդ իմաստով Ադրբեջանական Հանրապետությունը միակն էր նրանց շարքում:

ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից հրաժարումը և առանց սահմաններ ձեռք բերելու իր գոյությունը դադարեցրած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականության վերականգնումը Կարսի գործող պայմանագրի առկայությամբ այսօր էլ անհնարին է դարձնում տարածքային ամբողջականության սկզբունքի կիրառումը Ադրբեջանական Հանրապետության նկատմամբ: Մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության իրավական փաթեթում չկա որևէ իրավական հիմք այդ հանրապետության սահմանների և նրա ինքնիշխանության մասին այն տարածքներում, որոնք նա այսօր համարում է իրեն պատկանող: Եվ դա միայն Նախիջևանը չէ:

ԻՆՉՈՒՒ ԲԱՔՎՈՒՄ ԵՐԱԺԱՐԿԵՑԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՐԱՎԱՇԱՋՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Առաջին հայացքից թվում է, թե անհիմաստ էր հրաժարվել ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից և վերականգնել փաստորեն 19 ամիս գոյատևած, սահմաններ ձեռք չբերած և Ազգերի լիգայի անդամության մերժումը ստացած մի պետականություն: Բայց դա՝ միայն առաջին հայացքից: Իրականում Բաքուն լուրջ հիմքեր ուներ նման քայլի դիմելու համար:

Առաջին: Հայտնի է, որ Խորհրդային Ադրբեջանը հիմնվել է որպես մահմեդականների ու հայերի ընդհանուր պետություն, որպես ոչ ազգային (ինտերնացիոնալ) խորհրդային հանրապետություն, որը յոթ տասնամյակների ընթացքում հետևողականորեն ադրբեջանականացվել է (իրականում թուրքացվել է): Եթե այդ նույն հարթությունում հաշվի առնենք, որ 1988-1991թթ. տեղի թուրքը հանրապետության մեծ մասից դուրս էր մղել էթնոքաղաքական հարցերում իր գլխավոր ընդդիմախոսին՝ հային, ապա հասկանալի կլինի ԱդրեսՄՀ-ի՝ հայերի հետ մեկտեղ ընդհանուր պետության մասին իրավաքաղաքական ժառանգությունը մոռացության գետը մետելու Բաքվի ձեռնարկած քայլը:

Երկրորդ: Ինտերնացիոնալ ԱդրեսՄՀ-ի հիմնադիր ժողովուրդներից մեկի՝ հայերի ցեղասպանությունը հիմնականում իրագործվել է խորհրդային տարիներին: 1991թ. Սունգայիթի, Բաքվի ջարդերի և «Օղակ» գործողության օրերին միջազգային տարբեր կազմակերպություններ, քաղաքական ու հասարակական գործիչներ դրանք գնահատել են հենց որպես ցեղասպանություն: Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանության հետ կապված ԱդրեսՄՀ-ի՝ այդ ժառանգության հետ առնչություն չունենալու համար Բաքուն նպատակահարմար գտավ չղառնալ նրա իրավահաջորդը:

Երրորդ: Ինչպես արդեն նշել ենք, Խորհրդային Ադրբեջանը 1920թ. նոյեմբերի 30-ին Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը ճանաչել է որպես Խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս: Հռչակագիրը հրապարակվել է Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում՝ դեկտեմբերի 1-ին: Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, այդ Հռչակագիրը թերթում լույս է տեսել Լեռնային Ղարաբաղի մասով փոփոխված տեքստով, որտեղ արձանագրված է, որ Խորհրդային Ադրբեջանը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ազատ ու լրիվ ինքնորոշումը: Հասկանալի է, որ

Բաքվում կուզենային ազատվել թե՛ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի անկապտելի մաս ճանաչելու, թե՛ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի «լրիվ ինքնորոշման» իրավունքը ճանաչելու ժառանգությունից, թե՛ Նախիջևանը ՀԽՍՀ անկապտելի մաս հռչակած ԱդրեսՄՀ-ի այդ քայլից:

Չորրորդ: 1988-1991թթ. հանրապետությունից բռնություններով դուրս մղված հայերը այսպես թե այնպես պետք է փոխհատուցում ստանային իրենց թալանված, բռնագրավված բնակարանների ու գույքի համար: Իրենց բնակության վայրերում նրանք թողել էին ավելի քան 90 հազար բնակարան ու առանձնատուն: Թողել էին դարերով իրենց պատկանող տարածքները: 1988թ. Սպիտակի երկրաշարժի նախօրյակին ու հենց աղետի օրերին Խորհրդային Հայաստանից հեռացած աղբբեջանցիները համապատասխան փոխհատուցում ստացել էին: ԱդրեսՄՀ-ից բռնի տեղահանությամբ դուրս մղված հայերը մինչ օրս չեն ստացել ո՛չ քաղաքական, ո՛չ բարոյական, ո՛չ էլ նյութական որևէ փոխհատուցում: Իսկ նյութական փոխհատուցումը միլիարդների է հասնում: Ահա նաև դրանից խուսափելու համար Բաքվում հրաժարվեցին ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից:

Հինգերորդ: Բաքվում հաշվարկեցին, որ ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելով՝ իրենք կչեզոքացնեն Լեռնային Ղարաբաղի գլխավոր փաստարկներից մեկը՝ 1990թ. ԽՍՀՄ ապրիլի 3-ի օրենքից օգտվելու իրավունքը: Ուղղակի հաշվի չէին առել, որ անկախ նրանից՝ կմնա՞, թե չի մնա Ադրբեջանական Հանրապետությունը ԱդրեսՄՀ-ի իրավահաջորդ, ապրիլերեքյան օրենքը մնում է Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման սուբյեկտ լինելու ճանաչված իրավունքի վերահաստատումը:

Ակնհայտ է ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու թվարկված նկատառումների լրջությունը և ընդունված որոշման շահեկան լինելը Բաքվի համար: Կշեռքի մյուս նժարին հրաժարումի ակտից բխող իրավական այն հետևանքներն էին, որ կապված էին սահմաններ ձեռք չբերած այն պետականության իրավահաջորդը դառնալու հետ, որն իր կազմում ոչ Լեռնային Ղարաբաղ, ոչ էլ Նախիջևան է ունեցել: Բաքվում հաշվարկեցին, որ այդ վտանգները կողքով կանցնեն, քանի որ մի շարք պետություններից արդեն իսկ «մեսիջ» էր ստացված առ այն, թե նորանկախ հանրապետությունները ճանաչվելու են նախկին միութենական հանրապետությունների սահմաններում:

ԼՂՀ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՍՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ՎԱՍՏԵՔՍՏՈՒՄ

1991թ. օգոստոսի 30-ին Բաքվում «Պետական անկախության վերականգնման մասին» հռչակագրի հրապարակումից անմիջապես հետո՝ սեպտեմբերի 2-ին, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և դեռևս չհայաթափված հարակից Շահումյանի շրջանի բոլոր մակարդակների խորհուրդների ժողովրդական պատգամավորների մասնակցությամբ տեղի ունեցած նստաշրջանն ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին» հռչակագիրը⁴⁷: Հռչակագիրը՝ որպես ԼՂՀ անկախության գլխավոր իրավական հիմք, արձանագրեց ազատագրական պայքարի տարիներին անցկացված և վավերացված հանրաքվեների արդյունքները, Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից «Պետական անկախության վերականգնման» հռչակումը և ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու իրավական փաստը, ինչպես նաև ԽՍՀՄ օրենքները, «որոնք ինքնավար կազմավորումներին և համահավաք ապրող ազգային խմբերին իրավունք են տալիս ինքնուրույնաբար լուծել իրենց պետաիրավական կարգավիճակի հարցը ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու դեպքում»:

Հռչակագիրը ձևակերպված էր այնպես, որ այն սպառնիչ պատասխաններ պարունակի հանրապետության անկախացման կապակցությամբ հնարավոր իրավական բնույթի հարցադրումներին: Ակնհայտ է, որ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման միջազգային իրավական սկզբունքը թույլ էր տալիս արդեն իսկ ինքնորոշման սուբյեկտ ճանաչված Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդին հռչակել իր անկախությունը: Սակայն Հռչակագիրը հիմնավորում է ԼՂՀ անկախության հռչակման օրինականությունը ոչ միայն ԽՍՀՄ օրենքների, այլ նաև Բաքվում պետական անկախության վերականգնման և ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու մասին ընդունված պետաիրավական ակտերի տեսակետից: Հռչակագիրը ծածկում է հնարավոր իրավական առարկությունների դաշտը այնպես, որ բացառի իրավական այնպիսի փաստարկի գոյությունը, ինչը կասկածի տակ կդնեի ԼՂՀ հռչակման օրինականությունը: Իրավական այդ հիմքերից մեկը ԽՍՀՄ 1990թ. ապրիլի 3-ի օրենքն էր, որն արտոնում էր ինքնավարություններին ու հավաք ապրող ազգային խմբերին ինքնուրույն որոշել իրենց պետական-իրավական կարգավիճակի հարցը:

47 Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», օրաթերթ, 3 սեպտեմբերի 1991թ.:

Բայց դա Արցախի ժողովրդի միակ և, որ կարևոր է, գլխավոր իրավական փաստարկը չէր: ԼՂՀ հռչակման իրավական հիմքերում ավելի սկզբունքային նշանակություն ուներ իրավական այն փաստարկը, որ բխում էր Բաքվում 1991թ. ընդունված «Պետական անկախության վերականգնման մասին» ակտից, որով Ադրբեջանական Հանրապետությունը հրաժարվեց ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից և վերականգնեց Ազգերի լիզայի կողմից դե-յուրե չճանաչված, առանց հաստատված սահմանների ասպարեզից հեռացած մի պետականություն, որն իր կազմում չի ունեցել ո՛չ Նախիջևան, ո՛չ էլ Լեռնային Ղարաբաղ: Փաստորեն այդ հռչակագրով նորահռչակ Ադրբեջանական Հանրապետությունը կորցնում էր իր բոլոր այն կապերը, որ նա ուներ Խորհրդային Հայաստանից Կովբյուրոյի որոշմամբ հոգուտ ԱդրեսՄՀ-ի օտարված Լեռնային Ղարաբաղի հետ: Եվ դա միայն մարզի տարածքը չէ, քանի որ Կովբյուրոն Խորհրդային Հայաստանից օտարել է ողջ Լեռնային Ղարաբաղը՝ նրան լայն մարզային ինքնավարություն տալու պայմանով: **Բաքվում ոչ միայն հրաժարվեցին ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից, այլև 1991թ. նոյեմբերին անվավեր հայտարարեցին Կովբյուրոյի որոշումը՝ միակ փաստաթուղթը, որով մինչ այդ հիմնավորում էին իրենց իրավունքները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ (Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը Կովբյուրոյի որոշման անիրավազորության մասին որոշում ընդունել էր 1990թ. փետրվարի 13-ին):** Ցայսօր անհասկանալի է մնում, թե ինչ նկատառումով են Բաքվում անվավեր հայտարարել մի որոշում, որը նրան տալիս էր գոնե կեղծ փաստարկման հնարավորություն, երբ ստուգապես հայտնի է, որ որոշմանը նախորդած ժամանակներում նման (գոնե կեղծ) որևէ հիմք ինքը չուներ:

Կովբյուրոյի՝ առանց այն էլ ապօրինի (և իրականում չընդունված) որոշման խախտումով մարզից կամայականորեն դուրս թողնված տարածքներից 1991թ. դեռ հայաթափված չէր Կենտրոնական Արցախի Շահումյանի շրջանը: ԼՂՀ-ն իր անկախությունը հռչակեց նախկին ԼՂ ինքնավար մարզի և Շահումյանի շրջանի տարածքում:

Ստեփանակերտը, 1991թ. սեպտեմբերին ընդունելով «Անկախության մասին» հռչակագիրը, նպատակ ուներ միջազգային հանրությանը ներկայացնել իրավական տեսակետից անխոցելի և առարկություն չընդունող «անկախության հայտ»: Եվ այդ հայտի գլխավոր իրավական փաստարկն այն էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հռչակվում է այնպիսի տարածքներում, որոնց հետ Ադրբեջանական Հանրապետությունը իրավական որևէ առնչություն չունի և չի պատկանել անկախ Ադրբեջանին:

Հետխորհրդային տարածքում նորանկախ միակ պետությունը, որը կարող էր արգելք լինել ԼՂՀ անկախացմանը, Հայաստանի Հանրապետությունն էր, որից 1921թ. ապօրինաբար խլել էին Լեռնային Ղարաբաղը (ողջ Լեռնային Ղարաբաղը, այլ ոչ թե միայն ԼՂ Ինքնավար Մարզի տարածքը): ԼՂՀ անկախությանը առարկելու համար Հայաստանի Հանրապետությունը կարող էր հիմնվել նաև 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի վերամիավորման մասին ՀԽՍՀ ԳԽ և ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի «Համատեղ որոշման» վրա: Սակայն Երևանը հարգեց անկախ պետականություն հիմնելու ԼՂ ժողովրդի կամքը և «Համատեղ որոշումը» խոչընդոտ չդարձրեց ԼՂՀ անկախացման ճանապարհին: Երևանում մտածում էին, որ դա Բաքվի հետ հարաբերությունները հարթելու և հարցը առանց բարդությունների լուծելու ամենակարճ ճանապարհն է: 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին միջազգային դիտորդների ներկայությամբ անկախության մասին անցկացված հանրաքվեն վերահաստատեց երկրամասի ժողովրդի՝ հայրենիքը Բաքվի ենթակայությանը չհանձնելու 1918 թվականից ի վեր բազմիցս արտահայտված կամքը: 1991թ. օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսներին Երևանում, Բաքվում և Ստեփանակերտում ընդունված պետաիրավական ակտերից բխող իրավական գլխավոր եզրակացությունն այն է, որ մինչև մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության միջազգային ճանաչումը (այն ՄԱԿ է ընդունվել 1992թ. մարտին) Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը կայացել է Ադրբեջանին իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներում և այսօր էլ վերահսկում է այդ տարածքները:

ՊԱՐՏԱԴՐՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՍ. ԲԱՔՈՒՆ, ՀԱՅԵՐԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆԵԼՈՎ, ՓՈՐՁՈՒՄ Է ԼՈՒԾԵԼ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԴԱՐԱԲԱՂԻ ԽՆԴԻՐԸ*

Դարաբաղյան շարժումն ի սկզբանե ուներ քաղաքակիրթ բնույթ: Այն, առաջ քաշելով մայր հայրենիքի հետ վերամիավորվելու գաղափարի իրականացման անհրաժեշտությունը, հետապնդում էր Արցախ աշխարհի գոյության վտանգների կանխման, սահմանադրական եղանակով պատմական արդարության և ազգային արժանապատվության վերականգնման նպատակ: Տասնյակ տարիներ պարբերական ճնշումները և խտրականության դրսևորումները պայմաններ էին ստեղծել բնակավայրի հայաթափման համար: Ադրբեջանի կազմում ԼՂ ինքնավարության տարիներին հայ ազգաբնակչությունը 95%-ից 20-րդ դարի 80-ականների վերջին հասել էր 75%-ի: Հայաթափման այսօրինակ միտումները սպառնում էին ընդգրկել առավել լայն ծավալներ՝ վտանգելով ԼՂ-ում հայերի գոյությունն ընդհանրապես, ինչպես ականատես եղանք Նախիջևանում:

Դարաբաղյան շարժման հենց սկզբում խորհրդային Կենտրոնի ճիգերը՝ քաղաքական նպատակահարմարությունից ելնելով շարժումը հանգեցնել ծայրահեղականության քաղաքական դրսևորումների, և փորձերը՝ այդ խնդիրը լուծել տնտեսական եղանակով, անցան ապարդյուն: Եվ դա բնական էր: Հակասությունները առավել խորքային էին, քան դա պատկերացնում էին Կենտրոնում: Օրակարգում էր Դարաբաղում և նրա հարակից տարածքներում հայկական տարրի լինել-չլինելու, ֆիզիկական գոյության հարցը, որը, բնականաբար, հնարավոր չէր լուծել կոսմետիկ քայլերով:

Այս պայմաններում ԼՂ տարածքում և նրան հարակից ադրբեջանական գյուղերում տեղակայված հատուկ նշանակության ջոկատների հիմնական խնդիրն էր ահաբեկչական գործունեություն իրականացնել շրջակա հայկական գյուղերի շրջակայքում, որի արդյունքում լարվածություն էր տիրում ԼՂ ադրբեջանաբնակ գյուղերին սահմանակից հայկական գյուղերում, որոնք արդեն զբաղված էին իրենց ինքնապաշտպանության խնդիրներով:

Ադրբեջանցիների՝ հայաթափման այս ծրագիրը բացահայտվեց առավել վաղ, քան ադրբեջանական տեղական և հանրապետական իշ-

* Գլուխը պատրաստելիս օգտվել ենք Ս. Հասրաթյանի հեղինակած «Գոյամարտ» (1998թ.) և «Դարաբաղյան պատերազմ» (2001թ.) աշխատություններից

խանությունները կարող էին ակնկալել: Այս պայմաններում կենսական դարձավ ադրբեջանական գյուղերի շրջակայքում գտնվող, ինչպես նաև սահմանամերձ հայկական գյուղերի պաշտպանությունը: Ի դեպ, նշենք, որ մինչ այդ ադրբեջանական ղեկավարության հեռահար ցուցումով կանխավ առգրավվել էին երկրամասի բնակչության մի զգալի մասի մոտ գտնվող որսորդական հրացանները, հակակարկտային հրանոթները և հաշված ժամերի ընթացքում տեղափոխվել Ադրբեջանի կողմից վերահսկվող տարածքներ:

Խորհրդային կարգերի փլուզման դեպքում իր ամբողջականության վտանգը չեզոքացնելու նպատակով Ադրբեջանը ձեռնամուխ էր եղել ԼՂ-ն հիմնահատակ կործանելու, հայ բնակչությանը ոչնչացնելու հետևողական մշակված ծրագրի իրականացմանը, որին անմիջական մասնակցություն և աջակցություն էր ցուցաբերում կաշառված խորհրդային հրամանատարական կազմը: Այս տեսանկյունից ԼՂ մայրաքաղաք Ստեփանակերտը հայտնվեց նրանց հանցավոր ծրագրերի կենտրոնում: Իրավիճակը բարդ էր նաև այն տեսանկյունից, որ Ստեփանակերտը ճակատագրի բերումով հիմնականում շրջապատված էր մի շարք ադրբեջանական գյուղերով, ուր իբր բնակչության անվտանգությունն ապահովելու և հայերի հարձակումներից պաշտպանելու նպատակով տեղակայվել էին ադրբեջանական Ներքին գործերի հատուկ զորամիավորումները: Այդ գյուղերում ամեն օր վայրէջք էին կատարում ռազմական և քաղաքացիական նշանակության ուղղաթիռներ, որոնք թնդանոթներ և այլ զինատեսակներ էին մատակարարում տեղական զորամիավորումներին:

Որքան էլ տարօրինակ է, սակայն միութենական կառավարությունն այս շրջանում քար լռություն էր պահպանում իրավիճակի կայունացման գործում՝ չձեռնարկելով ոչ մի քայլ պատանդների՝ իրենց բնակավայրեր վերադարձնելու հարցում:

Եվ այս ամենի պարագայում կարգավորմանն ուղղված միջոցառումների փոխարեն Կենտրոնը՝ Մ. Գորբաչովի հրահանգով, տարածաշրջանի հայազգի ազգաբնակչության իրավունքների պաշտպանության միակ երաշխավոր համարեց Ադրբեջանին՝ այդպես կանաչ լույս վառելով վերջինիս՝ հայաթափման ծրագրերի իրականացման համար: Դա հող էր նախապատրաստում Ադրբեջանի պատժիչ գործողությունների համար, որոնք իրենց երկար սպասել չտվեցին:

Զնայած Ստեփանակերտում կռահեցին վտանգը, սակայն չէին պատկերացնում դրա ծավալները: Հաշված ժամերի ընթացքում խորհրդային զորքերի անմիջական մասնակցությամբ հայաթափման լայնածավալ գործողություն իրականացվեց Շահումյանի շրջանում: 1991թ.

ապրիլից տարբեր հաճախականությամբ մինչև հուլիսի սկիզբ շարունակվեց ադրբեջանական զորամիավորումների և խորհրդային զորքերի համատեղ ռազմական գործողությունը, որն ուներ «Օղակ» անվանումը: Դրա նպատակը հայաբնակ գյուղերի հայաթափումն էր: Իրականացնելով Շահումյանի հայաթափման գործողությունը՝ Ադրբեջանը մտադիր էր ապակայունացնել ԼՂ-ի ներքին դրությունը, հյուսիսային Ղարաբաղից տասնյակ հազարավոր փախստականների մուտքով լարվածություն տարածել ԼՂ հայ ազգաբնակչության շրջանում, կտրել հնարավոր պայքարի թափն ու ոգին:

Ադրբեջանի իշխանությունները, ձեռնամուխ լինելով ռազմական պատժամիջոցների, դրանք իրականացրին ոչ միայն բուն ԼՂԻՄ տարածքում, այլ նաև 1923թ. մարզից բռնի անջատված հայկական բնակավայրերում՝ Գետաշենում, Մարտունաշենում և մի շարք այլ հայկական բնակավայրերում:

Մինչ ինքնադաճառության կազմակերպումը ԼՂ ազգաբնակչությունը միայնակ էր մնացել ադրբեջանական զորամիավորումների և խորհրդային զորների սեղական հրամանատարների առջև:

Գետաշենի փախստականները

Այս անելանելի դրության պայմաններում ստեղծվեցին ինքնապաշտպանության ուժերի մարզային շտաբեր, որոնք ընդգրկում էին 14-50 տարեկան մարդկանց և նպատակ ունեին պարտիզանական մարտերով դիմագրավել ադրբեջանական լավ զինված խմբավորումներին:

«Օղակ» գործողության արդյունքում տեղահանվեցին հազարավոր հայ բնակիչներ, նրանց մի մասը ենթարկվեց խոշտանգումների, մի մասը սպանվեց:

Այս պայմաններում լիարժեք շրջափակման մեջ գտնվող ԼՂ-ն հայտնվեց նոր փորձությունների առջև: Ադրբեջանի ղեկավարության ցուցումով անջատվեց ԼՂ էներգասնուցումը և գազամատակարարումը, բնակչության բռնի տեղահանումը նոր ծավալ ստացավ: Այդ շրջանում տեղահանվել էր բնակչության 1/3-ը, փաստացի անդամահատվել էր ողջ երկրամասը:

<http://press.karabakh.inf>

Ստեփանակերտի բնակիչները ջուր են հայթայթում

Այս զարգացումներին զուգահեռ՝ հայ կամավորականների խմբերը, որ զինված էին հիմնականում որսորդական հրացաններով, փորձում էին պարտիզանական պայքարի միջոցներով ինչ-որ կերպ հակադարձել ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ին:

Ռազմաքաղաքական նման իրավիճակում ԼՂ-ի հայության համար ինքնապաշտպանության կազմակերպման գաղափարը՝ որպես կենսական անհրաժեշտություն, վերաճել և դառնում էր գոյատևման առանցքային կարևորության գործոն: Տարերայնորեն կազմավորված կամավորական ջոկատները ժամանակի և իրավիճակի թելադրանքով վերակազմավորվում էին և համալրում սեփական շարքերը: Յուրաքանչյուր բնակավայր իր պարտքն էր համարում ունենալ ինքնապաշտպանական իր ջոկատը, որը թեև թույլ էր զինված, բայց կարողանում էր որոշակի պաշտպանական գործողություններ իրականացնել: Այս պարագայում, կարելի է ասել, իրականացվող բոլոր գործողությունները բխում էին իրավիճակային համատեքստից ու բխում էին դեպքերի զարգացման հաջորդականությունից և ունեին ընթացիկ բնույթ:

Այս ժամանակահատվածում Ադրբեջանի ղեկավարության հաշվարկները՝ կայծակնային արագությամբ, մինչև միջազգային հանրությունը կտեղեկանա, արյան մեջ խեղդել ԼՂ-ի հարցը՝ ոչնչացնելով նրա ինքնավարությունը, բավական իրատեսական էին թվում, քանզի նախ և առաջ առկա իրողությունների ներքո ադրբեջանական կողմը սկսում էր աստիճանաբար զինվել իր տարածքում առկա խորհրդային պատկանելության զինատեսակներով. հանգամանք, որն այդ երկրի հայաջնջման գործունեությունը լիովին նոր ռելսերի վրա կդնէր:

ՌԴ-ն, որպես էսորհրդային Միության իրավահաջորդ, 1992թ. մայիսի 5-ին Տաշքենդյան համաձայնագրով փորձեց թույլ չտալ անդրկովկասյան որևէ հանրապետության ռազմական գերազանցությունը մյուսների նկատմամբ: Անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների համար սահմանեց զինամթերքի համահավասար մասնաբաժիններ, ըստ որի հանրապետություններից յուրաքանչյուրը ստանալու էր 220 տանկ, 285 հրետանային կայանք, 110 մարտական ինքնաթիռ, 50 հարվածային ուղղաթիռ: Սպառազինությունների նման հավասարազոր բաշխումը ձեռնտու չէր Ադրբեջանին, այդ պատճառով նա ընդդեմ Տաշքենդյան արձանագրությունների հայտարարեց, որ իր տարածքում գտնվող ողջ զինամթերքը իրեն է պատկանում: Պատճառը պարզ ու հասկանալի էր. նրա տարածքում էր գտնվում անդրկովկասյան զորքերի մի զգալի մասը, ռազմական ինքնաթիռներ, ուղղաթիռներ, զինամթերքի պահեստներ: Միայն ծանր զինտեխնիկան (տանկեր, զրահապատ մեքենաներ, հրետանի) իր թվաքանակով գերազանցում էր Հայաստանին 15%-ով և Վրաստանին 27%-ով: Ավելի կոնկրետ՝ Ադրբեջանում տեղակայված 4-րդ բանակն ուներ 1310, Հայաստանի 7-րդ բանակը՝ 1107, իսկ Վրաստանի բանակային 31-րդ կորպուսը՝ 995 միավոր ծանր տեխնիկա:

Փաստացի տարատեսակ զինամթերքի մասով Ադրբեջանը գերա-

զանցում էր Հայաստանին և Վրաստանին միասին վերցրած: Աղբբեջանի տարածքում առկա էին մեկ ռազմավարական (7700-ից ավել), երկու օկրուգային (1100-ից ավել) և երեք դիվիզիոնային զինամթերքի պահեստներ (յուրաքանչյուրում 150-200 վազոն), որոնց ընդհանուր տարողությունը կազմում էր ավելի քան 10000 վազոն: Այսօրինակ ռազմական գերազանցությունը Աղբբեջանին վստահություն ներշնչեց, որ ԼՂ հարցի լուծման բանալին ռազմադաշտն է: Իրավիճակը ԼՂ և Հայաստանի համար ավելի հստակեցվեց, երբ Աղբբեջանի նախագահ Ա.Սուբալիբովը հայտարարեց, թե ամեն բան՝ այդ թվում տնտեսությունը, պետք է աշխատի հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը ռազմական ճանապարհով վերականգնելու համար:

Այսօրինակ զարգացումների համատեքստում ԼՂ-ի ղեկավարությունը, հասկանալով, որ մարտահրավերը նետված է, 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում գումարած Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի և Շահումյանի շրջխորհրդի միացյալ նիստում ընդունեց պատմական որոշում, ըստ որի Մարզի և Շահումյանի շրջանն ընդգրկող ողջ տարածքը հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն: Սա անսպասելի էր Աղբբեջանի համար, և 3 շաբաթ անց սկսվեց Բաքվի պատասխան գործողությունը: 1991թ. սեպտեմբերի 25-ին Շուշիից առաջին անգամ «Ալազան» տիպի հրթիռներով ռմբակոծվեց Ստեփանակերտը: Մայրաքաղաքը շրջապատող ռազմական խոշոր հենակետերի վերածված աղբբեջանական գյուղերում հատուկ նշանակության զինված ջոկատները կազմ ու պատրաստ՝ հարմար առիթի էին սպասում՝ ներխուժելու նրա արվարձաններ: Հանդիպակաց բարձունքներից նշանառուները հաճախ էին կրակի տակ առնում անզեն քաղաքացիներին:

ԼՂ քաղաքացիների մի մասը վստահ էր, որ խորհրդային բանակի 366-րդ գունդն այս պայմաններում թույլ չի տա, որ ողբերգական որևէ դեպք տեղի ունենա ԼՂ-ում, եթե անգամ ակտիվ չմասնակցի, ապա գոնե իր հովանու տակ կառնի հայ ազգաբնակչությանը, սակայն ապարդյուն. գունդը մտադրություն չունեցավ պաշտպանության տակ առնել Ստեփանակերտը:

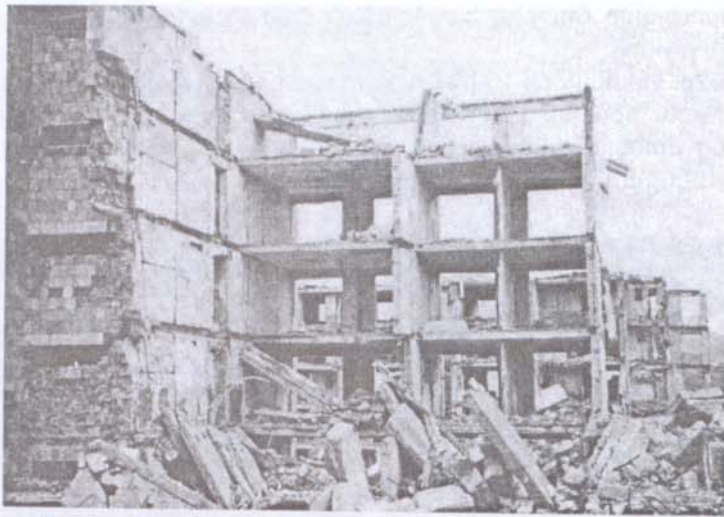
Այս ամենի ներքո ինքնապաշտպանական նպատակներով 1991թ. վերջերին և 1992թ. սկզբներին ԼՂ-ում կազմավորվեցին հայերից կազմված 10-ից ավելի վաշտեր և դասակներ, ուր ընդգրկվեցին մոտ 1000 ազատամարտիկներ: Կենսական խնդիր էր ինքնապաշտպանության կազմակերպման հարցը:

1992թ. հունվարի 26-ին Քարինտակ գյուղի (Շուշիից 1 կմ հարավ) մատույցներում 12-ժամյա արյունահեղ մարտում ջախջախիչ պարտություն կրեցին Աղբբեջանի պաշտպանության նախարար Մեհտիևի զլ-

խավորությամբ Շուշիից հարձակման անցած աղբբեջանական մեծաքանակ ուժերը:

1992թ. փետրվարի 16-ին Շուշիից աղբբեջանական կողմը «Գրադ» և «Ուրազան» ռեակտիվ կայաններից զանգվածային գնդակոծության ենթարկեց Ստեփանակերտը (300 արկ): Գրանցվեցին մեծաթիվ ավերածություններ և մարդկային կորուստներ:

27-30. С ноября 1991 года по 8 мая 1992 г. из Шуши и прилегающих к Степанакерту азербайджанские слот (которые были превращены в опорную базу азербайджанской армии) по столице НКР было выпущено около 15 тысяч снарядов и ракет. Фотошпионки (NN 27-30) показывают лишь некоторые жалкие остатки разрушенного Степанакерта. Фото апрель 1992 г.

Ստեփանակերտը հերթական զնդակոծությունից հետո

1992թ. փետրվարի 17-ին Արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերը գրավեցին ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Ղարաղալուի ադրբեջանական ռազմական հանգույցը (ԼՂՅ Մարտունու շրջան):

Դեպքերի նմանօրինակ զարգացման պարագայում ազատամարտիկների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը եղավ Ստեփանակերտն արդեն օր ու գիշեր ռմբակոծող հենակետերը լռեցնելը:

Ստեփանակերտի հարակից գյուղերում ադրբեջանական կրակակետերը գնդակոծում էին մայրաքաղաքը բոլոր տիպի զինատեսակներից: Քաղաքը պարենային անվտանգության, բուժսարքավորումների և դեղորայքի կարիք ուներ, սննդի պաշարները չէին բավարարում: Ի դեպ, գնդակոծման էին ենթարկվում հենց բնակելի թաղամասերը և հիվանդանոցները:

Անհրաժեշտ էր չեզոքացնել Ստեփանակերտի արվարձաններից մեկի՝ երբեմնի Կառկառաշենի (Կրկժան), ինչպես նաև Մայլիբեյլի և Ղուշիլար բնակավայրերի ադրբեջանական կրակակետերը, որտեղ տեղակայված ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ի հենակետերից ամեն օր գնդակոծվում էին Ստեփանակերտը և հարակից հայկական բնակավայրերը:

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԸ ԵՐԱՊՊԱՏՈՂ ԹԵՆԱՍԿԱԼ
ԴԵՆԱԿԵՏԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՈՎՍՏԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ОПЕРАЦИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ ВРАЖЕСКИХ
ОПОРНЫХ ПУНКТОВ ВОКРУГ СТЕПАНАКЕРТА
11.02 - 09.05.92

Ստեփանակերտը ԵՐԱՊՊԱՏՈՂ ադրբեջանաբնակ կրակակետերը

Ի պատասխան արցախահայերի ինքնապաշտպանական ջոկատների գործողությունների, 1992թ. փետրվարի 23-ին Շուշիից հրթիռների տարափ տեղաց Ստեփանակերտի վրա: Այդ ժամանակ Աղղամուս գտնվող ադրբեջանցիների ազգայնական խմբավորումները առանց դիմադրության հարձակվեցին և կողոպտեցին խորհրդային բանակի ռազմամթերքի օկրուգային պահեստը (728 վազոն հրետանային, 245 վազոն ռեակտիվ արկեր, 131 վազոն հրածգային զինամթերք): Գրավված զինամթերքը բավարար էր մոտ մեկ տարի ակտիվ ռազմական գործողություններ իրականացնելու համար:

ԼՂ դաստիարակական զորամիավորումները

Մի քանի օր անց ադրբեջանական զորամիավորումները սկսեցին հայկական բնակավայրերի լայնածավալ գնդակոծությունները: Ռազմական և քաղաքացիական ուղղաթիռներով օրական մի քանի անգամ ռազմական տեխնիկա և զինամթերք էր մատակարարվում Ստեփանակերտի շրջակա ադրբեջանական հտոջալու, Ջանհասան, Ղայբալիշեն, Քյուսալար, Նաբիրլար գյուղեր և Շուշի քաղաք, որոնք վերածվել էին հայ ազգաբնակչության ռմբահարման կրակակետերի: Ամեն օր հարյուրավոր արկեր էին թափվում Ստեփանակերտի բնակելի թաղամասերի վրա՝ հողին հավասարեցնելով բնակելի ամբողջ թաղամասեր: Իրավիճակը իրապես անելանելի էր, և ԼՂ ինքնապաշտպանական ուժերը խնդիր դրեցին ճեղքելով շրջափակումը՝ լռեցնել Ստեփանակերտը ռմբահարող կրակակետերը: Դրա համար անհրաժեշտ էր չեզոքացնել Ասկերանի շրջկենտրոն տանող ճանապարհին գտնվող հտոջալուի կրակակե-

տը: Դա հնարավորություն կտար քաղաքի ռմբահարման թափը կտարել և անցնել մյուս կրակակետերի լռեցմանը:

1992թ. փետրվարի վերջին ԼՂ ինքնապաշտպանական զորամիավորումները կարողացան լռեցնել Ստեփանակերտն ամեն օր զնդակոծող Խոջալուի կրակակետը, որի արդյունքում հակառակորդը մարտադաշտում թողեց 3 զրահամեքենա, 2 հրթիռային կայանք, 1 թնդանոթ, շուրջ 100 մարտական հրազեն և զգալի զինամթերք: Իսկ հայկական ինքնապաշտպանական զորամիավորումների՝ դեպի Աղդամ նահանջի թողնված ճանապարհին Խոջալուի բնակիչներին գազանաբար ոչնչացրին Ադրբեջանի ժողճակատայինները:

Իրավիճակը ողջ ԼՂ-ում շարունակում էր մնալ պատերազմական: Այս իրադարձությունների ներքո, սակայն, խորհրդային 366-րդ մոտոհրաձգային գունդը չեզոքություն էր պահպանում, քանի որ Մոսկվայից դեռևս միջամտության հրահանգ չէր ստացել: Իսկ հրահանգը չուշացավ. Կենտրոնը մարտի 10-ին կարգադրեց գունդը դուրս բերել ԼՂ տարածքից: Սրանով լիարժեք արձանագրվեց մեկ կարևոր փաստ. հարցը պետք է լուծվեր տեղում, առանց Կենտրոնի միջամտության: Իսկ այդ պահին հարցի լուծման միայն մեկ տարբերակ էր միայն իրական՝ ռազմական, որով և փորձեց առաջնորդվել ադրբեջանական կողմը: Եվ պատերազմը նոր թափով շարունակվեց:

1992թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց Պաշտպանական կոմիտեն, որի նախագահ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը: Սա նշանակալի քայլ էր ԼՂՀ զինված ուժերի ձևավորման գործընթացի, զարգացման և հետագա ընթացքի տրամաբանության տեսանկյունից, քանի որ ինքնապաշտպանական գործողությունները հետայսու սկսեցին առաջնորդվել կազմակերպական մեկ տրամաբանությամբ:

Խոջալուի ռազմական կրակակետի լռեցման գործողությամբ Ստեփանակերտի վրա թափվող հրետանային կարկուտը չդադարեց: Ջանհասանից մինչև Քիրս ձգվող ադրբեջանական գյուղերը շարունակում էին համալրվել ադրբեջանական թարմ ուժերով: Իսկ Շուշին հակառակորդը վերածել էր տարբեր զինատեսակներով հագեցած հզոր ամրոցի: Օրվա ընթացքում մի քանի անգամ այնտեղից հայտարարվող արկեր էին թափվում ինչպես մայրաքաղաքի, այնպես էլ մոտակա հայկական բնակավայրերի վրա: Գործում էին համարյա բոլոր տեսակի հեռահար զինատեսակները:

1992թ. մարտի 29-ին Շուշի քաղաքից, Ղայբալու, Ջանհասան, Քյոսալար գյուղերից Ստեփանակերտի ուղղությամբ հարձակման անցած ադրբեջանական ուժերը կատաղի մարտերում ջախջախվեցին և հետ շարտվեցին ելման դիրքեր:

1992թ. ապրիլի 29-ին Արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերը ջախջախիչ հակահարվածով հետ շարտեցին Ստեփանակերտի և Քարինտակի վրա զանգվածային հարձակման անցած ադրբեջանական մեծաքանակ զորամիավորումներին:

1992թ. մայիսի 7-ին ադրբեջանական հետևակն ու զրահատեխնիկան, ինչպես նաև Մի-24 մարտական երեք ուղղաթիռներ լայնածավալ հարձակում ձեռնարկեցին Ստեփանակերտի հարավ-արևմտյան պաշտպանական դիրքերի վրա: Միաժամանակ նույն օրվա ընթացքում Շուշի և Ջանհասանի բարձունքներից մայրաքաղաքի վրա արձակվեցին «Գրադ» կայանքի մոտ 200 հրթիռ և մի քանի տասնյակ այլ տիպի արկեր: Արդյունքում զոհվեցին բազմաթիվ խաղաղ բնակիչներ, շատերը վիրավորվեցին: Հրթիռակոծության հետևանքով հրդեհ բռնկվեց երկաթուղային կայարանում, մի շարք բնակելի շենքերում:

Ստեփանակերտ գնդակոծությունից հետո

ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի պատասխան գործողությունների արդյունքում առավոտյան ժամը 10-ին կտրվեց հակառակորդի դիմադրությունը Ջանհասանի և Քյոսալարի բարձունքներում. հակառակորդից գրավվեց մեկ «Գրադ» կայանք, մյուսները ոչնչացվեցին, առգրավվեց մեծ քանակությամբ զինամթերք: Չուզահեռաբար ռազմական գործողություններ էին ընթանում Շոշ գյուղի և Քիրս լեռան ուղղությամբ: Նպատակ ունենալով վերահսկողության տակ առնել Լաչինից Շուշի տանող մայրուղին:

Շուշիի մերձակա կրակակետը ոչնչացնելուց հետո ահեղ մարտեր

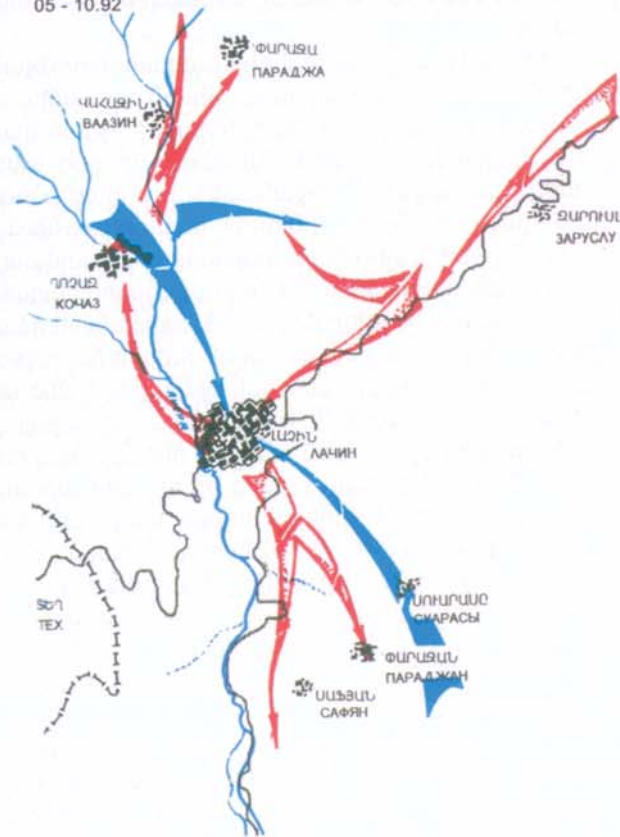
բռնկվեցին բուն քաղաք-ամրոցի համար: Մայիսի 8-ի կեսօրին Շուշիի պաշտպանությունը ճեղքվեց հյուսիսից և արևելքից: Մարտերը տեղափոխվեցին քաղաքի կենտրոն: Այս իրավիճակում աղբրեջանական ռազմական ղեկավարությունը ձեռնամուխ եղավ ռազմաճակատի ողջ գծով լայնածավալ ռազմական գործողությունների՝ նպատակ ունենալով հայկական ուժերի ուշադրությունը շեղել Շուշի-Լաչին գծից: Մայիսի 8-ին աղբրեջանական ուղղաթիռները մտան ԼՂՀ տարածք և գնդակոծության ենթարկեցին Մարտունու շրջանի Ավդուռ, Մյուրիշեն, Նորշեն և Ասկերանի շրջանի Շոշ և Քռասնի գյուղեր: Այս ամենը, սակայն, չխանգարեց, որ ԼՂ պաշտպանական միավորումները հաջողության հասնեն Շուշիի գործողությունում: Մայիսի 9-ին Շուշին ազատագրվեց:

Սակայն այս մասին աղբրեջանական ղեկավարությունը երկար ժամանակ լռում էր՝ ցանկանալով թաքցնել այդ փաստը: Որպես այս ամենի տրամաբանական հետևություն՝ Արցախի պաշտպանական զորամիավորումները ակնկալում էին, որ աղբրեջանական բանակը կանցնի պատասխան լայնածավալ գործողությունների ռազմաճակատի ողջ երկայնքով: Մայիսի 10-ին Մարտունու շրջանում աղբրեջանական զինյալների հենակետ հանդիսացող Կուրուպատկինո գյուղի շրջակա բարձունքներից և Ֆիզուլու շրջանի տարածքից ուժգին հրթիռահրետակոծության ենթարկվեցին Մարտունի քաղաքն ու նրա շրջակայքը: Ընդհանուր առմամբ մի քանի ժամվա ընթացքում նշված տարածքների վրա արձակվեց 44 հրթիռ, իսկ մեկ օր հետո՝ նախօրեին կրած անհաջողություններից զազազած հակառակորդն աննախադեպ ուժեղ զրոհ ձեռնարկեց այս անգամ արդեն Մարտակերտի սահմանամերձ գոտու հայկական բնակավայրերի վրա: Մայիսի 11-ի առավոտյան «Գրադ» կայանքներից ու ծանր թնդանոթներից նախապես ուժգին հրետակոծելով շրջանի Չայլու, Մարաղա, Կարմիրավան գյուղերը և Մարտակերտ քաղաքը՝ Աղբրեջանի զինուժը զրահատեխնիկայով և մեծաքանակ հետևակով Աղդամից առաջ ընթացավ դեպի Մարաղա գյուղի պաշտպանական դիրքերը:

Պատերազմի բոցերը ներառող շրջանակը օրըստօրե ավելի էր ծավալվում: Սահմանամերձ տարածքներում ծավալված պաշտպանական մարտերին զուգահեռ՝ դարաբաղյան ուժերին հաջողվեց հարվածներով ջլատել, ապա՝ չեզոքացնել հակառակորդի դիմադրությունը Շուշի - Լաչին հատվածում: Մայիսի սկզբին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի ստորաբաժանումներին հաջողվեց ագերիներին դուրս մղել ռազմական հենակետերի վերածված Իսաբուլաղ, Ջարիսլու, Լիսագոր գյուղերից, ապա զարգացնել առաջխաղացումը: Մայիսի 17-ին՝ աղբրեջանական ՕՍՕՆ-ի կողմից Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը հայաթափելուց ու-

ղիղ մեկ տարի անց, ազատագրվեցին Ծաղկաձոր, Կանաչ Թալա, Մեծ Շեն, Եղծահող բնակավայրերը, դրանով իսկ լիակատար և վերջնական հսկողություն հաստատվեց ամբողջ Շուշիի շրջանի վրա: Մայիսի 18-ին ԼՂՀ ինքնապաշտպանական միավորումները մտան Լաչին (Քաշաթաղ): Դա առանցքային հաղթանակ էր, քանի որ բացվեց Հայաստանի հետ կապի կյանքի ճանապարհը:

ԼԱՉԻՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱՎԿԻՑ ԹԵՆԱՄԱԿԱՆ ՀԵՆԱԿԵՏԵՐԻ ՎԵՐԱՅՄԱՆ ՈԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 ОПЕРАЦИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ ВРАЖЕСКИХ ОПОРНЫХ ПУНКТОВ ЛАЧИНА И ПРИЛЕГАЮЩИХ РАЙОНОВ
 05 - 10.92

Լաչինի ազատագրման գործողությունը

Մայիսի 20-ի առավոտյան աղբբեջանական Շաֆագ և Թողան ռազմականայաններից ուժգին զնդակոծության ենթարկվեցին հայկական Ղարաչինար գյուղը և Շահունյան շրջկենտրոնը:

Նույն օրը Ֆիզուլիի շրջանի Դիլաղարդա գյուղի տարածքից հրթիռակոծվեց ճարտար գյուղը: «Գրադ» կայանքից և ծանր թնդանոթներից գյուղի վրա արձակվեց 35 հրթիռ և արկ: Ընտրելով մարտավարության նման տարբերակ՝ աղբբեջանական կողմը ձգտում էր դրանով իսկ, թեկուզ արհեստականորեն, պահպանել լարվածությունը տարածաշրջանում՝ միաժամանակ նպատակ ունենալով ավերածությունների միջոցով հոգեբանական գրոհի ենթարկել և ընկճել Արցախի սահմանամերձ գյուղերի բնակչությանը:

Մայիսի վերջերին և հունիսի սկզբներին հակամարտության գոտում լարվածությունը համեմատաբար նվազեց: Միայն առանձին հատվածներում ընդմիջումներով գրանցվում էին հրետակոծության դեպքեր, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր նրանով, որ այդ ժամանակահատվածում Բաքվի կառավարող շրջանակների և ընդդիմության ուշադրությունը բևեռված էր հունիսի 7-ին հանրապետությունում կայանալիք նախագահական ընտրությունների նախապատրաստմանը:

Չնայած լայնածավալ ռազմական գործողությունների բացակայությանը, այնուամենայնիվ, ամառվա սկզբներին ԼՂՀ սահմանամերձ գոտու երկարությամբ, ըստ ԼՂ ինքնապաշտպանության ուժերի հետախուզության տվյալների, նկատվում էին աղբբեջանական զինյալների մեծ տեղաշարժեր: Ղուբաթլուի, Ջաբրայիլի, Աղդամի, Թարթառի և Գերամբոյի շրջաններում կուտակվում էին աղբբեջանական բանակի մեծաքանակ ուժեր:

1992թ. հունիսի 7-ի գիշերը, այն բանից հետո, երբ արդեն հայտնի դարձավ որ ԱժԵ-ի ղեկավար Ա.Էլչիրեյը հաղթանակել է Աղբբեջանի նախագահական ընտրություններում, ուժեղ հրթիռահրետակոծության ենթարկվեց Մարտակերտ քաղաքը: Աղդամի շրջանի տարածքից «Գրադ» կայանքներից և ծանր հրետանուց շրջկենտրոնի վրա արձակվեց 100-ից ավել հրթիռ: Նույն օրը հրասայլերից, տարբեր տրամաչափի թնդանոթներից և այլ զինտեխնիկայից ռմբակոծվեցին Ասկերանի և Չադրու-թի շրջանի մի շարք բնակավայրեր:

Հունիսի 12-ին ռազմական գծի հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան ուղղություններով ազերական զորամիավորումները անցան լայնածավալ հարձակման: Շուրջ 120 կմ երկարությամբ մարտական թատերաբեմի վերածված ռազմաճակատային հատված նետվեց ռազմական ողջ ներուժը, այդ թվում՝ Գյանջայում տեղակայված նախկին ԽՍՀՄ 4-րդ բանակի ուժերը՝ մոտ 150 տանկ և տասնյակ հազարավոր հետևակ:

Չեռնարկված հանկարծակի և լայնածավալ հարձակման հետևան-

քով ԼՂ-ում ստեղծվեց ծանր կացություն: Իրավիճակը ծանր էր հատկապես Ասկերանի ուղղությամբ. զավթելով Նախիջևանի գյուղը, Փրծամալը և Աղբուլաղը՝ հակառակորդն ընդհուպ մոտեցավ Ասկերան շրջկենտրոնի մատույցներին: Նույն վիճակն էր նաև Կիչան-Սրխավենդ հատվածում: Մարտակերտի շրջանում իրավիճակը նույնպես ծանր էր:

Հունիսի երկրորդ կեսին մարտերը շարունակվեցին Մարտակերտի հյուսիս-արևելյան հատվածում: Աղբբեջանական ուժերը, ունենալով տեխնիկայի և կենդանի ուժի մեծ առավելություն, հիմնահատակ ավերեցին Շահունյանի ողջ շրջանը, ապա Մարտակերտի դաշտային մասը՝ իր խոշոր բնակավայրերով: Մարտակերտ քաղաքը հայտնվեց հրետակոծության կիզակետում: Աննախադեպ հարձակման արդյունքում բռնագաղթի ճանապարհը բռնեց առնվազն 40 հազար բնակիչ: Ստեղծված իրավիճակում ԼՂՀ ղեկավարությունը ԼՂՀ-ում հայտարարեց արտակարգ իրավիճակ և մասնակի զորահավաք:

Ծանր էր վիճակը նաև ռազմաճակատի արևելյան և հարավ-արևելյան հատվածներում: Հունիսի 28-ի լուսադեմին Աղբբեջանի ազգային բանակը հետևակի գրոհից առաջ հրետանային նախապատրաստության դիմեց Ասկերանի, Մարտունու շրջանի ճարտար, Մաճկալաշեն գյուղերի, Կարմիր Շուկա ավանի և Չադրութի շրջանի Տող, Ցոր ու Սարիշեն գյուղերի ուղղությամբ: Իրավիճակը հուսադրող չէր: Հայկական միավորումները անհավասար մարտերի արդյունքում նահանջեցին, սակայն նույն օրը երեկոյան ԼՂ ինքնապաշտպանական ուժերը, բացառությամբ Ցոր գյուղի, վերագրավեցին բոլոր զիջած դիրքերը: Մարտական գործողությունների ընթացքում հակառակորդը կրեց կենդանի ուժի և ռազմական տեխնիկայի մեծ կորուստներ: Սպանվեց հակառակորդի առնվազն 300 զինվոր: Գերի վերցվեցին 4-ը, որոնցից մեկը՝ ազգությամբ չեչեն: Ոչնչացվեց 9 հրասայլ, 7 միավոր այլ ռազմական տեխնիկա:

1992թ. հուլիսի 4-ին երեք ուղղություններով՝ Լենինավանի, Կարմիրավանի և Փափրավենդի կողմից հարձակման անցած աղբբեջանական հսկայական ուժերի (նաև մեծաթիվ վարձկաններ ԱՊՀ-ից և Թուրքիայից, 70 հրասայլ և այլ զինտեխնիկա) ճնշման ներքո հայկական ուժերը կեսգիշերին մոտ թողեցին ԼՂՀ Մարտակերտ քաղաքը: Մարտական գործողությունների ողջ ընթացքում Մարտակերտը զնդակոծվում էր ՍՈՒ-25 ինքնաթիռից: Արդիական տեխնիկայով և խորհրդային զինապահեստների ռազմամթերքով զինված աղբբեջանական զորամիավորումները բնաջնջում էին այն ամենն ինչ հայտնվում էր իրենց ճանապարհին: Ոչնչացվեցին տասնյակ բնակավայրեր, սպանվեցին հարյուրավոր խաղաղ բնակիչներ, հազարավորները հայտնվեցին բնաջնջման սպառնալիքի տակ:

Հետագա օրերին թշնամին գրավեց նաև Թարթառի ողջ ծախափնյա մասը: Իրավիճակը ծանր էր, և հայկական ինքնապաշտպանական զորամիավորումները նահանջեցին՝ դիրքավորվելով ներքին Յոռաթաղ գյուղի մոտ:

Այսօրինակ հանգամանքները ստիպեցին, որ հայկական ինքնապաշտպանական զորամիավորումները անցնեն առավել կտրուկ պաշտպանական գործողությունների: Հակառակորդն ամեն կերպ ուժերի գերակշռությամբ ցանկանում էր զարգացնել իր առաջխաղացումը նաև դեպի Չլդրան:

Հուլիսի կեսերին կանգնեցնելով ադրբեջանական զորամիավորումների առաջխաղացումը՝ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական զորամիավորումների հրամանատարությունը գործողության մեջ դրեց օպերատիվ-ռազմավարական հակահարձակման պլանը, որը սկսեց քայլ առ քայլ իրագործվել:

Կանգնեցնելով հակառակորդի առաջխաղացումը և իրենց ձեռքում պահելով Չլդրան գյուղը, ինչպես նաև մարտագծում նախաձեռնությունը վերցնելով իրենց ձեռքը՝ դարաբաղյան ուժերի ուշադրությունը շարունակում էր մնալ երկրի հյուսիսում առկա վիճակը: Դրմբոն-Չլդրան մարտերից հետո ԼՂՀ ինքնապաշտպանական միավորումները անցան կազմակերպված հակագրոհի: Հակառակորդը դիմեց փախուստի: Հուլիսի 11-ին ազատագրվեցին Մեհմանա, Կուսապատ, Գյուլաթաղ, Ջանյաթափ և Մոխրաթաղ գյուղերը:

4 օր անց ինքնապաշտպանական զորամիավորումների վերահսկողության ներքո անցավ Սարսանգի հիդրոհանգույցը: Հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ զարգացնելով առաջխաղացումը՝ արցախյան ուժերը հուլիսի 19-ին մտան Հաթերք, ապա ազատագրեցին Ջարդախաչ, Իմերեթ Քերվանդ, Չափար գյուղերը: Ադրբեջանական զորքը նահանջում էր՝ թողնելով իր վիրավորներին ու մեծաքանակ զենք-զինամթերք:

Անհաջողությունից հետո հակառակորդը դիմեց իր կողմից արդեն բազում անգամ կիրառված քայլերի: Հուլիսի 31-ին օդուժը սկսեց ռմբակոծել Ստեփանակերտի հարավ-արևմտյան շրջանները: Հրետանային աննախադեպ գնդակոծության հետևանքով սպանվեց և վիրավորվեց 106 խաղաղ բնակիչ, ավերվեցին տասնյակ բնակելի շենքեր: Նույնը կրկնվեց օգոստոսի 5-ին. արդեն ՍՈՒ-25-ից ռմբակոծվեցին Ասկերանի շրջանի Դահրազ գյուղը և շրջակա տարածքները:

Օգոստոսի 10-ին դրությունը բարդացավ ադրբեջանա-դարաբաղյան ռազմաճակատի հարավ-արևելյան և հարավային հատվածներում: Ֆիզուլու, Ջաբրայիլի, Ջանգելանի և Դուբաթուրի շրջաններում տեղակայված թշնամական հենակետերից գնդակոծվեցին Հադրութի սահմանա-

մերձ գյուղերն ու Կարմիր Շուկայի ծորակի բնակավայրերը: Միայն Կարմիր Շուկայի վրա արձակվեց 50-ից ավելի արկ:

Հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան հատվածներում չկարողանալով զարգացնել իր հաջողությունները, կրելով ռազմական տեխնիկայի և կենդանի ուժի զգալի կորուստներ՝ Ադրբեջանի ռազմական գերատեսչությունն ուժերը փորձարկեց՝ այս անգամ գրոհելով Քելբաջարից: Միաժամանակ մարտերը շարունակվեցին նաև Մարտակերտի հատվածում, որտեղ անհավասար ուժային հարաբերակցության պարագայում հակառակորդին հաջողվեց գրավել Գետավան, Չափար, Ջարդախաչ, Հաթերք գյուղերը: Օգոստոսի 20-ին մարտերը շարունակվեցին Մարտակերտում:

Չնայած Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունը հայտարարում էր, թե չեն ռմբահարվում քաղաքացիական օբյեկտներ, սակայն մեկ շաբաթվա մեջ Ստեփանակերտի վրա նետվեց ավելի քան 20 տռուբ: Օգոստոսի 18-ին, 22-ին և 23-ին մայրաքաղաքի օդային ռմբակոծության հետևանքով զոհվեց 40 և վիրավորվեց 200-ից ավելի խաղաղ բնակիչ, որոնց գերակշիռ մասը կանայք, ծերեր ու երեխաներ էին:

1992թ. հունիսի 13-ից ԼՂՀ հակաօդային ուժերը Ասկերանի, Հաթերքի, Չլդրանի և Ստեփանակերտի օդային տարածքներում ոչնչացրին ադրբեջանական ռազմական օդուժի 6 ռմբակոծիչ և 5 մարտական ուղղաթիռ: Հակառակորդը Արցախում կորցրեց 2000-ից ավելի զինյալ, շուրջ 70 հրասայլ, 50-ից ավել զրահատեխնիկա, «Գրադ» կայանքներ, հրետանի:

Այս ամենով հանդերձ, սակայն, ադրբեջանցիները վերսկսեցին ռազմական գործողությունները: Ողջ ամառվա ընթացքում հակամարտության ամենաթեժ կետը մնում էր Մարտակերտը:

Սեպտեմբերի 4-ի առավոտյան Ադրբեջանի ազգային բանակի զինյալները Աղդամի շրջանի Աբդալ և Գյուլափիլի գյուղերից շարժվեցին Մարտունու շրջանի սահմանամերձ Ավդուռ, Հացի և Նորշեն գյուղերի պաշտպանական դիրքերի ուղղությամբ՝ հրասայլերից ու հրանոթներից հրետակոծելով դրանք: Ժամը 13-ի դրությամբ Ավդալ և Գյուլափիլի գյուղերը, ինչպես նաև շրջակա կարևոր ռազմավարական նշանակության դիրքերը ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի վերահսկողության ներքո էին: Ադրբեջանցիները մարտադաշտում թողեցին 50-ից ավել զինվոր, հայկական կողմը ունեցավ 7 վիրավոր: Այս ռազմական հենակետերի ոչնչացումը կարևոր էր նրանով, որ հանրապետության տարածքի մեջ սեպի պես խրված Աբդալ և Գյուլափիլի գյուղերի մերձակայքում տեղադրված «Գրադ» կայանքներից հրթիռակոծվող Ստեփանակերտը ազատվեց ամենօրյա հերթական վտանգից: Համեմատաբար բարելավ-

վեց արևելյան սահմանագծի երկարությամբ ձգվող զորքերի դիրքային պաշտպանվածության վիճակը:

**ՆԱՐԱՆՁԻ ԵՎ ՀԱՎԱՅԱՐՉՍԿՈՂԱԿԱՆ ՈԱՉՍԱԳՈՐ-
ԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԻ ԾԱԿԱՏՈՒՄ
ՕՏՍՏՄՊԱՏԵԼՆԻԵ Ի ԿՈՆՏՐԱՍՏՊԱՏԵԼՆԻԵ
ԴԵՅՏՎԻԵ ՆԱ ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԿՈՄ ՓՐՈՆՏԵ
29.06.92 - 27.06.93**

Մարտակերտի և նրա օջակա բնակավայրերի ռազմական գործողությունները 29.06.92-27.06.93

1992թ. սեպտեմբերին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը հակառակորդի գերազանցող ուժերի դեմ պաշտպանական մարտեր էին մղում ավելի քան 400 կմ ռազմաճակատի բոլոր տեղամասերում: Մասնակի հարձակողական և համարձակ հետախուզական մարտական գործողությունների արդյունքում Հաղրութի, Մարտունու, Ասկերանի պաշտպանական շրջաններում զգալիորեն բարելավվեց օպերատիվ դրությունը, կայունացավ պաշտպանությունը: Միաժամանակ նվազեց հակառակորդի կողմից հեռահար կրակով ԼՂՀ քաղաքներն ու գյուղերը հարվածելու հնարավորությունը:

Սեպտեմբերի կեսերին և հոկտեմբերի սկզբին ադրբեջանական հրամանատարությունը ռազմաճակատ նետեց միանգամայն նոր զորամիավորումներ՝ փորձ անելով վերահսկողության տակ վերցնել Լաչինի մի-

ջանքը: Միաժամանակ Ղարաբաղյան ինքնապաշտպանական զորքերի ուշադրությունը շեղելու համար հակառակորդը հարձակում ձեռնարկեց Մարտակերտի և Մարտունու ուղղություններով՝ ռմբահարելով ինքնապաշտպանական զորամիավորումների պաշտպանական դիրքերը: Հյուսիսից՝ Քելբաջարից և հարավից՝ Ղուբաթլուից Ղարաբաղյան ուժերը սկսեցին միջանցքի պաշտպանական միջոցառումները: Սեպտեմբերի 18-ին Ղուբաթլուի ռազմական հենակետից «Գրադ» կայանքով հրթիռակոծության ենթարկվեցին Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը: Նույնը կրկնվեց երկու օր հետո. այս անգամ արդեն կրակի տակ առնվեց Լաչինի և Ջաբուխի շրջակայքը, որից հետո Լաչինի շրջանի հյուսիս-արևմտյան տարածքները հսկող հայկական ինքնապաշտպանական միավորումների և ադրբեջանական մեծաքանակ զորքի միջև ծավալվեցին մարտեր:

Մյուս կողմից իրավիճակը բարվոք չէր նաև Չլդրան - Վաղուխա ռազմագծում: Ադրբեջանական բանակի զինյալները մեծ կորուստների գնով կարողացան սեպտեմբերի 26-ին գրավել Չլդրանը և առաջանալ Վանք - Առաջածոր - Կիչան - Ղազանչի ուղղություններով: Ռազմաճակատում արյունալի մարտերը հաջորդում էին իրար:

Ոգևորված Մարտակերտի ուղղությամբ ձեռք բերված հաջողություններից՝ Ադրբեջանի ազգային բանակը փորձում էր ճեղքել մեր զորքերի պաշտպանությունը Կիչան գյուղի մոտ: Գործում էին զինտեխնիկայի բոլոր տեսակները: Այդ ժամանակահատվածում Կիչան - Չլդրան գիծը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ: Հայկական ուժերն այն վերագրավելով, սակայն, բավարար ուժեր չունենալու պատճառով նորից նահանջում էին:

1992թ. հոկտեմբերի 2-ին լիովին ծախողվեց հյուսիս-արևելքից ԼՂՀ Մարտունի քաղաքի վրա ձեռնարկված ադրբեջանական լայնածավալ հարձակումը: Վճռական հակազորուհի հայկական ուժերը թշնամուն հետ շարտեցին ելման դիրքերից և ազատագրեցին 2 տարի առաջ Ադրբեջանի կողմից գավթված զգալի տարածքներ:

Հոկտեմբերին ռազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմ դարձավ Լաչինի միջանցքը: Ամեն օր Լաչինը գնդակոծվում էր, մասնավորաբար Ղուբաթլուից այն ենթարկվում էր «Գրադ» կայանքից ռմբակոծման: Հոկտեմբերի 4-ին, երկօրյա արյունահեղ մարտերի ընթացքում, չնայած երկուստեք ծանր կորուստներին, լիովին ծախողվեց հյուսիսից հասցված զանգվածային հարվածի օգնությամբ Լաչինի միջանցքը գրավելու ադրբեջանցիների փորձը:

Որոշակի հաջողություններ այս շրջանում արձանագրվեցին հյուսիսային ճակատում: ԼՂՀ պաշտպանության բանակի ստորաբաժանումներ

ըը նոյեմբերի 4-ի երեկոյան Առաջածոր և Չլդրան գյուղերի միջև ընկած հատվածում, ետ մղելով հակառակորդի առաջխաղացումը, գրավեցին 2 կարևոր բարձունք:

1992թ. նոյեմբերի առաջին կեսին կրկին ահագնացան մարտական գործողությունները Մարտակերտի շրջանում: Այս անգամ արդեն ռազմական գործողության նախաձեռնողը ղարաբաղյան կողմն էր: 1992թ. նոյեմբերի 10-ին Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը Մարտակերտի ռազմաճակատում սկսեցին վեցօրյա (նոյեմբերի 10-15-ը) հարձակողական գործողություն, որի ընթացքում ազատագրվեցին թշնամու հունիս-հուլիսյան մեծ հարձակման ընթացքում գրավված Վաղուհաս, Յարությունագոմեր, Կճողուտ բնակավայրերը՝ ընդհուպ մոտենալով Չլդրանի արևմտյան մատույցներին: Նոյեմբերի 13-ին հակառակորդին մեծ կորուստների գնով հաջողվեց կասեցնել ԼՂՀ պաշտպանական զորամիավորումների առաջխաղացումը: Նոյեմբերի 15-ին ազատագրվեց կարևորագույն հանգուցային կետ Չլդրան գյուղը՝ ստիպելով հակառակորդին նահանջել դեպի Դրմբոն: Մարտական գործողությունների ընթացքում հայկական ուժերը հակառակորդից առզրավեցին մեկ հրասայլ, 2-ը ոչնչացրին: Օրվա վերջին ԼՂՀ ստորաբաժանումները ընդհուպ մոտեցան Թարթառ - Մարտակերտ - Քելբաջար մայրուղուն:

Թիկունքից ռազմաճակատ մետելով մեծաթիվ կենդանի ուժ և զինտեխնիկա՝ ադրբեջանական զորքերի հրամանատարությունը փորձեց վերստին տիրանալ ձեռքից բաց թողնված նախաձեռնությանը և Մարտակերտի շրջանի ռազմաճակատային գոտու ողջ երկարությամբ ձեռնարկեց լայնածավալ հակահարձակողական գործողություններ: Նոյեմբերի 17-ին հարվածի հիմնական ուղղությունը Վաղուհասի ճակատն էր: Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս ադրբեջանական կողմը, անտեսելով մարդկային ուժի և զինտեխնիկայի կորուստը, փորձում էր ճեղքել հայկական դիրքերը, սակայն՝ ապարդյուն:

Նոյեմբերի 29-ին Լաչինի միջանցքի հյուսիսային ճակատում ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը վճռական հարձակումով գրավեցին 4 գյուղ՝ Յայի Բազար, Լուլիղուզ, Ղոզլու և Ղարաջանլի, որով զգալիորեն ամրապնդվեց Արցախի «Կյանքի ճանապարհ»-ի ռազմական անվտանգությունը:

Ըստ Բաքվի աղբյուրների, 1992թ. 8 ամիսների ընթացքում ղարաբաղյան ճակատում իրենց մահկանացուն կնքեցին մոտ 5000 ադրբեջանցի զինվորներ, վիրավորվեցին ավելի քան 18000-ը, որոնցից շուրջ 2000-ը բուժվեց Աղղամի հոսպիտալում: Այդ ընթացքում ընդհանուր առմամբ ադրբեջանական զինված ուժերի 20000 զինվոր դասալիք էր դարձել:

ԼՂՀ ՊԲ տրամադրության տակ եղած տվյալներով, այդ ժամանակահատվածում Ադրբեջանի բանակը ղարաբաղյան պատերազմում կորցրեց 115 հրասայլ, ոչնչացվեց թշնամու 10-ից ավել ինքնաթիռ և ուղղաթիռ:

1992թ. վերջին ռազմաճակատի ամբողջ երկարությամբ նկատվեց մարտական գործողությունների ակտիվության անկում:

1993թ. հունվարի սկզբներին ադրբեջանական բանակի հեռահար հրետանին սկսեց ԼՂՀ մի շարք բնակավայրերի հրետակոծությունը: Յունվարի 15-ին ադրբեջանական զորամիավորումները հարձակման անցան հյուսիսային ռազմաճակատում՝ Չլդրան-Սրիսավենդ ռազմագոտու ուղղությամբ: Կատաղի մարտեր ծավալվեցին Լաչինի միջանցքի հարավային մատույցների շրջանում: Սակայն ինչպես այստեղ, այնպես էլ մյուս ճակատներում Ադրբեջանի զինված ուժերին չհաջողվեց շոշափելի հարված հասցնել ղարաբաղյան դիրքերին:

1993թ. փետրվարի սկզբներին մարտական գործողություններ ծավալվեցին հյուսիսային ռազմաճակատում: Մարտակերտի շրջանի բռնազավթված տարածքները ազատագրելու նպատակով, ըստ ԼՂՀ ՊԲ հրամանատարության օպերատիվ պլանի, հարձակումը պետք է իրականացվեր Վաղուհաս - Ջազիկ - Թալիշ, Չլդրան - Դրմբոն - Կուսապատ - Մարտակերտ և Սրիսավենդ - Բաշ Գյոնեփայա - Մանիքլու - Ջանյաթաղ - Մարտակերտ ուղղություններով:

Յայկական ինքնապաշտպանական միավորումների գործողությունները սկսվեցին փետրվարի 5-ին, և մի քանի օրվա մեջ կոտրելով թշնամու դիմադրությունը՝ ղարաբաղյան ուժերն ազատագրեցին Կիչան, Չլդրան գյուղերը և դուրս եկան Մարտակերտ - Քելբաջար մայրուղու Դրմբոնի հատված: Փետրվարի երկրորդ կեսին ղարաբաղյան ուժերին հաջողվեց ազատագրել Դրմբոն, Վաղուհաս, Չափար, Ջարդախաչ, Յաթերք գյուղերը և ամբողջությամբ վերահսկողության տակ առնել Մարտակերտ - Քելբաջար մայրուղին: Յերթական անգամ հզոր մարտեր սկսվեցին Սարսանգի հիդրոհանգույցի ազատագրման համար: Ադրբեջանական զորամիավորումները, հասկանալով հիդրոհանգույցի կարևորությունը, մեծ քանակով զինտեխնիկա և զորք կուտակեցին՝ ապահովելու նրա անվտանգությունը, սակայն չկարողանալով այն պահել՝ պայթեցրին հիդրոհանգույց տանող բոլոր ճանապարհները:

Մինչև մարտ ազատագրվեցին Մեծ Շեն, Մաղավուզ, Մոխրաթաղ, Յակոբ Կամարի և այլ բնակավայրեր: Միաժամանակ այս նույն ժամանակահատվածում սրվեց իրավիճակը հյուսիս-արևմտյան ռազմաճակատում: Քելբաջարի կողմից ադրբեջանական զորամիավորումները փորձեցին հարվածել Մարտակերտի հայկական դիրքերին: Ի հակադ-

ՋԵՐՐԱԻԼԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՀԵՆԱԿԵՏԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՈԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 ОПЕРАЦИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ ВОЕННЫХ БАЗ В ДЖЕБРАИЛЕ И ПРИЛЕГАЮЩИХ РАЙОНАХ

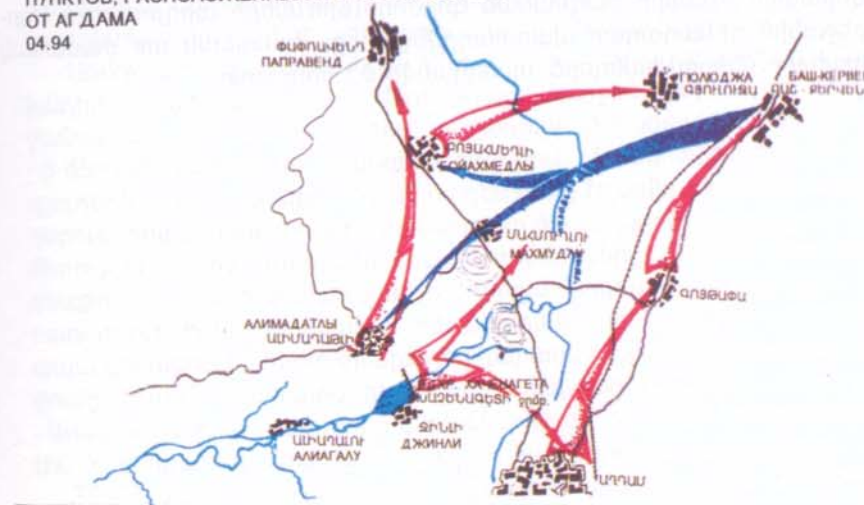
Ջարայիլի և հարակից ռազմական հենակետերի վերացման գործողությունը

1993թ. դեկտեմբերի 18-ին ադրբեջանական 60000 թվաքանակով բանակն աֆղան մոջահեդների (1500) և այլ վարձկանների օգնությամբ լայնածավալ հարձակման անցավ Արցախյան ռազմաճակատի ողջ երկայնքով: Երկուսուկես ամսվա դաժան մարտերում (մինչև 1994թ. մարտի սկիզբը) հայկական կողմը ջախջախիչ հակահարվածով թշնամուն ընդհանուր առմամբ հետ շարտեց ելման դիրքեր:

1994թ. սկզբներին մարտեր էին ընթանում Արաքսից մինչև Օմարի լեռնանցք ուղեգծով: 1994թ. հունվարի 7-ին եռօրյա արյունահեղ մարտերից հետո, տալով կենդանի ուժի և զրահատեխնիկայի մեծ կորուստներ, ադրբեջանական զորքերին ու նրանց շարքերում կռվող մեծաքանակ աֆղան մոջահեդներին հաջողվեց հետ գրավել արցախյան ռազմաճակատի ծայր հարավում գտնվող և ռազմավարական մեծ կարևորություն ունեցող Հորադիզ կայարանը: Չնայած զենքի և զորաքանակի մեծ առավելությանը՝ ադրբեջանական զորամիավորումներին չհաջողվեց էական հաջողություններ արձանագրել: Ռազմաճակատային գիծը կազմում էր առնվազն 180կմ, որը ենթադրում էր ԼՂՀ ՊԲ-ի ուժերի լարում, ինչը և պատվով իրականացվեց:

Ի պատասխան ադրբեջանական զորհների՝ ԼՂՀ ՊԲ-ն անցավ հակահարձակման և ոչնչացրեց Կոզան, Աշաղի Աբդուռահմանլու և մի շարք այլ բնակավայրերի կրակակետերը: Անտեսելով այս իրողությունները՝ ադրբեջանական ղեկավարությունը մարտի դաշտ էր բերում նոր երիտասարդ զինվորական կազմ՝ ի մասնավորի ռազմական թատերաբեմը տեղափոխելով Սահալախլի Քենգերլի - Մարտակերտ - Լևոնարխ - Մատաղիս - Օմար:

ԱՂԱՄԻՑ ՀՅՈՒՄԻ ԱՐԵՎԵԼԲ ՏԵՂԱԿԱՅՎԱԾ ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ՀԵՆԱԿԵՏԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՈԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 ОПЕРАЦИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ ВРАЖЕСКИХ ОПОРНЫХ ПУНКТОВ, РАСПОЛОЖЕННЫХ К СЕВЕРО-ВОСТОКУ ОТ АГ ДАМА
 04.94

Աղամի հարակից կրակակետերի լուծման գործողությունների հարեգ

Ռազմական գործողությունների տեսանկյունից առավել ծանր հատվածը Օմար լեռնանցքի շրջանում էր: Հունվարի վերջին իրավիճակն այստեղ շեշտակի սրվեց: Ադրբեջանական զինուժին հաջողվեց Քելբաչարի ուղղությամբ զարգացնել իր հարձակողական գործողությունը և դուրս գալ Քելբաչարը Գյանջային կապող խճուղու խաչմերուկ: Հունվարի 24-ին խաչմերուկի մոտ ադրբեջանական զորքերի առաջխաղացումը կասեցվեց:

Փետրվարի սկզբներին հայկական ուժերը վերագրավեցին Օմարի

ԽՈՋԱԼՈՒԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ. ՄԻՖ, ԹԵ՞ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ...

լեռնանցքի՝ հակառակորդի ռազմական դիրքերը: Քելբաջարի հյուսիսային հատվածն այլևս անվտանգ էր, իսկ հակառակորդի գործողությունը լիովին ձախողվեց:

1994թ. ապրիլի 9-ին սկսվեց արցախյան պատերազմում ԼՂՀ Պաշտպանության բանակի հարձակողական վերջին՝ Արեգասարի երկօրյա գործողությունը, որի ընթացքում հայկական ուժերը փայլուն զորաշարժով թշնամուց գրեթե լիովին ազատագրեցին Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արևելյան մասը՝ Մատաղիս-Չայլու-Թալիշ հատվածը:

Այս պայմաններում Ադրբեջանը ստիպված էր ընդունել ՌԴ-ի կողմից առաջարկվող զինադադարի պայմանները: 1994թ. մայիսի 12-ին ստորագրվեց հրադադարի համաձայնագիրը: Փաստականորեն արցախյան զորամիավորումների ռազմական գործողությունների արդյունքում Ադրբեջանին զինադադար պարտադրվեց, որը, ժամանակ առ ժամանակ խախտումներով հանդերձ, պահպանվում է մինչ օրս:

Բնակչության դեմ չէ, որ Արցախի ազատամարտիկները պայքարում էին: Թե՛ Խոջալուի, թե՛ Քարվաճառի, թե՛ Շուշի քաղաքի, թե՛ հարավային շրջանների ազատագրական մարտերը սկսելուց առաջ ԼՂՀ պաշտպանության բանակը նախապես տեղեկացնում էր բնակչությանը՝ ազատ թողնված միջանցքի մասին, որտեղով նրանք կարող էին անվտանգ թողնել ռազմական գործողությունների դաշտը: Պետք է նկատել, որ այդ բնակչությունը չէր կարելի որակել որպես «խաղաղ բնակչություն», քանի որ 88-ից ի վեր մարզի ու հարակից շրջանների ադրբեջանցիները զանգվածաբար մասնակցում էին բռնության ակտերին ու շրջափակմանը, հայերի առևանգումներին ու սպանություններին:

1992թ. առաջին ամիսներին ԼՂՀ-ի համար օրակարգային առաջին խնդիրը հանրապետության՝ խորհրդային վերջին տարիներին ադրբեջանաբնակ դարձած գյուղերում տեղակայված ռազմական հենակետերի ճնշման խնդիրն էր: Դրանցից օրն ի բուն գնդակոծվում էին շրջակա գյուղերն ու քաղաքները: Փորձն արդեն ցույց էր տվել, որ բոլոր այն տեղերում, որտեղ խորհրդային բանակը չէր մասնակցում ռազմական գործողություններին, ադրբեջանական զինվորները լուրջ բախումների դեպքում ուղղակի փախուստի էին դիմում: Կրկժամի, Մալիբեյլիի, Ղարաղալուի հրետակոծման և ռմբահարման հենակետերի լռեցումից, ապա վերացումից հետո օրախնդիր դարձավ Խոջալուի հենակետի լռեցումը: Ինչու՞, որովհետև Խոջալուից ամիսներ շարունակ «Գրադ» և «Ալազան» տիպի հրթիռային կայաններից օր ու գիշեր հրետակոծվում էին մայրաքաղաք Ստեփանակերտը և հարակից բնակավայրերը:

30-40-ական թվականներին Խոջալուն առավելապես հայկական բնակչություն ունեցող գյուղ էր: Բաքուն նպատակաուղղված քաղաքականություն էր վարում Ստեփանակերտ - Աղզամ մայրուղու վրա գտնվող այդ բնակավայրի ադրբեջանականացման ուղղությամբ: 88-ին գյուղն արդեն առավելապես ադրբեջանցիներով էր բնակեցված: Եվ հենց այստեղ 88-ին իրագործվեց առաջին էթնիկական գաղթը: 1991թ. Խոջալուին տրվել էր հանրապետական ենթակայության քաղաքի կարգավիճակ, չնայած փաստացի այն մնում էր գյուղ: Այդտեղ էին տեղավորել Միջին Ասիայից եկած մեսխեթցի թուրք փախստականների մի մասին: Խոջալուի ռազմական հենակետին տրվում էր հատուկ նշանակություն, քանի որ այդտեղից Ստեփանակերտը հասանելի էր հրետակոծության համար: Հրետակոծելով շրջակա խաղաղ գյուղերն ու մայրաքա-

ղաք Ստեփանակերտը՝ ադրբեջանական ժողճակատայինները վստահ էին, որ պատերազմում բարոյական և մարդասիրական սկզբունքներով առաջնորդվող հայերը նույն ձևով չեն վարվի ադրբեջանական այն բնակավայրերի հետ, որտեղից նրանք կրակ էին թափում հայերի վրա: Խոջալուն այդ բնակավայրերից մեկն էր:

1992թ. փետրվարի 15-ին ԼՂ ինքնապաշտպանական ջոկատները, հարմար դիրքեր գրավելով Խոջալուի արևմտյան ցածրադիր բլրաշարի երկարությամբ, մունետիկների միջոցով ադրբեջանական զորամիավորումներից պահանջեցին առանց մարտի անվտանգ միջանցքով թողնել երկրամասի տարածքը, հանգրվանել Աղղամի տարածքում: Խաղաղ բնակչությանը ժամանակ և հնարավորություն տրվեց ոչ միայն խորհելու, այլև առաջին անհրաժեշտության ունեցվածքը տեղափոխելու համար: Նշենք, որ Խոջալուն ուղղաթիռային կապ ուներ Աղղամի հետ, որտեղից ուղղաթիռը Խոջալու կարող էր հասնել 10-15 րոպեի ընթացքում: Դեռևս խորհրդային տարիներին ագրեսիվ ազգայնականության «ավանդույթներով» հայտնի Աղղամն այդ ժամանակ գտնվում էր Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ուժերի և բանտերից պատերազմական գործողություններին մասնակցելու նպատակով բաց թողնված հանցագործների վերահսկողության ներքո⁴⁸, որոնք արդեն խմբավորումներ էին կազմել և սպասում էին հրահանգի՝ հարձակվելու հարակից հայկական գյուղերի վրա: Ադրբեջանցի բժիշկ Քյամալ Ալին, 1992թ. փետրվարին լինելով Աղղամում, նշում է. «Պատերազմը լավ տեղ է հանցագործների համար: Պատերազմում կարելի է ամեն բան անել: Կարելի է սպանել: Կրթված մարդը պատերազմ չի գնա, իսկ հանցագործը կգնա: Այդ ժամանակ մեր (ադրբեջանական) բանակը ղեկավարում էին հանցագործները»⁴⁹:

Ժողովրդական ճակատի Աղղամի բաժանմունքի ղեկավարները նախընթաց ամիսներին խուլ առճակատման մեջ էին Ադրբեջանական Հանրապետության նախագահ Մուրալիբովի հետ, որին նրանք մեղադրում էին ռուսամետության և նույնիսկ Մոսկվայի գործակալը լինելու մեջ: Այն, որ «Խոջալուն» հենց Ա.Մուրալիբովի դեմ ուղղված ակտ էր, բացահայտ դարձավ Խոջալուի դեպքերի օրերին: Ադրբեջանցիները կարող էին ողջ բնակչությանը հանել թե ուղղաթիռներով, թե՛ հատկապես դրա համար թողնված միջանցքով: Կարող էին տարհանել ցերեկային ժամերին: Չարվեց. ավելին՝ թույլ չտրվեց, քանի որ արդեն փետրվարի 22-ին,

երբ ԼՂ պաշտպանական զորամիավորումները հայտարարել էին, թե մտադիր են վերցնել Խոջալուն, և բացված միջանցքով քաղաքի ազգաբնակչությունը կարող է դուրս գալ, Ադրբեջանի նախագահի, վարչապետի, ազգային անվտանգության նախարարի և այլոց մասնակցությամբ կայացած Ազգային անվտանգության խորհրդի նիստում որոշվեց մարդկանց դուրս չբերել Խոջալուից⁵⁰: Սա հանցագործություն էր սեփական ժողովրդի դեմ, որը դեռ շարունակություն էր ունենալու:

Փետրվարի 26-ին Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը, շրջափակման մեջ առնելով Խոջալուն, նահանջի միջանցքը թողեցին առանց վերահսկողության, որպես նախազգուշական միջոց՝ հարվածի ուղղությունը փոխելով դեռ 1990 թ. հոկտեմբերի 17-ից ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ականների վերահսկողության տակ գտնվող օդանավակայանի ուղղությամբ: Տևական ժամանակ անց Խոջալուի բնակչության ելքը ի վերջո ժողճակատայինների կողմից թույլատրվեց: Վաղ առավոտ էր: Ծանապարհի զգալի մասն անցնելուց հետո Աղղամից ռազմայով ժողճակատայիններից ստացված հրահանգի համաձայն խմբի մի մասը շեղվեց ելքի համար թողնված միջանցքից և ուղղորդվեց հայկական Նախիջևանիկ գյուղի ուղղությամբ, որն ըստ տրված հաղորդագրության՝ իբրև ազատված էր հայերից: Դա կեղծ տեղեկատվություն էր⁵¹: Իրականում հայկական գյուղը գտնվում էր ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի հսկողության տակ: Մարդկանց շարանը Նախիջևանիկի մերձակայքում ընդհարվեց հերթապահող հայկական պահակակետի հետ: Կարճատև փոխհրաձգությունից հետո Աղղամից օգնության հասած ուժերի օգնությամբ, ինչպես վկայեց փրկված Սուլեյման Աբասովը, Խոջալուի բնակիչները շարունակեցին ճանապարհը⁵²: Եվ ահա Աղղամի մերձակայքում, մարդասիրական միջանցքի վերջում նրանց դիմավորեցին կրակահերթերով: Դա այն տարածքն էր, որ վերահսկում էին (և վերահսկեցին մինչև 92-ի ամառը) Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ուժերը: Նախ մարդկանց ոտքերին էին կրակել, որպեսզի փախչողներ չլինեն, ապա անհատապես գնդակահարել էին սեփական հայրենակիցներին: Բաքվում ժողովրդական ճակատը իսկույն վայնասուն բարձրացրեց՝ կատարվածը հայերին վերագրելով և մեղադրանքի գլխավոր սլաքն ուղղելով Մուրալիբովի դեմ: Կատարվածին միջազգային հնչողություն տալու համար դեպքի վայր հրավիրվեցին նաև օտարերկրյա լրագրողներ: Բայց ստացվեց այնպես, որ չէիս լրագրողուհի Յանա Մազալովան այդ տարածքում եղավ երկու անգամ՝ փետրվարի 28-ին և

48 Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս «Черный сад. Между миром и войной», http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid467300/04673979.stm:

49 Տե՛ս նույն տեղում:

50 Տե՛ս Интервью Рамиза Фаталиева, радио Азатлыг, <http://www.xocali.net/RU/azadlig.html>

51 Տե՛ս «Мегаполис-экспресс», 17, 1992:

52 Տե՛ս նույն տեղում:

սումգայիթյան ցեղասպանությանը հակակշռող վանդալիզմի մի ակտ հայերին վերագրելու խնդիրը: Պետք է ասել, որ հայկական կողմերը, իրենց տրամադրության տակ ունենալով անկասելի փաստարկներ, դարձյալ հույսները դրեցին միջազգային հանրության անաչառության վրա՝ մտածելով, թե «ինչ ուզում են՝ թող աղբրեջանցիները ասեն, մինևույն է՝ ճշմարտությունը մեր կողմն է»: Սակայն Ղարաբաղյան հարցի հետ մեկտեղ քաղաքականացվեց նաև խոջալուի ոճիրը: Նրանք, ում պետք էր պաշտպանել Բաքվին կամ ով որդեգրել էր կողմերի միջև հավասարության նշան դնելու քաղաքական գիծը, առանց խորամուխ լինելու փաստերի մեջ՝ «հավատ ընծայեցին» աղբրեջանական քարոզչամեքենայի հորինվածքներին: Ամեն ինչից գատ Բաքվին խիստ կարևոր էր ազատվել խոջալուի մեղքից և սեփական ժողովրդին անպայման համոզել, որ ոճրագործները հայերն են: Հակառակ դեպքում շարքային աղբրեջանցին կարող է տեսնել, որ իր քաղաքական ղեկավարությունը իշխանության համար կարող է «սումգայիթ» բերել նաև սեփական ժողովրդի գլխին: 1992թ. հետագա իրադարձությունները հաստատեցին, որ Աղղամում գործում է թուրքամետ ժողճակատայինների մի խմբավորում կամ կազմակերպություն, որը գործողություններ է ծավալում ամեն կերպ թուրք աղբրեջանցուն իշխանության բերելու համար: Չի բացառվում, որ նրանք, ի տարբերություն Ա. Էլչիբեյի ծագման, կասկածներ ունեն Ա. Մութալիբովի թուրքական ծագման վերաբերյալ:

Խոջալուին հետևեց հաջորդ սադրանքը՝ դարձյալ Աղղամի մերձակայքում: 1992թ. նոյեմբերի 20-ին Աղղամից ոչ հեռու վթարի ենթարկվեց մի ուղղաթիռ, որում գտնվում էր Մութալիբովի կառավարության մեջ նախագահին հավատարիմ պաշտոնյաների զգալի մասը: Բաքվում իրենց սովորության համաձայն աղմուկ բարձրացվեց ուղղաթիռը հայերի կողմից կործանելու մասին (ուղղաթիռի «սև արկղը» օրեր շարունակ չտրամադրվեց մոսկովյան հանձնաժողովին): Հիստերիան շարունակվեց մինչև դեկտեմբերի 3-ը, երբ կենտրոնական հեռուստատեսության «Вести» ծրագրով ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի ղեկավար Վ. Բակատինը հայտնեց հատուկ հանձնաժողովի եզրակացությունն այն մասին, որ ինքնաթիռը վթարվել է ներսում տեղի ունեցած կրակոցի պատճառով: 1988թ. փետրվարին Աղղամից դեպի Ստեփանակերտ կազմակերպված և սպանություններով ավարտված «երթից» հետո սա «գորշ գայլերի» երրորդ խոշոր սադրանքն էր, որը թուրքամետ Ա. Էլչիբեյին բերեց իշխանության:

ՄԱՐԱՂԱ. ՅԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է...

1992թ. ապրիլի սկզբից մինչև 10-ը Միր-Բաշիրի (Թերթեր) շրջանից Մարաղա գյուղը զանգվածային հրետակոծության ենթարկվեց, որի արդյունքում գյուղի մի զգալի մասը ոչնչացվեց: Գյուղի բնակչության մեծ մասը հողափոր թաքստոցներում էր ապաստան գտել, իսկ մյուսները տեղափոխվել էին հարակից գյուղեր:

Ապրիլի 10-ին աղբրեջանական զինուժի հրետակոծությունը սկսվեց գիշերվա ժամը 5-ին, որից հետո աղբրեջանական զինված խմբերը շարժվեցին գյուղի ուղղությամբ և մտան գյուղ: Բռնազավթելով գյուղի մի մասը՝ աղբրեջանական զինվորները սկսեցին զանգվածային կոտորածը, որի արդյունքում սպանվեց 57 խաղաղ բնակիչ (այդ թվում 30 կին և 9 երեխա): Գյուղի բնակչության դիակներն այլանդակվեցին, խաղաղ բնակչության մի մասին կենդանի այրեցին, մասնատեցին: Գյուղի 13 բնակիչ աղբրեջանցիները գերեվարեցին և տեղափոխեցին Բարդա:

Չինվորականների գործողություններին հետևեց Միր-Բաշիրից գյուղ մտած և թալանի ակնկալիքով զանգվածային սպանող, կողոպուտ կազմակերպած աղբրեջանական խաժամուժը: Ապա աղբրեջանցիները այրեցին գյուղը:

Ապրիլի 13-ին բարոնուհի Քերոլայն Քոքսի ներկայությամբ տեղի ունեցավ սպանված և այլանդակված դիակների վերաթաղումը: Սա աղբրեջանական ցեղասպան քաղաքականության հերթական դրսևորում էր, որին զոհ դարձավ 57 խաղաղ բնակիչ:

Աղբբեջանական զորամիավորումների կողմից Մարաղա գյուղի ողջակիզված խաղաղ ազգաբնակչության դիակներ. տեսքով մանրամասն տե՛ս <http://maragha.nk.am> կայքում

СПИСОК
лиц, взятых в заложники в селе Марата
(по состоянию на 20.04.92г.)

1.	Аветисян Яша Татевосович	1932г.	нет вестей
2.	Аветисян Брина Оганесовна	1930г.	обменена
3.	Агаджанян Маня Маркосовна	1948г.	нет вестей
4.	Агаджанян Гаго Каросевич	1987г.	нет вестей
5.	Агаджанян Адрес Каросевич	1971г.	нет вестей
6.	Агаджанян Рафик Каросевич	1971г.	обменен
7.	Айвазян Лева (Камо) Шураевич	1959 г.	нет вестей
8.	Айвазян (Погосян) Сета Гарасимовна	1935 г.	выкуплена (24.05.94г.)
9.	Айвазян Вигор Левасевич	12.03.90г.	обменен(1992г.)
10.	Айвазян Карен Левасевич	23.02.88г.	обменен(1992г.)
11.	Айвазян (Амбарцумян) Зарине Эвайдиковна	1963г.	погибла при обмене(23.04.92г.)
12.	Александрян Артур Грантович	1965г.	убежал из с.Кудалли у г.Мирбатира
13.	Александрян Ашвард Грантовна	1969г.	нет вестей
14.	Александрян Роза Самсоновна	1933г.	убита в заложничестве
15.	Амбарцумян Яша Аванесович	1928г.	нет вестей
16.	Амбарцумян Камо Яшасевич	1959г.	нет вестей
17.	Амбарцумян (Погосян) Карине Эвайдиковна	1906г.	обменена
18.	Амбарцумян Нарек Камосевич	30.03.89г.	освобожден(1992г.)
19.	Амбарцумян Лева Камосевна	29.11.90г.	освобождена(1994г.)
20.	Амонян Амо	1902г.	убит в заложничестве(тело вернули)
21.	Аракелян Лусик	1910г.	убита в заложничестве(тело вернули)
22.	Аракелян Сергей Наполеонович	1952г.	нет вестей
23.	Аракелян Ралмик Асатурович		нет вестей
24.	Аракелян Рымма		нет вестей
25.	Бабаян Сапа	85 лет	нет вестей
26.	Багдасарян Альвина Шмавовна	1938г.	убита в заложничестве
27.	Багрян(Барсемян) Женя Мисаковна	1928г.	обменена 10.02.92г.
28.	Багрян Кима Коляевна		нет вестей
29.	Бадмалян Ася Акоповна	1933г.	нет вестей
30.	Бадмалян Сасун Эдикович	1963г.	нет вестей
31.	Бадмалян Ариеса Рафиковна	1953г.	обменена(ноябрь 92г.)
32.	Бадмалян Лева	1975г.	обменен(июнь 92г.)
33.	Барсемян Аниана Вагифовна	1982	обменена
34.	Барсемян Ульана Вагифовна	1983г.	обменена
35.	Барсемян Лена Владимировна	6 лет	освобождена
36.	Барсемян Арцвик Аванесовна		освобождена
37.	Барсемян Дена Овсеповна	60 лет	освобождена
38.	Барсемян Гезал		обменена
39.	Барсемян Эрик		обменен
40.	Верташян Зоря	1935г.	нет вестей
41.	Верташян Парандзем	1912г.	нет вестей
42.	Газарян Юрий	1933г.	освобожден
43.	Газарян Ануш Бейбудовна	50 лет	освобождена
44.	Газарян Женя Исакович	1938г.	освобожден
45.	Газарян Карине	1934г.	нет вестей
46.	Галстян Андраник	1928г.	нет вестей
47.	Галстян Роза	1930г.	нет вестей
48.	Галстян Геня	1910г.	нет вестей
49.	Еремян Сергей Минаканович	1906г.	нет вестей

14. Аура, дочь Шуры	25 лет	убита
15. Лена, свекровь дочери.	55 лет.	убита
16. Барсеян Гурген,	67 лет.	Убит в собственном дворе
17. Мартроси Жора,		Убит дома
18. Барсеян Роза,	66 лет.	Убита в подвале дома
19. Анаян Рубен,	64 года.	Убит у себя дома
20. Амалия, жена Рубена,	62 года.	Убита у себя дома
21. Байрамн Изабела,	66 лет.	Брошена под танк и раздавлена
22. Бадмаи Сережа,	68 лет.	Разорван на мелкие части
23. Ася, жена Сережи,	62 года.	Убита
24. Бабаян Саша,	80 лет.	Убит выстрелом в лоб у себя во дворе
25. Агаджанян,	20 лет.	Убит в окопе
26. Овсепян Ерванд,	80 лет.	Зверски убит
27. Тамара, жена Ерванда,	70 лет.	Зверски убита
28. Алик сын Ерванда,	27 лет.	Зверски убит
29. Мнацаканин Арфе,	60 лет.	Зверски убит у себя во дворе
30. Владимир, сын Арфе.		Зверски убит у себя во дворе
31. Аракелян Амо,	90 лет.	Убит в заложничество через пять дней

Всего убито более 60 человек. Всех трудно запомнить. Судьба многих неизвестна.

Список 2

взятых в заложники в с.Марага

1. Варданян Вара. Нет вестей.		
2. Свекровь Вари.	80 лет.	Нет востей
3. Геворк сын Ауры.	6 лет.	Взят в заложники
4. Мгер, сын Ауры.	4 года.	Взят в заложники
5. Амбарцумян Яша,	65 лет.	
6. Камо, сын Яши,	30 лет	
7. Карине, невестка Яши,	26 лет	
8. Малолетний внук Яши		
9. Малолетний внук Яши		
10. Малолетний внук Яши		
11. Айвазян Седа,	57 лет	
12. Лева, сын Седа		
13. Зарине, невестка Седа		
14. Мовсисян Размик,	45 лет.	Нет востей
15. Снеглана, жена Размика,	42 года.	Нет востей
16. Барсеян Арцвик, 70 лет		
17. Гезал, невестка Арцвик		
18. Несовершеннолетний внук Арцвик		
19. Несовершеннолетний внук Арцвик		
20. Несовершеннолетний внук Арцвик		
21. Барсеян Лена,	55 лет	
22. Карапетян Рюма,	26лет.	раздета и в голом виде показана несомненно нескольким районам, над ней издевались, избивали и насиловали. Обо всем этом она рассказала сама, после обмена. по свидетельству Риты: выдернули щипцами золотые коронки с зубов и заставили говорить, что Карабах принадлежит Азербайджану. Она отказывалась, ее пытали до наступления смерти.
23. Альвина Багдасарян	56 лет.	

34. БАРСЕЯН Лена Владимировна	6 лет	- обменена <i>кес</i>
35. БАРСЕЯН Арцвик Аванесович	1922г.	- обменена
36. САРКИСЯН Лена Овсеповна	1933г.	
37. ВАРТАНЯН Заря	1932г.	- убита
38. ГАЗАРЯН Юрик	1930г.	- обменен
39. ГАЗАРЯН Ануш Бейбудовна	1936г.	- обменена
40. ГАЗАРЯН Мени Исакович	1938г.	- обменена
41. ГАЗАРЯН Карине	58 лет	
42. ЕРЕМЬЯН Сергей Мнацаканович	1920г.	(олепой)
43. ИВАНЕНКО Галина		
44. АЛЕКСАНЯН Лусик	1922г.	- обменена
45. КАРАПЕТАН Манган	1937г.	
46. МНАЦАКАНЯН Рита Лендроновна	1966г.	- обменена
47. МОВСЕСЯН Размик Ервандович	1941г.	
48. МОВСЕСЯН Света Суреновна	1946г.	
49. ПАПИКЯН Геворк Лаврентьевич		- обменен
50. ПАПИКЯН Армен Лаврентьевич		- обменен
51. ХАРАТЯН Паицар	58 лет	- обменена
52. АЛЕКСАНЯН Роза	1932г.	
53. ГАЛСТЯН Гюня Гумасовна	1927г.	
54. АЛЕКСАНЯН Альвард Григорьевна	1969г.	
55. БАГДАСАРЯН Альвина Пьязововна	1932г.	
56. ВАРТАНЯН Нарандзем	1914г.	
57. ДАНИЕЛЯН Валерий Аршакович	1940г.	

Итого 57 человек, из них 26 женщин, 9 детей; все мирные жители этого сел.

ԱՆԿԱՆ ԼՂԸ-Ն ՕՐԻՆԱԲԱՐ ԿԱՅԱՑԱԾ, ԲԱՅՑ ԴԵՌԵՎԱՍ ԶՃԱՆԱԶՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԼՂԸ կայացման լեգիտիմությունը իրավական հիմքերի տեսակետից անբասիր է: ԼՂ ժողովուրդը դեռևս 1920-ական թվականներին ճանաչվել է որպես ինքնորոշման իրավունքի սուբյեկտ, ինչով խորհրդային Կենտրոնը հակակշռել է երկրամասը խորհրդային Հայաստանից օտարելու և այն ԼՂ ժողովրդի կամքին հակառակ ԱդրեսՄՀ սահմաններ մտցնելու բռնությամբ իրագործված ակտը: Ճանաչվել է խորհրդային տիպի պետականություն ունենալու ԼՂ ժողովրդի իրավունքը: ԼՂ ժողովրդի՝ ինքնորոշման իրավունքի սուբյեկտ լինելու փաստը, ինչպես արդեն նշեցինք, վերահաստատվել է 1990թ. ապրիլի 3-ի ԽՍՀՄ օրենքով:

Բայց 1991 թվականին, այն բանից հետո, երբ Բաքվում հրաժարվեցին ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից և վերականգնեցին թուրքական ինտերվենցիայի արդյունքում հիմնված մի պետականություն, որի սահմաններում Լեռնային Ղարաբաղը չէր եղել, ԼՂԸ տրամադրության տակ հայտնվեց ավելի գործը իրավական փաստարկ: 1991թ. սեպտեմբերի 30-ին ԼՂԸ-ն իր անկախությունը հռչակեց Ադրբեջանական Հանրապետությանը իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներում: Ինքնիշխան պետականության կայացման համար անհրաժեշտ իրավական բոլոր ակտերը՝ «Պետական անկախության մասին» հռչակագրի ընդունումը, անկախության մասին հանրաքվեն, խորհրդարանական ընտրությունները և գործադիր իշխանությունների ձևավորումը, կատարվեցին մինչև Ադրբեջանական Հանրապետության միջազգային ճանաչումը (հիշեցնենք՝ վերջինս ՄԱԿ-ի անդամ է դարձել 1992թ. մարտին): ԼՂԸ հռչակումը Ադրբեջանական Հանրապետությանն իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներում իրավական մի փաստարկ է, որն իր բնույթով տարբեր է 1990թ. ապրիլի 3-ի օրենքից: Բայց բավարար չէ միայն արձանագրել, որ Լեռնային Ղարաբաղը հիմնախնդրի իրավական հիմքերի համաձայն չի պատկանում մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությանը: Ավելի կարևոր է այն, որ հիմնախնդրի իրավական հիմքերի համաձայն՝ ԼՂԸ ժողովուրդը հենց իրեն պատկանող տարածքներում է հռչակել իր պետականությունը: Դա ամրագրված է 1923թ. ընդունված «ԼՂԻՄ կազմավորման մասին» դեկրետում, որտեղ նշված է, որ արոտավայրերը, ջրային ռեսուրսները, ընդերքը և այլն «պատկանում են այժմյան տերերին»: Այնպես որ, գոյություն չունի միջազգային իրավունքի որևէ նորմ, ԽՍՀՄ-ի՝ որպես լուծարված երկրի որևէ

օրենք, որը կասկածի տակ դնե ԼՂԸ կայացման լեգիտիմությունը: Երիտասարդ հանրապետության դեմ ադրբեջանցիների սանձազերծած պատերազմի արդյունքում ԼՂԸ ինքնապաշտպանական ուժերն ազատագրեցին այն տարածքների մի մասը միայն, որոնք պետք է լինեին մարզի սահմաններում: Հյուսիսային և Կենտրոնական Արցախի մի շարք շրջաններ դեռ մնում են Բաքվի կողմից բռնազավթված: ԼՂԸ ինքնապաշտպանական բանակը դուրս չի եկել Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից, այն տարածքներից, որոնք Կովբյուրոյի որոշմամբ օտարվել են խորհրդային Հայաստանից՝ նրանց մարզային լայն ինքնավարություն տալու պայմանով, որպեսզի տեղի հայ բնակչությունը փրկվի ցեղասպանվելուց:

**«ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԵՎ
«ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ»
ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ
ՇԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾՆԹԱՑՈՒՄ**

1991թ. դեկտեմբերի 8-12-ին Բելառուսում Ռուսաստանի Դաշնության, Ուկրաինայի և Բելառուսի ղեկավարները հիմնեցին ԱՍԿախ պետությունների համագործակցությունը (ԱՊՅ), իսկ տարեվերջին՝ դեկտեմբերի 25-ին, Մոսկվայի Կրեմլի վրայից իջեցվեց ԽՍՀՄ դրոշը՝ նշանավորելով ԽՍՀՄ վախճանը: Միջուկային գերտերության շուտափույթ լուծարմամբ շահագրգիռ Արևմուտքի ընդունած որոշումն առ այն, որ հետխորհրդային տարածքում նորանկախ պետությունները ճանաչվելու են նախկին միութենական հանրապետությունների սահմաններում, Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը միջազգային իրավական այլ հարցադրումների դաշտ տեղափոխեց: **Ադրբեջանական Չանրապետությունը Լեռնային Ղարաբաղով և Նախիջևանով ճանաչելու այդ որոշմամբ միջազգային հանրությունը իրավական նոր իմաստ վերագրեց հիմնախնդրին՝ այն ներկայացնելով Ադրբեջանական Չանրապետությունից ԼՂ անջատման խնդիր, հակառակ այն բանի, որ իրավական հիմքերի տեսակետից Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական Չանրապետության մասը չէր և երբևէ այդպիսին չէր եղել: Արևմուտքը խնդիրը հանգեցրեց ԼՂ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչմանը, չնայած ԼՂ ժողովրդի այդ իրավունքը ճանաչված էր մի քանի անգամ:**

Բայց նույնիսկ այդ դեպքում թե՛ Ռուսաստանը, թե՛ Արևմուտքը պետք է համաձայնեին ԼՂՅ անկախացման հետ, քանի որ անկախացման գործընթացում ԼՂՅ-ում ընդունված ոչ մի փաստաթուղթ, քաղաքական ոչ մի ակտ չի հակասել ժողովուրդների «ազատ ինքնորոշման» սկզբունքին, այն սկզբունքին, որի գործադրմանը միջազգային հանրությունը հանգեցրել է խնդրի իրավական իմաստը: Չկա իրավական որևէ փաստարկ ԼՂՅ անկախության հայտը մերժելու համար: Ինչ-որ բան պետք է արվեր հենց ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքի հետ: Միջազգային իրավունքի հետ բաց առճակատումից խուսափելու և «ղարաբաղյան նախադեպ»-ը հետխորհրդային տարածքում բացառելու համար ինչ-որ ելք պիտի գտնվեր, և այն գտնվեց:

Չակառակ ՄԱԿ-ի կանոնադրության, Չելսինկյան եզրափակիչ ակտի

և ժողովուրդների ազատ ինքնորոշմանը վերաբերվող հիմնարար մյուս փաստաթղթերի՝ մի շարք պետություններ, ելնելով սուբյեկտիվ որոշ հանգամանքներից, ընտրեցին «ժողովուրդների ինքնորոշման» սկզբունքը «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքին ստորադասելու ուղին, չնայած ակնհայտ էր, որ այդ դեպքում այն դրույթը, ըստ որի «բոլոր ժողովուրդներն իրավունք ունեն առանց դրսի միջամտության որոշել իրենց քաղաքական կարգավիճակը և իրագործել իրենց տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային զարգացումը, և ամեն մի պետություն պարտավոր է հարգել այդ իրավունքը...», անիմաստ էր դառնում⁵⁴: Դա միջազգային իրավունքին հակասող մոտեցում էր: Բոլոր հիմնարար փաստաթղթերը ամրագրում են ինքնորոշման իրավունքի համընդհանուր, համապարտադիր բնույթը և դրա կիրառումը չեն կապում պետության տարածքային ամբողջականության կամ նրա սահմանների խախտման հետ: Պետությունների տարածքային ամբողջականության խախտումը այդ փաստաթղթերը կապում են մի պետության կողմից մյուս ինքնիշխան պետության տարածքը բռնազավթելու, բայց ոչ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի իրագործման հետ⁵⁵:

Ղարաբաղյան հարցում առաջարկվող մոտեցումը ներկայացվեց 1996թ. ԵԱԿԿ լիսաբոնյան գագաթաժողովում: Այդտեղ առաջարկվեց հակամարտության կարգավորման մասին որոշման մի նախագիծ, ըստ որի խնդիրը պետք է լուծել Ադրբեջանական Չանրապետության տարածքային ամբողջականության և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքների հիմքի վրա՝ Ադրբեջանական Չանրապետության կազմում Լեռնային Ղարաբաղին ինքնակառավարման ամենաբարձր աստիճան ապահովելու և Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի երաշխավորված անվտանգության ապահովման միջոցով: Որոշումն իր բնույթով հակասական էր, քանի որ գագաթաժողովը ճանաչեց ԼՂՅ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը՝ Ադրբեջանական Չանրապետության տարածքային ամբողջականության պահպանման պայմանով: Դա իրավական տեսանկյունից բովանդակությունից զուրկ և անիմաստ բանաձև էր, եթե նկատի ունենանք, որ ԼՂ ժողովրդի՝ մարզային լայն ինքնավարության ձևով խորհրդային տիպի պետականություն ունենալու իրավունքը ճանաչվել է դեռևս 1921թ.: Ըստ էության ԵԱԿԿ գագաթաժողովը ներկայացրեց բոլշևիկյան Կոմբյուրոյի որոշման վատ խմբագրված տարբերակը: Իր ամբողջու-

54 Չևակերպումը վերցված է 1970թ. հոկտեմբերի 24-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 2625 (XXV) «Միացյալ ազգերի կանոնադրության համապատասխան պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների և համագործակցության վերաբերող միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին» Յոչակագրից:

55 Տես օրինակ, Право народов на самоопределение: идея и воплощение. Изд. "Звенья", М., 1997:

թյան մեջ լիսաբոնյան գազաթաժողովի բանաձևն ինքնորոշման իրավունքի իմաստն այլասերող բանաձև էր: Երևանը ստիպված էր օգտվել վետոյով՝ այն արգելափակելու իր իրավունքից:

ԵԱԴԿ լիսաբոնյան գազաթաժողովում հակամարտության կարգավորման առաջարկված բանաձևն իր հիմքում ուներ հիմնախնդրի բնույթի մասին անբացահայտ կանխադրույթներ: Առաջինն այն էր, որ ԵԱԴԿ-ն, առանց խնդրի իրավական հիմքերի մեջ խորամուխ լինելու, ըստ էության անհիմն ձևով Լեռնային Ղարաբաղը դիտում էր որպես Ադրբեջանական Հանրապետությանը օրինաբար պատկանող տարածք: Խնդրի կարգավորմանն անբացահայտ ձևով կանխատրված մյուս դրույթն իր մեջ ուներ եվրոպական պետությունների (միանգամայն հասկանալի) բացասական վերաբերմունքը ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքի նկատմամբ: Բայց կար նաև զուտ տնտեսական շահով պայմանավորված քաղաքական շարժառիթ, որի մասին բաց տեքստով գազաթաժողովում չխոսվեց: Խոսքը կասպիական էներգակիրների մասին է:

Այսօր հայկական դիվանագիտությունն իրավական և պատմական առկա բոլոր հիմքերով հիմնավորում և փաստարկում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական Հանրապետությանն օրինաբար պատկանող տարածք չէ և երբևէ չի եղել անկախ Ադրբեջանի մաս: **ԼՂՀ-ն իր ինքնիշխանությունը հռչակել է Ադրբեջանական Հանրապետությանը չպատկանող տարածքներում, 1994թ. ի վեր, ըստ հիմնախնդրի իրավական փաթեթի, վերահսկում է իրեն իրավաբանորեն պատկանող տարածքներ և այդ պատճառով Ադրբեջանական Հանրապետությունից անջատվելու խնդիր չունի:** Սրանից բխող ամենակարևոր եզրակացությունն այն է, որ «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը մեխանիկորեն կիրառելի չէ մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության նկատմամբ (ինչպես սովորաբար դա արվում է): **Բացատրությունը պարզ է՝ նախկին ԱդրԽՍՀ սահմաններ մտցված հայկական տարածքների վերաբերյալ կան գործող պայմանագրեր, որոնց շրջանցումով Բաքուն իրավունք չունի իր անկախությունը հռչակել նախկին ԱդրԽՍՀ սահմաններում, եթե անգամ մնար նրա իրավահաջորդը:** Որևէ պետություն ճանաչել նրան իրավունքով չպատկանող տարածքներով, մանավանդ, եթե դա ամրագրված է միջազգային պայմանագրերով, բռնություն է միջազգային իրավունքի հանդեպ: Կարսի գործող պայմանագրով Նախիջևանը չի պատկանում մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությանը: Երկրամասը չէր պատկանի նրան, եթե նա նույնիսկ մնար ԱդրԽՍՀ իրավահաջորդը, քանի որ այն տրվել էր ԱդրԽՍՀ-ին ընդամենը որպես հովանավորյալ տարածք: Գործող պայմանագրի համաձայն՝ այն չի կարող դիտվել Ադրբե-

ջանական Հանրապետության ինքնիշխանության տակ գտնվող տարածք: **Ցանկացած երկիր, որը Ադրբեջանական Հանրապետությունը ճանաչել է Նախիջևանով հանդերձ, կայացրել է իր հետ կապ չունեցող Կարսի պայմանագիրը անվավեր համարելու վճիռը, որի իրավունքը ինքը չունի:**

1991թ. այդ բոլոր հանգամանքների իմացությամբ Բաքվում Ադրբեջանական Հանրապետության սահմաններ չեն հռչակել: **1992թ. մարտին խոշոր տերությունները փաստորեն Ադրբեջանական Հանրապետությանը սահմաններ վերագրեցին՝ ճանաչելով իրեն չպատկանող Նախիջևանով ու Լեռնային Ղարաբաղով:** Ոչ կոնֆլիկտային քաղաքական որևէ իրադրություններում գուցե և դա թույլատրելի մի բան է: Բայց վարվել այդպես Ադրբեջանական Հանրապետության դեպքում, որտեղ իրագործվել էր Նախիջևանի և Արևելյան Անդրկովկասի հայերի ֆիզիկական և մշակութային ցեղասպանությունը, որը խաղաղ բնակչության ոչնչացման պատերազմ էր սանձազերծել ԼՂ-ի դեմ, անթույլատրելի էր թե՛ իրավական, թե՛ բարոյական տեսակետից: Եվ այս հանգամանքն օրակարգային է դարձնում Բաքվի ու Անկարայի հավակնությունների հետ կապված միջազգային քաղաքական վտանգների մասին հարցադրումը:

ՉԼՈՒԲԱԼ ԿՏԱՆԳՆԵՐ՝ ԿԱՊԿԱՑ ԸՕԳՈՒՏ ԲԱՔԿԻ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԸՏ

Առաջին վտանգը կապված է մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունն իրեն իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներով ճանաչելու վերը նշված փաստի հետ: Ճանաչել երկիրը նրա կողմից զավթված տարածքներով՝ նշանակում է իմաստափոխել, խախտել «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը և միջազգային կայունության ու խաղաղության սկզբունքից այն վերածել տարածքների զավթման սկզբունքի: Սա գլոբալ սպառնալիք է: Ոչ մի պետություն, նույնիսկ ամենահզորները, երաշխավորված չեն, որ մի օր իրենք չեն դառնա այդ սկզբունքի նման այլասերման զոհը: Եթե հզորները չեն երաշխավորված, առավել ևս երաշխավորված չեն փոքր պետությունները, որոնք «ադրբեջանական նախադեպից» հետո զրկվում են պաշտպանական այն զրահից, որ իրենց տրամադրում էր տարածքային ամբողջականության միջազգայնորեն ընդունված սկզբունքը: «Տարածքային ամբողջականության» սկզբունքի նման այլասերումը չի կարող չխեղաթյուրել միջազգային իրավունքի մյուս հիմնարար սկզբունքները և առաջին հերթին «սահմանների անձեռնմխելիության» սկզբունքը, որը վերաբերում է լեգիտիմ սահմաններին, որպիսիք Ադրբեջանական Հանրապետությունը չունի:

Իրեն իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներում Ադրբեջանական Հանրապետությունը ճանաչելու երկրորդ գլոբալ վտանգը կապված է «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը ցեղասպանության արդարացման կամ պարտակման միջոց դարձնելու հետ: Մերժելով ԱդրեսՍՀ իրավահաջորդությունը՝ Բաքուն չի հրաժարվել հայոց ցեղասպանության քաղաքական այն ուղեգծից, որը իրագործել են թե՛ Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը, թե՛ ԱդրեսՍՀ-ը: Խաղաղ բնակավայրերի իրետակոծություններն ու ռմբահարությունները, որոնք դարձել էին խնդրի լուծման «ադրբեջանական միջոց», ըստ էության վերածվել էին թույլատրված ցեղասպանության գործողության: «Թույլատրության փաստաթուղթը» տարածքային ամբողջականության իրեն չվերաբերող, բայց իրեն պարզևած սկզբունքն էր:

Իրեն չպատկանող տարածքներում քաղաքական նկատառումներով որևէ պետության ճանաչումը, եթե դա արված է այդ տարածքի ժողովրդի կամքին հակառակ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պատերազմ հրահրելու սադրանք: Ղարաբաղյան պատերազմն Արևմուտքի կողմից թույլատրված

անարդարացի և ցեղասպանությամբ հղի պատերազմի նախադեպ է: Սա է «ադրբեջանական նախադեպի» մյուս համընդհանուր վտանգը: Եվ եթե Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդն իրեն պաշտպանելու ցուցաբերված վճռականությունը չունենար, ապա կիրագործվեր հերթական ցեղասպանությունը:

Թվարկված բոլոր սպառնալիքներն անմիջականորեն կապվում են ԼՂ ժողովրդի ինքնորոշման ու անվտանգության հետ: Բայց դրանք ունեն նաև գլոբալ բնույթ՝ այն իմաստով, որ կարող են կիրառվել ցանկացած պետության ու ժողովրդի նկատմամբ: Բայց կան նաև վտանգներ, որոնք ուղղակիորեն վերաբերում են հարևան պետություններին և ժողովուրդներին: Պարզ է, որ եթե Բաքվին հաջողվեր հաշվեհարդար տեսնել Լեռնային Ղարաբաղի հետ, ապա տարածաշրջանում իսկույն կփոխվեր աշխարհաքաղաքական հավասարակշռությունը՝ անկանխատեսելի հետևանքներով: Այսօր ոչ ոք չի կարող ասել, թե ինչ ընթացք կստանային դեպքերը տարածաշրջանում (և ոչ միայն տարածաշրջանում), եթե Արցախի ազատամարտիկներին չհաջողվեր կատարել այն, ինչ նրանք ընդհուպ լավագույնների կյանքի գնով կարողացան կատարել 1988-94թթ.: Հավասարակշռության կտրուկ խախտումն այնպիսի պայմաններում մի տարածաշրջանում, ինչպիսին Հարավային Կովկասն է, կարող էր դառնալ հզոր ցնցման պատճառ, որի ալիքները կհասնեն մինչև Եվրոպայի ու Ասիայի խորքերը:

Ադրբեջանական Հանրապետությունը նախկին ԱդրեսՍՀ-ի սահմաններում ճանաչելու մեկ այլ վտանգ կապված է Անկարային ու Բաքվին Մեծ Թուրանի նախագծին ավելի ամուր գամելու հետ: Դեռևս քսաներորդ դարի սկզբներին գերմանական քաղաքական շրջանակներում նկատվել էր, որ Թուրքիան տարածաշրջանում վարում է իր սահմաններից դուրս նոր թուրքական պետություններ հիմնելու քաղաքականություն⁵⁶: Թուրքական արտաքին քաղաքականության այդ միտվածությունը հաստատվեց ոչ միայն 1918թ. Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը հիմնելու փաստով (70-ական թվականներին նույնպիսի փորձ կատարվեց Կիպրոսում):

1918թ. Արևելյան Անդրկովկասում թուրքական նոր պետության հիմնումը ինչ-որ իմաստով կիսատ էր մնացել: Նոր թուրքական պետության փոխարեն բոլշևիկները հիմնեցին ոչ ազգային մի հանրապետություն՝ Խորհրդային Ադրբեջանը: Կիսատ մնացած գործը պետք էր ավարտին

⁵⁶ Տե՛ս Գ.Կորխմազյան «Թուրքիան և ԽՍՀՄ-ը (Ռուսաստանը). փոխհարաբերությունների որոշ ասպեկտներ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո» // «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVIII պրակ, էջ 7, Երեվան, 1999թ:

հասցնել: Ողջ 20-րդ դարում Անկարայի ու Բաքվի ծեռնարկած քայլերը դրան էին միտված: 1929թ. Աթաթուրքին հաջողվեց համոզել Պարսկաստանի Ռեզա շահին՝ տարածքային փոխանակումների միջոցով աշխարհագրական կապ հաստատել Նախիջևանի հետ: Դա ռազմավարական հաջողություն էր հետամտվող նպատակին հասնելու ճանապարհին: Նույն թվականներին Մոսկվայի բարեհաճությամբ Բաքուն արգելեց իրենց տները վերադառնալ 1918-20թթ. պատերազմների ընթացքում իրենց բնակավայրերից հեռացած նախիջևանցի հայ փախստականներին: Հայերին հանրապետությունից դուրս մղելու և իսլամադավան ժողովուրդների ադրբեջանականացման տասնամյակներ շարունակ «խաղաղ մեթոդներով» տարվող քաղաքականությունը 1988թ. սումգայիթյան ոճիրով վերածեց բացահայտ ցեղասպանության ու հանրապետությունը հայերից մաքրելու քաղաքականության:

Անկարան սատարում էր Բաքվի բոլոր քայլերն այնպիսի եռանդով, որ կասկածի տեղ չէր մնում, որ դա համատեղ վարվող ռազմավարություն է և որ դա հենց Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ծրագրի մի մասն է: Ադրբեջանում «գործը» կարծես ավարտին է հասցված, իսկ Կիպրոսում այն դեռևս ընթացքի մեջ է, և Անկարան դեռ չի կորցրել ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման ու մարդու իրավունքների սկզբունքները «Եվրոպայի քթի առջև» թափահարելով՝ թուրքական այդ նոր պետության հիմնման գործը հաջողությամբ ավարտին հասցնելու հույսը, որը նույնպես ձեռնարկել է թուրքական կանոնավոր բանակը, ուղեկցվել է հույների զանգվածային ջարդերով, տարածքը նրանցից մաքրելու գործողություններով:

Ծիշտ է, Անկարան Եվրոպա մտնելու խնդիր ունի, և դրա համար նա ավելի զգույշ է և հազվադեպ է դիմում ռազմաշունչ ճարտասանության: Բայց նա պաշտպանում է հարձակողական կեցվածք ընդունած Բաքվին: Այն, որ միջազգային հանրությունը Բաքվին թույլատրում է օգտվել տարածքային ամբողջականության կեղծված սկզբունքից, նոր գայթակությունների առիթ է դարձել վերջինիս համար: Այդ խաղաքարտը նրան թույլ է տալիս ոչ միայն «հիմնավորել» Լեռնային Ղարաբաղին ուժով տիրելու իր իրավունքը, այլև արդեն իսկ ողջ Հայաստանն են հայտարարում Ադրբեջանի արևմտյան մաս: Չեն դադարում իրանական Ադրբեջանի նկատմամբ հավակնությունների հիմնավորման քարոզչական արշավները: Եվ տարածաշրջանի կայունությունը խաթարող այդ բոլոր հավակնությունների աղբյուրը Ադրբեջանական Հանրապետությունն իրեն չպատկանող տարածքներով ճանաչելու՝ 1991-92թթ. խոշոր տեղությունների կողմից ընդունված քաղաքական որոշումն էր:

Իրականում այդ վտանգը միայն Հայաստանին կամ Իրանին չի

սպառնում: Ադրբեջանական Հանրապետության վրայով Թուրքիան միջինասիական Թուրքմենստանի հետ աշխարհագրորեն չընդհատվող մի տարածքի մեջ միավորելու նախագիծը, որը ցանկանում են իրագործել Անկարան ու Բաքուն, հաջողության դեպքում կփոխի Եվրասիայի քաղաքական ողջ դեմքը: Արդեն իսկ Եվրոպայի դեմ գործողության մեջ դրված ժողովրդագրական գրոհը որակապես նոր թափ կստանա: Այդ հեռանկարում Թուրքիան միջինասիական Թուրքմենստանի հետ կապող կամուրջի կամ դրանց միացնող օղակի դերը պետք է կատարի Ադրբեջանը: Իսկ ի՞նչ կլինեն, եթե թուրքական ինտերվենցիայի արդյունքում Արևելյան Անդրկովկասում չհիմնվեր թուրքացման ուղին բռնած այդ պետությունը: Եթե պատկերացնենք, որ այդ օղակը բացակայում է, դժվար չի լինի կանխատեսել Թուրքիայի արագ եվրոպականացումը: Նրա քաղաքակրթական ինտեգրմանը չէին խանգարի թուրանական ծրագրերի հետ կապվող հույսերը, որոնք որքան էլ քողարկվեն կամ հենց այդ քողարկման համար անհեթեթ (կամ՝ հայերի կողմից հնարված) գաղափարներ որակվեն, առայժմ տեղ ունեն թուրքական տեսլականներում: Դրանք չտեսնելու համար պետք է շատ ցանկանալ անտեսել դրանք: Քսաներորդ դարի սկզբներին Ադրբեջանը, որ այն ժամանակ դեռևս այդ անունը չուներ, պանթուրքիզմի գաղափարախոսության օրրանը դարձավ: Այսօր այդ նույն դերը նա կատարում է արդեն որպես աշխարհագրության իրողություն, որպես թուրքական աշխարհի երկու ծայրաթևերը ֆիզիկապես կապող հանգույց: Եվ քանի այն կա, պիտի կրողը լինի այդ դերակատարությունից բխող գաղափարական և գործնական ազդակների, որոնք կարող են լինել միայն ժավապաշտական ու ագրեսիվ նացիոնալիզմի ազդակներ: Բաքուն հետ պիտի պահի Անկարային քաղաքակրթորեն Եվրոպային ինտեգրվելու ընթացքից: Միջազգային քաղաքական ու հասարակական բոլոր այն շրջանակները, որոնց համար ցանկալի է Թուրքիայի քաղաքակրթական ինտեգրումը Եվրոպայի հետ, պետք է զգան կամ արդեն զգում են, որ ընդամենը վերջերս ցեղասպանություն իրագործած Ադրբեջանական Հանրապետությունն է «Թուրքիային հետ քաշում դեպի քարանձավ»՝ ծանրաքարի պես կախվելով նրա ոտքերից դեպի Եվրոպա տանող նրա ճանապարհին:

ԺՈՂՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՐՋԱՓԱԿՄԱՆ ՄԵՋ

1994թ. մայիսին Բիշկեկում Ստեփանակերտը, Բաքուն և Երևանը որպես հակամարտության կողմեր ստորագրեցին հրադադարի հաստատման մասին արձանագրություն: Դրանից հետո պատմականորեն, իրավաբանորեն և փաստականորեն իրենց պատկանող հողերի մի մասում շարունակելով պետականության դարավոր ավանդույթները և զարգացնելով 1918-20թթ. ժողովրդական ինքնակառավարման փորձը՝ արցախցիներն անցան պետականաշինության ակտիվ գործունեության: Հետխորհրդային տարածքի նոր անկախացած բոլոր պետությունների հետ ԼՂՀ-ը մտավ հասարակական, տնտեսական ու քաղաքական բարդ փոխակերպումների մի շրջան, որ կնքվեց ընդհանուր մի անունով՝ անցումային շրջան: Մասնավոր սեփականության ու ազատ ձեռներեցության հիմքի վրա նոր տնտեսակարգի կառուցումը նորանկախ պետություններում ստացավ մեկը մյուսից տարբեր ընթացք՝ կախված նրանից, թե «ինչքանով է թարմ» մասնավոր սեփականատիրական տնտեսվարման «հիշողությունը» երկրում (ամենից շատ դրանք թարմ էին 1940-ականներին ԽՍՀՄ կազմ մտցված մերձբալթյան հանրապետություններում), մարդկային ու նյութական ի՞նչ ռեսուրսների է տիրապետում այն, ի՞նչ մենթալիտետ ունի նոր տնտեսական ուղուն կանգնած ժողովուրդը և այլն: Հայաստանի Հանրապետությունում և ԼՂՀ-ում սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական զարգացումների վրա նշված գործոններից բացի ազդում էր աննպաստ մի գործոն, որ չկար մյուս տեղերում: Դա շրջափակման գործոնն էր: Շրջափակումը սկսվել էր դեռևս խորհրդային տարիներին, երբ ԱդրեսՍՀ-ում թալանվում էին ՀԽՍՀ ու ԼՂԻՄ ուղարկվող գնացքներն ու բեռնատարները, այդ թվում՝ երկրաշարժից հետո հումանիտար բեռներ փոխադրողները: ԽՍՀՄ լուծարումից հետո շրջափակումն ավելի սաստկացավ, մասնավոր, երբ 1993թ. Բաքվին միացավ նաև Անկարան: Նպատակը մեկն էր՝ խեղդել Հայաստանի և Արցախի հանրապետությունները, սովի մատնել բնակչությանը, տնտեսական անկման պայմաններում բնակչության անխուսափելի արտահոսքով դատարկել երկիրը: Շրջափակումը պատերազմի ձև է, և արդեն երկու տասնամյակ է, ինչ Բաքուն ու Անկարան համատեղ վարում են այդ պատերազմը ընդդեմ հայկական պետությունների: Հատուկ հիմնավորումների կարիք չունի այն միտքը, թե ինչ անբարենպաստ ազդեցություն պիտի ունենար շրջափակումը նրանց տնտեսական ու սոցիալական զարգացումների վրա: Ծանր են շրջափակման հետևանքները թե՛ ավերիչ երկրաշարժի վերքերը չբուժած նորանկախ Հայաստանի

Հանրապետության, թե՛ պատերազմի տարիներին ավերածությունների ենթարկված Արցախի համար: Եվ նույնիսկ այդ պայմաններում ժողովրդավարության քաղաքական մշակույթը Արցախում ավելի հաստատուն քայլերով առաջադիմեց, քան հետխորհրդային շատ ու շատ երկրներում: Ադրբեջանական Հանրապետության հետ համեմատվելը նույնիսկ իմաստ չունի: Տեղական ինքնակառավարման, խորհրդարանական, նախագահական բոլոր ընտրությունները արդարության, թափանցիկության, օրինականության և մնացյալ բոլոր չափանիշների տեսակետից ԼՂՀ-ում անցել են իրապես եվրոպական չափորոշիչներին համապատասխան: Այդ մասին հաճելի զարմանքով վկայել են նաև միջազգային դիտորդները: Ժողովրդավարության ամենաբարձր չափանիշներով իր կյանքը կազմակերպելու վճռականությունը արցախցին արտահայտել է ազատագրական իր պայքարի ողջ ընթացքում, այդ թվում 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին, երբ հրետակոծությունների ու ռմբակոծությունների տակ գնաց հանրաքվեի՝ անկախության օգտին քվեարկելու համար: Ինքնիշխանության իր ընտրած ճանապարհին նա ստեղծել է նախագահական հանրապետություն, ընդունել է Սահմանադրություն և մեր օրերում ամենաեռանդուն ձևով փորձում է տնտեսական ժողովրդավարության տեխնոլոգիաներ ներդնել երկրում: Նույն այդ ժամանակ կլանային կառավարման անցած Ադրբեջանական Հանրապետությունում ճիշտ ու ճիշտ միջնադարյան «միապետությունների ստանդարտներով» Ադրբեջանի նախագահը ձեռք է բերել ցմահ նախագահելու իրավունք: Դա միայն նախագահի հավակնությունների «ժողովրդավարական մտածողության» որակը բնութագրող երևույթ է, ինչը հնարավոր չէ ո՛չ Հայաստանի Հանրապետությունում, ո՛չ էլ Արցախում:

Քաղաքական նկատառումներից ելնելով՝ Եվրոպան զուսպ է արձագանքում այս փաստին: Ավելին, Ադրբեջանական Հանրապետությունում կատարվածին երբեմն «վերաբերվում են ըմբռնումով»: Այնինչ ԼՂՀ-ում տեղի ունեցող ամենաբարձր չափանիշներով անցկացվող խորհրդարանական ու նախագահական ընտրությունների կապակցությամբ ԵԱՀԿ-ը չի մոռանում հայտարարել, թե դրանք ինքը ճանաչել չի կարող: Բայց հենց այդ կետում Եվրոպան հակասության մեջ է մտնում ինքն իր հետ: Բանն այն է, որ դեռևս 1994թ. դեկտեմբերի 5-6-ին Բուդապեշտում տեղի ունեցած ԵԱՀԿ գագաթաժողովում որոշվել է Դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման բանակցություններում գործ ունենալ Լեռնային Դարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչների հետ: Ձևակերպումն ինքնին պարտադիր է դիտում Դարաբաղյան կողմի ընտրված ներկայացուցիչներ ունենալը, ինչն անհնար է առանց ընտրական համակարգի ու ժողովրդավարության համապատասխան հաստատությունների:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Ահա արդեն քսան տարի է, ինչ դարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը գտնվում է միջազգային հանրության համար հրատապ հարցերի օրակարգում: ԵԱՀԿ-ում ստեղծված է հատուկ կառույց՝ Մինսկի խումբը, որն առաջ է տանում բանակցային գործընթացը, որի արդյունավետությունը պայմանավորված է բազմաթիվ հանգամանքներով: Միանգամայն հասկանալի է այն կարևորությունը, որ դրանց շարքում տրվում է վստահության գործոնին: Հայ-թուրքական հարաբերությունների ողջ պատմությունը բացահայտ կամ քողարկված ձևով իր հետքն է թողնում կողմերի դիրքորոշումների, բանակցություններում նրանց վարքի վրա: Ադրբեջանցի թուրքը բանակցությունների է ներկայանում վստահ, որ՝

- տարածաշրջան մտնելու և կասպիական էներգակիրների համար նրցակցության մեջ մտած խոշոր տերություններն իրեն հաշիվ չեն ներկայացնի Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանության համար և որ ինչպես 1905-1907թթ. և 1918-1920թթ., այնպես էլ 1988-1994թթ. հայկական ջարդերը մոռացության կմատնվեն և որևէ ազդեցություն չեն ունենա հակամարտության կարգավորման իրավական դաշտից դուրս բերված գործընթացի վրա,

- հիմնախնդրի իրավական հիմքերի տեսակետից իրեն չվերաբերող, բայց ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում իրեն նվիրված «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը հուսալի վահան է ոչ միայն հայկական կողմերի փաստարկները հետ մղելու, այլև հանրապետությունում հայատյացության ռասիստական քարոզչություն իրագործելու և ուժի սպառնալիքի դիրքից հանդես գալու համար:

Այդ հանգամանքները չեն կարող չազդել բանակցությունների ընթացքի վրա: Հայկական կողմերի համար դիվանագիտական դաշտում ադրբեջանցի թուրքի այդ պահվածքը հազիվ թե ինչ-որ նոր մի բան է: Ողջ քսաներորդ դարում տարածաշրջանում ծավալված իրադարձությունները հայերին որևէ հիմք չեն տալիս Բաքվին հավատ ընծայելու համար: Չկա որևէ պայմանավորվածություն, ստորագրված փաստաթուղթ, որը վերջինս խախտած չլինի:

Ահա դրանցից մի քանիսը.

Ա) 1920թ. նոյեմբերի 30-ին Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին հղած հեռագրով և դեկտեմբերի 1-ի Հռչակագրով Բաքուն թե՛ Նախիջևանը, թե՛ Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչել է ՀԽՍՀ-ի անկապտելի մաս, սակայն մի քանի ամիս անց վերսկսել է իր ապօրինի հավակնու-

թյունները: Ավելին, ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում, հակառակ բազմիցս հրապարակված փաստաթղթերի, ընդհանրապես հերքել է իր կողմից ԼՂ-ն Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու փաստը:

Բ) 1921թ. հուլիսի 5-ի Կովբյուրոյի որոշմամբ նախատեսվում էր մարզային լայն ինքնավարության կարգավիճակ տալ ողջ Լեռնային Ղարաբաղին, այլ ոչ թե նրա մի մասին: 1923թ. Բաքուն, ի խախտումն այդ որոշման, ԼՂԻՄ-ը դեկրետավորեց ԼՂ հարավ-արևելյան հատվածում՝ մարզի սահմաններից դուրս թողնելով հսկայական տարածքներ՝ ի վերջո մարզը դարձնելով առանձնատարածք:

Գ) Ըստ Կովբյուրոյի որոշման, ԼՂԻՄ մայրաքաղաք պետք է լիներ Շուշին: Որպեսզի ադրբեջանցի թուրքերի կողմից հրկիզված Շուշին չվերականգնվի որպես հայկական մարզկենտրոն, 1923թ. հունիսի 7-ի դեկրետով Բաքուն խախտեց այդ որոշումը՝ ԼՂԻՄ-ի մայրաքաղաք հայտարարելով Ստեփանակերտը:

Դ) 1921թ. թե՛ խորհրդային Կենտրոնը, թե՛ Բաքուն դարաբաղցիներին հորդորում էին չընդդիմանալ Լեռնային Ղարաբաղը ԱդրխՍՀ կազմ մտցնելուն այն փաստարկումով, որ ԱդրխՍՀ-ը ինտերնացիոնալ, ոչ ազգային, տիտղոսակիր ազգ չունեցող հանրապետություն է: Բայց արդեն 20-ական թվականներից գործողության մեջ դրվեց արմատականացման քաղաքականությունը՝ նպաստելով, որ կովկասյան թաթարները զավթեն բոլոր բարձրագույն պաշտոնները, իսկ 30-ական թվականներին հանրապետության անունը որպես թեմոնիմ սեփականելու հնարքով «դառնան» ադրբեջանցի և հետևաբար՝ հանրապետության տիտղոսակիր ազգ:

Ե) 1921թ. կնքված Կարսի պայմանագրի համաձայն Նախիջևանը հանձնվում էր ԱդրխՍՀ հովանավորությանը: Եվ միայն այդքանը: Պայմանագիրը կնքելուց ընդամենը երկու տարի անց հովանավորության հանձնված այդ տարածքը դարձվեց ինքնավար հանրապետություն ԱդրխՍՀ կազմում: Կարգավիճակի այդ փոփոխությունը հակասում էր բազմակողմ և ցայսօր գործող միջազգային պայմանագրին: Կարսի պայմանագիրը խորհրդային տարիներին խախտվեց նաև փախստապայմանագիրը վերաբերող մասով: Պայմանագրով նախատեսվում էր թուրքական ինտերվենցիայի ժամանակ փախստական դարձած հայերի վերադարձը Նախիջևան: Բաքուն կտրականապես մերժեց հայերին վերադառնալ իրենց տները՝ մտացածին այն պատճառաբանությամբ, թե իբր այդ հողերը, այսինքն՝ հայերից խլված հողերը, նույնիսկ քիչ են ադրբեջանցի գյուղացիների համար: Նախիջևանի փախստականների վերադարձը ապահովելու փոխարեն Բաքուն ազգային հալածանքներով ու զանգվածային բռնություններով իրագործեց հայ բնակչության վերջնական դուրս մղումը բնիկ հայկական այդ երկրամասից:

2) 1991-1994թթ. Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ հրադադարի վերաբերյալ ձեռք բերված բացառապես բոլոր պայմանավորվածությունները (այդ թվում և միջնորդների ջանքերով ձեռք բերվածները) խախտվել են ադրբեջանական կողմից (այդ փաստն իրադարձությունների վկայի արժանահավատությամբ հաստատում է ռուսական կողմից Մինսկի խմբի համանախագահ Բ.Կազիմիրովը 2009թ. Մոսկվայում լույս տեսած իր «Мир Карабаху» գրքում):

Հայկական կողմերը բոլոր հիմքերն ունեն հավատ չտածելու նաև միջազգային հանրության կողմից խոստացվող երաշխիքներին: Առաջին աշխարհամարտից հետո ցեղասպան Թուրքիային պատժելու փոխարեն խոշոր տերությունները կատարված հանցագործության համար որպես պարգևատրություն Արևմտյան Հայաստանը հանձնեցին նրան: Այսօր պատմությունը կրկնվում է: Ադրբեջանահայության ցեղասպանությունից հետո Բաքուն ոչ միայն չի պատժվում, այլև փորձեր են կատարվում որպես պարգև նրա իրավաբանական ենթակայությանը հանձնել Լեռնային Ղարաբաղը: Ցեղասպանության խրախուսումը քողարկվում է՝ այս անգամ «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքով նրա քայլերն արդարացնելու միջոցով, սկզբունք, որ նրան (Ադրբեջանական Հանրապետությանը) չի վերաբերում, բայց գործող պայմանագրերի շրջանցումով «նվիրվում է նրան»:

Խորհրդային տարիներին ԽՍՀՄ-ը՝ աշխարհի ամենահզոր տերություններից մեկը, հանդես էր գալիս որպես ադրբեջանահայության անվտանգության երաշխավոր: Բայց նա չկարողացավ պաշտպանել հայերի և Արևելյան Անդրկովկասի բազմաթիվ ժողովուրդների անվտանգությունը բռնի ուժացման կամ ցեղասպանության քաղաքականությունից: Գերհզոր տերությունը չկարողացավ հենց իր ներսում պաշտպանել հայերին ադրբեջանցի թուրքերից: Կվստահի՞ արդյոք արցախցին Մինսկի խմբի հովանու տակ ընթացող բանակցություններին, երբ բանակցային սեղանին արդեն 20 տարի դրված չէ հիմնախնդրին վերաբերող իրավական հիմնական փաստաթղթերի փաթեթը, երբ Եվրոպան նույնիսկ չկարողացավ թույլտվություն ստանալ Բաքվից՝ Ջուղայի խաչքարերի ջարդի գործով իր փորձագետներին Նախիջևան ուղարկելու համար:

Պատահական չէ, որ մինչ օրս շարքային արցախցու համար անհասկանալի է մնում, թե ինչի շուրջ են բանակցում Մինսկի խմբում, երբ և՛ պատմականորեն, և՛ իրավաբանորեն, և՛ փաստացի Արցախ - Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական Հանրապետության մաս չէ:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ УСЛОВНЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ

	Բնակավայր Местность
	Բարձունք Высота
	Գնացուցի Дорога
	Մայրուղի Магистраль
	Գետ Река
	Ջրամբար Водохранилище
	Ջրանցք Канал
	Ղարաբաղյան զինուժ Вооруженные силы Карабаха
	Ադրբեջանական զինուժ Вооруженные силы Азербайджана

փ.գ.դ., պրոֆ. Ալեքսանդր ՄԱՆԱՍՅԱՆ
ք.գ.թ. դոց. Ալեն ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ
ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱԴ. ԻՆՉՊԵՍ Է ԴԱ ԵՂԵԼ...

Խմբագիր Արտակ ՃԱՂԱՐՅԱՆ

Էջադրումը
և կազմի ձևավորումը՝ **Տ. ՍՈՍՈՅԱՆԻ**

Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրված է «ՍԱՄԱՐԿ» ՍՊԸ տպարանում:
Տպաքանակը՝ 1000 օրինակ:

«Բուկինիստ» ՍՊԸ
ISBN 978 99941-2 375-9

2 000174 751010

Լեոնային Ղարաբադ ինչպես է դա
եղել

13 00 00 դ